T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Hukuku Bilim Dalı

Doktora Tezi

İSLÂM HUKUKUNDA MÂBEDLERİN YERİ VE HÜKMÜ

Zübeyir ASLAN
14932301

Danışman
Prof. Dr. Metin YİĞİT

Diyarbakır 2021

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Hukuku Bilim Dalı

Doktora Tezi

İSLÂM HUKUKUNDA MÂBEDLERİN YERİ VE HÜKMÜ

Zübeyir ASLAN
14932301

Danışman
Prof. Dr. Metin YİĞİT

Diyarbakır 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "İslâm Hukukunda Mâbedlerin Yeri ve Hükmü" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

04/03/2021

Zübeyir ASLAN

ÖN SÖZ

İslâm dinine göre, Yüce Allah'ın cinleri ve insanları yaratması, sadece o'na kulluk yapılması amacını taşımaktadır. Allah (cc), o'na yapılacak kulluğun hangi şekilde icra edileceğini, vahiy yoluyla peygamberlerine bildirmiştir. Peygamberler de bunun tatbikatını başta mâbedler olmak üzere farklı yer ve tarzda göstermişlerdir. Böylece, her peygamberin ümmetine öğrettiği ibadetle birlikte ibadethâne ortaya çıkmıştır. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in zamanından itibaren "mescid"i ibadethâne edinirken, Yahudi, Hıristiyan ve müşrikler ile daha sonra ortaya çıkan dinlerin müntesipleri, Son Peygamber'in davet ettiği dine karşı çıkmışlar ve farklı ibadet ve mâbedler edinmişlerdir.

İslâm hukukunun ilgilendiği sayılamayacak derecedeki meselelerinden biri de, bu disiplinin mâbed ve mescid kavramlarına ilişkin hükmüdür. Zira ibadethâneler, dünün bir gerçeği olduğu gibi bugünün de bir gerçeğidir. Bu itibarla, hem fakihler hem de dinlerin müntesipleri nezdinde güncelliğini hep koruyan mâbed ve mescid kavramlarını, Kitab ve sünnet perspektifinde merkeze alarak, İslâm hukuku açısından ifade ettikleri hükümleri irdeledik.

"İslâm Hukukunda Mâbedlerin Yeri ve Hükmü" isimli tez çalışmamız bir giriş üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de Mâbed ve Mescid Kavramları ile Tarihi Süreçleri, İkinci Bölüm'de Mâbed ve Mescidlere İlişkin Hükümler, Üçüncü Bölüm'de Mescidlere İlişkin Problemler ve Çözüm Yolları yer almaktadır.

Tezime son şeklini verinceye kadar ufuk açıcı değerlendirmelerde bulunan Danışman Hocam Prof. Dr. Metin YİĞİT'e en samimi şükranlarımı sunarım. Tez İzleme Komitesi Üyeleri olan ve danıştığım birçok konuda rehberlik eden Doç. Dr. Hayrettin KIZIL ile Doç. Dr. İhsan AKAY'a; keza tezimi inceleme nezaketinde bulunup katkılarını sunan Doç. Dr. Taha NAS, Dr. Öğrt. Üyesi Erdoğan SARITEPE ile emeği geçen diğer tüm muhterem hocalarıma teşekkür ederim.

Zübeyir ASLAN
Diyarbakır 2021

ÖZET

En genel anlamıyla hangi dinden olursa olsun ibadet yeri, ibadete mahsus bina anlamındaki mâbedlerin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Hz. Âdem'den itibaren insanlar, yeme-içme kadar önem verdikleri ibadetlerinin merasimlerini icra etmek amacıyla mâbedler edinmişlerdir. Bu itibarla mâbedler, ilahi bir kaynağı olsun veya olmasın, insanların düzenli olarak içinde ibadet ettikleri mekânlar olarak tarihe geçmiştir. Nitekim Kur'ân, sırasıyla Yahudi, Hıristiyan, müşrik ve Müslümanların ibadet edindikleri mekânları bildirmiştir. Bazılarını onaylarken bazılarına şiddetle karşı çıkmıştır.

İslam'da önemli bir yere sahip olan mâbedlere ilişkin tasarruflar, kimi yöneticelerin haksız ve keyfi uygulama ve insafına bırakılmamıştır. Nitekim gayri müslimlere tanınan haklar çerçevesinde mâbed hürriyeti Kur'ân ve sünnet temelinde önemli bir yer edinmiştir. Bu bağlamda Arap yarımadası gibi bazı istisnalar dışında gayri müslimlerin mâbedlerine müdahale edilmemiştir. Bilakis meskûn oldukları yerlerde mâbedlerini inşa etmelerine müsaade edilmiştir. Nitekim bu hususlarda İslam hukukunda müstakil hükümler vazedilmiştir.

Son din olarak kendini ifade eden İslâm'da mescid kavramı, Mescid-i Harâm'la başlamıştır. Mescidlerin imar edilmesi ve muhafazası Müslümanların sorumluluğuna verilmiştir. Mescid-i Nebevî'nin inşa edilmesiyle birlikte kutsal bir mekân olarak umumiyetle ibadete yönelik faaliyetlerde değerlendirilen mescid; ictimaî, askerî, ilmî ve siyasî faaliyetlere de ev sahipliği yapmıştır. Ancak İslam'ın geniş bir coğrayaya intişarından sonra billassa günümüzde mescidler ibadetlere mahsus hale gelmiştir. İslâm hukuk tarihinde gelinen noktada mescidlerin statüleri şer'î hükümler çerçevesinde belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler

İslâm Hukuku, Mâbed, Mescid, İbadethâne, Müslüman, Gayri Müslim.

ABSTRACT

In the most general sense, the history of temples, which means place of worship, building for worship, regardless of religion, is as old as human history. Since Hazrat Adam, people have acquired temples in order to perform the ceremonies of their worship, which they care about as much as eating and drinking. In this respect, temples, whether they have a divine source or not, have gone down in history as places where people regularly worship. As a matter of fact, the Quran has stated the places where Jews, Christians, polytheists and Muslims worship, respectively. He approved of some and strongly opposed others.

The savings regarding the temples, which have an important place in Islam, were not left to the unfair and arbitrary practice and mercy of some rulers. As a matter of fact, within the framework of the rights granted to non-muslims, freedom of templehas gained an important place on the basis of the Quran and Sunnah. In this context, with some exceptions such as the Arabian peninsula, non-muslims' temples were not intervened. On the contrary, they were allowed to build their temples where they were inhabited. As a matter of fact, separate provisions are laid down in Islamic law on these points.

In Islam, which expresses itself as the last religion, the concept of mosque started with Masjidu'l-Harâm. Therefore, the development and maintenance of the mosques was given to Muslims. With the construction of the Masjid an-Nabawi, the mosque, which is generally used as a sacred place for prayer activities; It has also hosted social, military, scientific and political activities. However, even though Islam became known after the introduction of Islam to a wide geography, today's mosques have become reserved for worship. At the point reached in the history of Islamic law, the statuses of mosques have been determined within the framework of strict provisions.

Keywords
Islamic Law, Temple, Mosque, Place of Worship, Muslim, Non-Muslim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **IV**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI **7**
2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI **9**

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂBED VE MESCİD KAVRAMLARI İLE TARİHİ SÜREÇ

1.1. MÂBEDİN TANIMI VE TARİHÇESİ **13**
1.1.1. Mâbed'in Lügavi Anlamı 13
1.1.2. Mâbed'in Istılâhi Anlamı 14
1.1.3. Mâbedin Tarihçesi 15
1.1.4. Ehl-i Kitap Olanlarda Mâbed ve Fonksiyonu 17
1.1.4.1. Hıristiyanlıkta Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu…… 18
1.1.4.2. Hıristiyanlıkta İbadet Şekli 22
1.1.4.3. Yahudilikte Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu…… 26
1.1.4.4. Yahudilikte İbadet Şekli 30
1.1.5. Ehl-i Kitap Olmayanlarda Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu…… 32
1.1.5.1. Mecûsîlik (Zerdüştîlik) ve Mâbedleri 33
1.1.5.2. Sâbiîlik ve Mâbedleri 37

1.2 MESCİDİN TANIMI VE TARİHÇESİ 42
1.2.1. Mescidin Lügavi Anlamı 42
1.2.2. Mescidin Istılâhî Anlamı 44
1.2.3. Mescidin Tarihçesi 47
1.2.4. Mescidi Oluşturan Fiziki Unsurlar ve Hükümleri 49
1.2.4.1. Mihrap 50
1.2.4.2. Minber 54
1.2.4.3. Minare 56
1.2.4.4. Kubbe 58
1.2.4.5. Maksûre/Hünkâr Mahfili-Müezzin Mahfili 59
1.2.4.6. Vaaz Kürsüsü, Şadırvan, Avlu 60
1.2.5. Selâtin Camiler 61
1.2.6. İslâm'da Önemli Mescidler ve Statüleri 62
1.2.6.1. Mescid-i Harâm, Kâbe ve Harem Hududu 63
1.2.6.2. Mescid-i Nebevî 70
1.2.6.3. Mescid-i Aksâ 76
1.2.6.4. Mescid-i Kubâ 80

İKİNCİ BÖLÜM

MÂBED VE MESCİDLERE İLİŞKİN HÜKÜMLER

2.1. MÂBEDE AİT HÜKÜMLER 82
2.1.1. Gayri Müslimlere Tanınan Haklar 82
2.1.2. Gayri Müslimlerin Mâbed Hürriyeti 89
2.1.2.1. Cezîretülarab'da Mâbedlerin İnşası ve Onarımı 93
2.1.2.2. Cezîretülarab Dışında Mâbedlerin İnşası ve Onarımı 101
2.1.3. Gayri Müslimlere Ait Mâbedlerin İçinde İbadet Edilmesi 110
2.1.4. Mâbedin Mescide Dönüştürülmesi 114
2.1.5. Mâbedleri Ziyaret Etmek 119
2.1.6. Mâbed Yapılması İçin Gayri Müslime Mülk Satmak, Kiraya Vermek…… 121
2.1.7. Mâbedlerde Çalışmak 123
2.1.8. Mâbedlere Vakfetmek, Vasiyet Etmek, Adak Adamak 124
2.1.9. Mecûsîler ve Âteşkedeleriyle İlgili Hükümler 127

2.1.10. Sâbiîler ve Mandileriyle İlgili Hükümler 130
2.1.11. Günümüzde İnananları Çok Olan Bazı Dinler ve Mâbedleriyle İlgili Hükümler 133
2.1.11.1. Hindular ve Mâbedleriyle İlgili Hükümler 133
2.1.11.2. Budistler ve Stupalarıyla İlgili Hükümler 135
2.2. MESCİDE AİT HÜKÜMLER 138
2.2.1. Mescide Olan İhtiyaç ve Mescidin Önemi 138
2.2.2. Mescidin İslâm Toplumunda İcra Ettiği Fonksiyonlar 141
2.2.2.1. Mescidin İbadete Tahsis Edilmesi 144
2.2.2.1.1. Mescidde Namaz Kılmak 144
2.2.2.1.2. Mescidde İtikâf Yapmak 149
2.2.2.2. Gasbedilen Mekânda Namaz Kılmak 151
2.2.2.3. Eğitim ve Öğretim İçin Kullanılması 152
2.2.2.4. Mahkeme Olarak Kullanımı 158
2.2.2.5. Hapishane Olarak Kullanımı 161
2.2.2.6. Nikâh Kıyma Yeri Olarak Kullanımı 162
2.2.2.7. Kayıp-Buluntu Yeri Olarak Kullanımı 163
2.2.2.8. Hastane Olarak Kullanımı 163
2.2.2.9. Musalla ve Taziye Yeri Olarak Kullanımı 164
2.2.3. Mescidin Müslümanlar Tarafından İnşâ Edilmesinin Gerektiği .. 167
2.2.4. Mescidin Müşrik Mezarları Yerine veya Kabirlerin Üzerine İnşa Edilmesi……. 168
2.2.5. Atıl Hale Gelen veya Süreli (Geçici) Olarak Kullanılan Mescidlerin Durumu 172
2.2.6. Eski Mescidin Yıkılıp Yerine Yenisinin Yapılması 174
2.2.7. Mescidin Üstünde Bulunan Evler/Lojmanlar 175
2.2.8. Vakıf Mülkünden Görevliye/Mescide Harcama Yapma 177
2.2.9. Hüküm Açısından Mescidin Kapsamı 181
2.2.10. Cuma Namazının Bir Mescidde Kılınması (Cuma Mescidi) 183
2.2.11. Mescidde Ezan ve Salâ Okumak 186
2.2.12. Mescid Âdâbı ve Mescide Ait Diğer Hükümler 192
2.2.13. Mescid-i Harâm ve Kâbe'ye Has Hükümler 198

2.2.14. Mescid-i Nebevî İle İlgili Hükümler 207
2.2.15. Mescid-i Aksâ İle İlgili Hükümler 208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESCİDLERE İLİŞKİN BAZI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

3.1. MESCİD İNŞASINA MADDİ KATKI İLE İSİM BELİRLEME .. 209
3.2. MESCİDLERİN TEZYİNATINDA İSRAF 212
3.3. IRK VE MEZHEB TAASSUBUNA DAYALI MESCİD EDİNME215
3.4. MESCİDLERDE KADIN, ENGELLİ, YAŞLI VE ÇOCUKLARIN DURUMU…. 218
3.5. MESCİDLERİN TEMİZLİĞİ VE BUNA İLİŞKİN PROBLEMLER.. 224
3.6. MESCİD ÖNLERİNDE DİLENME..... 227
3.7. GAYRİMÜSLİMLER TARAFINDAN MESCİD OLMAKTAN ÇIKARILAN İBADETHÂNELER 229
3.8. GAYRİMÜSLİM ÜLKELERDEKİ MÜSLÜMANLARIN İBADETHÂNE PROBLEMİ 230
3.9. FARKLI DİNLERE AİT MÂBEDLERİN BİR ARADA YAPILMASI..... 233
SONUÇ 238
KAYNAKÇA 242

KISALTMALAR

as	Aleyhisselâm
Bkz.	Bakınız
byy.	Basım Yeri Yok
cc	Celle Celâlühü
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
ÇOMÜ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DÜ	Dicle Üniversitesi
Ed.	Editör
Fak.	Fakülte
Hz.	Hazreti
İLAM	İlmî Araştırmalar Merkezi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	Milâttan Önce
M.S.	Milâttan Sonra
nşr.	Neşreden / Neşriyat
ra	Radıyallahü Anhü / Anha
s.a.v.	Sallallahü Aleyhi Vesellem
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
tsz.	Tarihsiz
trc.	Tercüme Eden
thk.	Tahkik
Üniv.	Üniversitesi
ö.	Ölüm Tarihi
yy.	Yüz yıl
vb.	Ve Benzeri
vs.	Vesaire

GİRİŞ

İnsanlarla cinlerin sırf Allah'a kulluk etsinler diye yaratıldıkları Kur'ân-ı Kerîmde bariz bir şekilde ifade edilmiştir.[1] Buna göre Hz. Âdem'den itibaren insanların Allah'a ibadet etmekle mükellef oldukları anlaşılmaktadır. İslâm dininin insanlardan istediği ibadet etme, çeşitli şekil ve zeminlerde icra edilmiştir. Bu itibarla, Yaradana kullukla muhatap olan insanlar zamanla O'na ibadet etmek için özel olarak geliştirilen ibadethâneler inşa etmişlerdir. Tarihten günümüze mekânsal anlamdaki ibadethânelerin tezahürünü mâbedler/mescidler oluşturmuştur.

İnsanlar, diğer canlılarda bulunmayan pek çok yetenekle yaratılmış/donatılmış olmalarına rağmen, kutsadıkları mâbedlere gitme ve orada kulluk ve acziyetlerini gösterme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bazen manevi buhranlar sonucu düştükleri kötü durumlardan çıkabilme adına bu mâbedlerde manevi yardım talebinde bulunmuşlar, bazen ahirette rahat edebilmek adına bu tenha mekânlarda dua edip inzivaya çekilmişlerdir. Bazen de mâbede sığınmalarının sebebi, onları manevi huzura erdirdiğine inandıkları Allah'a şükranda bulunup yakın durmak olmuştur. Hulâsa insanların dünya ve ahiret hayatlarının şekillenmesine vesile olduğuna inanılan ve bu nedenle birçok safhada kendini gösteren mâbedin, inananlar nezdinde manevi değeri büyük olmuştur. Yukarıda verilen çeşitli gerekçelerle mâbedlere duyulan bu ilgi sayesinde, başta müntesiplerine kitap gönderilen dinler olmak üzere, dinlerin öngördüğü ibadetler ve dolayısıyla mâbedler varlığını hep korumuştur.

Hemen hemen bütün dinlerde mâbed, kulun kendini Yüce Varlığın huzuruna varmakla müsterih addettiği mekânlar olarak tasavvur edilmiştir. Bu nedenle mâbed gibi kutsal yerler, bir toplumun dinî hayatının merkezi sayılır. Keza mâbedler insan hayatına yön veren ve ona anlam kazandıran yerlerdir. İnsanlar, mâbedde sergiledikleri ubudiyeti, herhangi bir yerdekinden daha derin bir şekilde hissederler.

[1] Zâriyât, 51/56.

Çünkü insanların zihninde kutsal yerler, ilahi âlemle dünyevi âlemin kesiştiği, kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği mekânlar olarak yer edinmiştir.[2] Bu nedenle günah işlerken aklına gelmese de, mâbedde/mescidde dua ederken insanın Allah'a kendini daha yakın gördüğü bir vakıadır.

İslâm dininde mukaddes olan harem hudutları gibi bazı yerler hariç, yerleşik topluluklarda kutsal mekânların sınırlarının insanlar tarafından belirlendiği görülmektedir. Yerleşik topluluklar, kolektif ibadet gereğinin bir parçası olarak çeşitli kutsal yer ve mâbedler; sinagoglar, kiliseler, mescidler ile kutsal sayılan kişilerin veya ermişlerin gömüldüğü hac ve ziyaret yerleri, kutsal şehirler ve kutsal bölgeler oluşturmuşlardır.[3] Bir bakıma insanlar inandıkları ilaha ulaşma yeri olarak "mâbedleri" tanzim etmişlerdir.[4]

İslâm inancına göre yaratılan ilk insan Hz. Âdem'dir ve insanlar ondan itibaren ibadetle mükellef olmuşlardır. Şu hâlde ilk mâbed tarihini de onunla başlatmak mümkündür. Nitekim Kur'ân'ı Kerîm'de insanlar için inşa edilen ilk mâbedin Kâbe (beyt) olduğu bildirilmektedir.[5] Onun ilk bânîsinin Hz. Âdem olduğu rivayeti esas alınırsa,[6] mâbed geleneğinin ilk insanla başlamış olduğu ifade edilebilir.

Bütün peygamberler, insanları Allah'a ibadet etmeye davet etmişlerdir. Peygamberlerin daveti doğrultusunda insanlar hayatta kaldıkları sürece, manevi yönüyle bir ilahla (Allah), toplumsal bir varlığın üyesi olması yönüyle de insanlarla iletişim kurmak için bir özel mekâna ihtiyaç duymuşlardır ki adına mâbed veya mescid denmiştir. Bu gelenek tarihsel süreç içinde niteliği ve işlevi değişmekle birlikte hemen her toplumda varlığını sürdürmüştür. O hâlde bazı ilkel kabile ve topluluklar hariç, insanoğlu ve inancı var olduğu sürece ibadetlerin ve beraberinde mâbedlerin de var olacakları anlaşılmaktadır.

2016 yılında yapılan bir tespite göre yeryüzünde yaşayan insan sayısı 6.8 milyardır. Bunların inanç dağılımı ise şu şekilde oluşmaktadır: %32 Hıristiyanlık,

---

[2] Ahmet Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** Ensar nşr. İstanbul 2005, s. 19-20.
[3] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 18-19.
[4] Mustafa Ağırman, **Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,** Ravza Yayınları, İstanbul 2018, s. 19.
[5] Bkz. Âl-i İmrân, 3/96.
[6] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 224-225.

%23 İslâmiyet, %15 Hinduizm, %7 Budizm, %0.2 Yahudilik'tir. Dinlere inanmayan ateist, gnostik[7] ve bazı felsefi düşünceler hariç 10'a yakın din/düşünce akımı, geriye kalan %23'lük bölümü teşkil etmektedir.[8] Bu istatistike göre dünya nüfusunun büyük çoğunluğu günümüzde de inanmaktadır. Nitekim üniversite, ticaret ve kültür merkezleri, sinema ve tiyatro salonları gibi sosyal ve kültürel faaliyetlerin icra edildiği çağdaş kurum ve kuruluşların yer almadığı kent ve şehirlere rastlamak mümkündür. Ama şöyle ya da böyle dünyanın hemen her yerinde insanların ibadetlerini yaptıkları bir tapınak veya mâbedin bulunmadığı yerleşim merkezinden söz etmek mümkün görünmemektedir.[9] Bu itibarla yukarıda verilen istatistiksel inanç verileri, insanlara mâbed gerekliliğinin bir tezahürüdür. Öyle ki inançtan doğan ihtiyaç sebebiyle inşa edilen mâbedler/mescidler, dünyayı bir ibadethâne topluluğuna çevirmiştir, denilebilir.

İslâm inancına göre insanlar, ezelden beri yani ruhlar âleminde Allah'ın mabudiyetini kabule dair söz vermişlerdir. Nitekim Yüce Allah'ın, *"Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz."*[10] şeklindeki beyanı buna işarettir.

İnsanlar tarafından verilen bu "söz"le Hz. Âdem'den itibaren dinler yeryüzünde varlığını göstermiş ve İslâm itikadına göre Allah tarafından gönderilen bütün peygamberlere din olarak İslâm verilmiştir. Aşağıdaki âyet buna delil olarak gösterilebilir:

"Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır."[11]

---

[7] Gnostik, Geniş anlamda âlem, insan, tanrı ve kurtuluşa ilişkin esoterik ve mistik kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden kişi ya da akım. Dar anlamda ise kült ve ibadetlerinde, Gnostisizm olarak adlandırılan dinsel geleneğe yer veren akımlardan herhangi biri veya bu akımlara tabi olan kişi. (Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 143; Allah'ın varlığının bilinebileceği esasına dayanan akım, irfaniye. (Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** Pınar Yayınları, İstanbul 2005 s. 468).

[8] https://tr.wikipedia.org/wiki/Ülkelere_göre_dinler (Erişim Tarihi: 03/05/2020).

[9] Diyanet Dergi, https://dosya.diyanet.gov.tr/DYYSDosya/Dergiler/Aylik/2001/ekim_2001.pdf (Erişim Tarihi: 30/10/2019)

[10] Arâf, 7/172.

[11] Âl-i İmrân, 3/19.

Allah katında kabul gören tüm dinlerin ortak adı "İslâm"dır. Bu din halkalarının sonuncusun adı da "İslâm"dır. Son din İslâm'a göre, kendisinden önceki bazı dinler tahrif edilmiştir. Asliyetlerini kaybeden bu dinlere İslâm'a göre "muharref"[12] dinler denmektedir.

Kendinden başka dinleri "muharref" olarak değerlendirdiği hâlde, bütün insanları kardeş yapmak ve onları birbirinden ayıran arızî temayül ve engelleri ortadan kaldırma amacında olan İslâm, âlemşümul daveti açısından Müslümanlarla gayri müslimlerin birbirlerine kaynaşmalarını ve bir arada yaşamalarını temel bir ilke kabul etmiş ve bunu başarmıştır. Nitekim Müslümanlarla gayri müslimlerin asgari müştereği, her zaman ve her mekânda birlik ve beraberlik içinde yaşamış olmalarıdır. Zira tarihte Müslüman ile ehl-i kitap olan gayri müslimler, başta "Allah'ın birliğine iman" olan Tevhid inancı sayesinde birlikte yaşamışlardır. Gayri müslimler "vatandaş" sıfatıyla (zimmî statüde) İslâm devletine intisap ederek, başta ibadet ve mâbed kurma özgürlüğü olmak üzere onun himayesi altında serbestçe yaşama hakkına sahip olmuşlardır.[13]

Yüce Allah'ın, insanları değişik ırk, dil ve renklerde yaratması, Müslümanların gayri müslimlerle yaşayabileceklerini göstermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetinde bu hususa işaret edilmiştir:

"O'nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır."[14]

"Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır."[15]

[12] Muharref: Tahrif edilmiş, üzerinde oynama yapılmış ve bozulmuş, değiştirilmiş, demektir. (Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** Ensar nşr. İstanbul 2019, s. 391).
[13] Ahmet Özel, **Dârulislâm Dârulharb (İslâm Hukukunda Ülke Kavramı),** İz Yayınları, İstanbul 2019, s. 213.
[14] Rûm, 30/22.
[15] Hucurât, 49/13.

"Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sâbiîler'den de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler."[16]

Bu son ayet, Sahâbe Selmân-ı Fârisî'nin bir kısım gayri müslimlerle yaptığı arkadaşlık üzerine inmiştir. Selmân-ı Fârisî Hz. Peygamber'e, gayri müslimlerle yaptığı arkadaşlığını, onların namaz ve ibadetlerini anlatmış, Hz. Peygamber de bunların (iman etmedikleri için) cehennem ehli olduklarını söylemiştir. Selmân-ı Fârisî de bu şekildeki durumlarını öğrenince, dünyasının karardığını söylemiştir. Bu durum üzerine yukarıda verilen vahiy nazil olmuştur.[17] Müslümanların gayri müslimlerle şahsi münasebetleri hususunda Selman-ı Farisî'nin serdettiği görüşleri, devrin anlayışını ortaya koyar niteliktedir. Buna göre Müslümanlar, bazı şart ve durumlarda gayri müslimlerle arkadaşlık edebilecekleri gibi, onlarla birlikte yemek yemek, bilmediğini sormak, beraberce seyahat etmek şeklindeki şahsi dostluklar da kurabilirler. Aynı şekilde gayri müslimler de Müslümanlardan bu şekilde davranmalarını isteyebilirler.[18] İslâm hukukunun, Müslümanların ehl-i kitap olan gayri müslimlerin kadınlarını nikâhlamalarına ve kestikleri hayvan etlerini yiyebilmelerine ruhsat vermesi de, Müslümanlarla gayri müslimlerin her zaman birlikte yaşayabileceklerinin esasını teşkil etmiştir.

Gayri müslimlere ait hakların tanınması Hz. Peygamber tarafından hazırlanan Medine Vesikası'yla belgelendirilmiş ve o hayatta olduğu sürece buna riayet edilmiştir.[19] Keza Hz. Peygamber'in bütün insanlara hitaben yaptığı veda konuşmasının aşağıdaki paragrafı da Müslümanlarla gayri müslimlerin birlikte yaşayabileceğini göstermektedir:

"Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir, zira hepiniz Âdem'in çocuklarısınız; Âdem ise topraktandır. Allah katında en değerli olanınız, ona en çok

---

[16] Bakara, 2/62.

[17] Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** Dârü'l-fikr nşr., Dımaşk 2009, c. 1. s. 193.

[18] Yakub b. İbrâhim Ebû Yûsuf (ö. 182/798), **Kitâbü'l-harâc,** A. A. el-Kubeysî nşr. (trc. Ali Öztek), İstanbul 1970, c. 2, s. 196.

[19] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), **Sahîhu'l-Buhârî,** Dârü İbn Kesîr nşr., Dımaşk 2002, *Cizye ve Muvadae,* 58; *Cihâd ve Siyer,* 174.

saygı göstereninizdir. Arab'ın Arap olmayana, Allah'a saygı ölçüsü dışında başka bir üstünlüğü yoktur."[20]

Müslümanların diğer din ve kültürlerle yaşayabildikleri, Hulefâ-yi Râşidîn[21] uygulamasıyla devam etmiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Şam'a İslâm ordusunu gönderdiğinde, orada bulunan Yahudilere ait mâbedler, rahiplere ait manastırlar ve kendilerini ibadete adamış olan kimselere kötülük etmemelerini komutanlarına tembih etmiştir.[22] Hz. Ömer kendisinden sonra halifeliği üstlenecek olan sahâbilere zimmîleri[23] korumalarını ve onlara verdikleri sözleri tutmalarını tavsiye etmiş,[24] Hz. Ali de, kanlarının ve mallarının korunması hususunda Müslümanlarla zimmîlerin eşit seviyede olduklarını, zira zimmîlerin bunun için cizye'ye tabi tutulduklarını söylemiştir.[25] Zeydân (ö. 1435/2014), fakihlerin de Müslümanların zimmîleri korumaları gerektiğini açıkça beyan ettiklerini söyler.[26]

Hz. Peygamberle başlayan İslâm tarihinde, onu örnek alan Müslümanlarla gayri müslimlerin birlikte yaşadıklarına dair birçok örnek mevcuttur. Mesela Endülüs İslâm Devleti ile Toledo şehrinde farklı dinlere ait kilise, mescid ve havra bir arada bulunmuştur. Aynı şekilde yakın tarihte Osmanlı coğrafyasında Müslümanlar, Hıristiyan Ortodoks Rumlar, Ermeniler ile Yahudiler kendi kültür ve iç hukuklarında özerk milletler olarak yaşamış, devlet onların sosyo-ekonomik, kültür, din, ibadet, eğitim ve geleneklerine müdahale etmemiştir.[27] Günümüzde ise söz konusu haklar, Müslüman devlet ve kurumların çeşitli yasal/anayasal beyannameleri ile deklare edilmektedir. Bu sebeple İslâm ülkelerindeki gayri müslimler, genel anlamda hem mâbed ve ibadetlerinde hem de çeşitli tasarruflarında özgürce yaşamışlardır.

---

[20] Müslim, *Hac,* 147; Ebû Dâvûd, *Edeb,* 111.

[21] Hulefâ-yi Râşidîn (Doğru yolda gidenler): Bu tabir Hz. Peygamber sonrası ilk dört Halife için kullanılmaktadır.

[22] Muhammed Ebû Zehre, **İslâm'da Beşeri Münasebetler** (trc. Hüseyin Algül-Osman Şekerci), Şamil Yayınları, İstanbul tsz. s. 173.

[23] Zimmet: Ahd, eman, hak, borç, kefâlet gibi anlamlarda kullanılır. İslâm ahd ve emanını haiz bulunan gayri müslimlere "ehl-i zimmet" denir. Tekili "zimmî"dir. Kadına "zimmiye" denir. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 621).

[24] Abdülkerîm Zeydân Behîc el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (ö. 1435/2014), **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** Mektebü'l-Kuds, Bağdat 1982, s. 88.

[25] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 88-89.

[26] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 89.

[27] Ali Bulaç, "Medine Vesikası", **Bilgi ve Hikmet Dergisi,** İstanbul 1986, Kış/194, S. 5, s. 6.

Kaldı ki Müslüman olan ile olmayanı aynı yerkürede yaratması ve yaşatması Yüce Allah'ın murad ettiği bir hususdur. Bunun neticesinde Hz. Peygamber zamanından beri bazı Müslümanların gayri müslim memleketlerde, bazı gayri müslimlerin de Müslüman memleketlerde *birlikte* yaşadıkları, biraz önce verilen örneklerde görülmektedir. Halkların barış ve huzur içinde birlikte yaşaması, onların birbirlerinin ibadet ve mâbedlerine saygı göstermelerini gerektirmiştir ki, İslâm tarihi ve coğrafyası buna şahit olmuştur.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Tarihte devletler insanların maddi ihtiyaçları kadar manevi ihtiyaçlarıyla da ilgilenmek durumunda kalmışlardır. Zira bütün dinler, mensuplarının ibadetlerini icra edecekleri mâbedleri önemsemiş ve merkeze almıştır. Başka bir ifadeyle küçük olsun, büyük olsun insanların yaşadıkları her yerleşim yerinde bir mâbed/mescid bulunmuştur. Hatta sekülerizmin yaygınlaşmasına rağmen, insanlar manevi boşluğu gidermek amacıyla hâlâ soluğu mâbed ve mescidlerde almaktadır. Bu itibarla, günümüzde hangi yönetim şekliyle yönetilirse yönetilsinler, tebaasının talep ve ihtiyaçları devletlerin programında yerini almaktadır. Bu açıdan manevi ihtiyaçlar tarihi ve cihanşümuldür.

İbadet; "mükellefin Allah'a karşı duyduğu saygı ve sevginin neticesi olarak O'nun rızasına uygun davranma çabalarını ve bu hedefe yönelik olarak yapmış olduğu iradi davranışlarının bütünü"[28] ile "mükellef insanın nefsinin arzusu hilafına Rabbine tazim için yaptığı fiil ve niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Allah'a yakınlık (kurbet) ifade eden şuurlu itaat"[29] anlamını ifade etmektedir. Yaradana belli mekânlarda ibadet etmek ise bütün dinlerde var olan bir olgudur. Bu itibarla toplumların bulunduğu hemen hemen her yerleşim merkezinde dinlerin nişanesi olan mâbedler inşa edilmiştir. İbadet merasimlerinin icra edilme şekli ile icra edileceği mekânlar ise dinden dine farklılık gösterebilir. Bu itibarla başta İslâm olmak üzere, semavi dinler olan Yahudilik ve Hıristiyanlık ile diğer birçok dinde mâbed inşa etme ve bunların içinde ferdi veya topluca ibadet etme geleneği tarihin her döneminde var olagelmiştir.

[28] Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi,** Ankara 2007, c. 48, S. 2, s. 2.
[29] Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** Ankara 2006, s. 285.

Tarihte medeniyetler; inanç sistemi ve hayata bakış açıları değişik olmasıyla birlikte, yeryüzünde iç içe veya yan yana hüküm sürmüşlerdir. Kuşkusuz İslâm evrensel olan ve dinler arasında problemlere pratik çözümler üreten ve insan doğasıyla en fazla uyumlu olan din iddiasındadır. Bu sebeple İslâm'ın ve Müslümanların, diğer din ve milletlerin mâbedleri hakkında kendine has bir bakış açısıyla oluşturduğu mâbed ahkâmı bulunmaktadır.

İslâm hukukuna göre mâbedleri değerlendirmemizin amacı, İslâm dininin kendi ibadethânesine ve başka dinlere ait mâbedlere olan yaklaşımını ele almak, bu hususta sergilediği hoşgörü sayesinde dünyadaki sükûnet ve barışın tesis edilmesine sağladığı katkıyı ortaya koymaktır. Keza İslâm'ın baştan beri öngördüğü ve yaklaşık bin dört yüz elli yıldır devam ettirdiği, mâbedlerine gösterilen saygı dâhil gayri müslimlerin "ötekileştirilmeden" bazı şartlar dâhilinde İslâm toplumunda varlıklarını idame edebildiklerini gözler önüne sermektir.

İslâm medeniyetinin bariz nişanelerinden olan mescidler, Müslümanların şehirlerinin veya diğer yerleşim yerlerinin en iyi görülebilecek, rahatça gidilebilecek muhitlerinde inşa edilmişlerdir. Zira İslâm dini ve medeniyeti insanların fıtri gerçeklerini göz ardı etmez. Nitekim Cuma ve bayram namazları gibi kalabalık ve cemaat halinde kılınması gereken bazı farz/vacip ibadetler, mescid hüviyetini haiz mekânlarda herkesin kolayca uğrayabileceği yerlerde icra edilmektedir. Bu nedenle kulluğun ibadetle, ibadetin de mescidle özdeşleştiği İslâm dininde mescide büyük önem atfedilmiş, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanların çekim merkezinde olmuş ve icra ettiği birçok fonksiyonuyla onların gündelik hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bu sebeple İslâm hukukunun Müslümanların ibadethânesi olan mescide yönelik yaklaşımını ve fıkhî hükümlerini tezin bir bölümü çerçevesinde incelemenin uygun olacağı kanaatine vardık.

Günümüzde Müslüman nüfus azımsanmayacak kadar çoktur. Zira daha önce ifade ettiğimiz gibi İslâm dini, Hıristiyanlıktan sonra yeryüzünde en fazla müntesibi olan ilahi kaynaklı din olup ona inanan sayısı bir milyar altı yüz milyonun üzerindedir.[30] İslâm'ın ilk yıllarıyla varlığı ortaya çıkan ve on dört asrı aşkındır bir

[30] https://tr.wikipedia.org/wiki/Ülkelere_göre_dinler, (Erişim Tarihi: 03/05/2020).

kısım ibadetleri îfâ etmek amacıyla Müslüman yerleşim yerlerinin merkezinde olan mescid, içinde icra edilen ibadetler ile bu kavram çerçevesinde bir takım problem ve hükümler açısından Müslümanların nezdinde önemini korumaya devam etmektedir. Şu hâlde Müslümanların birçok ibadetlerinin merkezi konumunda olan mescidlere ilişkin olarak bazı fıkhi hükümleri zikretmek, konuyu araştırma amacımız için yeterli bir gerekçe olmalıdır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Çalışmamızda; İslâm ıstılahında gayri müslimler için "mâbed" kavramıyla ifade edilen, Müslümanlar için ise "mescid" kavramıyla bilinen ibadethâneleri ve bunlara dair hükümleri ele alıp inceledik. Bunu yaparken İslâm dini ve medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ile ikinci temel kaynak konumunda olan Hz. Peygamber'in sünneti'ni referans aldık. Hadis-i Şerîf'lerden istifade ederken ağırlığı Buhârî ve Müslim rivayetlerine verdik. Biz burada önce mâbed ve mescid kavramlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantısı olan âyet ve hadisleri, sonra da başta İslâmî kaynaklar olmak üzere konu hakkında yazılan çeşitli telif ve makaleleri referans aldık.

Konumuza başlarken okuyucu nezdinde var olabileceğini düşündüğümüz problemler üzerine yoğunlaşarak önce tespitini, sonra tahlilini yapmaya çalıştık ve şu metoda göre hareket etmeyi uygun gördük:

a) Mâbed ve mescid bağlamında çeşitli din mensuplarının ibadethâne olarak kullandıkları mekânların tanım ve tarihi süreçlerini incelemek ve durum tespiti yapmak,

b) İslâm hukukunun klasik kaynaklarında tespit edilen mâbed ve mescide dair problemler hakkında, adı geçen disiplin çerçevesinde verilen hükümleri ortaya koymak ve günümüz şartlarında çözüm yolları arayarak ilgili problemlerin halline katkıda bulunmak.

Çalışmamızda kaynak taraması, derleme ve tahlil yöntemini kullandık ve konumuz hakkında yazılmış olan ve elimiz altında bulunan kaynaklardan yararlanmaya çalıştık.

“Mâbed” ve “mescid” kavramları, İslâm tarihiyle birlikte Müslümanların terminolojisine girmiştir. Dolayısıyla başta fıkıh kaynakları ışığında konumuzu ele aldık. Keza İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren kullanılagelen bu kavramlar etrafında yazılmış olan müstakil eserlerden de istifade ettik.

Çoğunluğu Müslüman olan ülkemizde, bu çalışmanın bir bölümünü oluşturan “mescidler” üzerinde akademik düzey dâhil çeşitli boyutlarıyla çalışmalar yapılmıştır. Çalışmamızın diğer konusu olan “mâbedler”e ilişkin olarak ise ülkemizde tarihi ve sosyolojik tahliller yapıldığı hâlde, İslâm hukuku açısından değerlendirilmesinin yeterli seviyede olmadığını gördük. Bu itibarla mâbedlere ilişkin kurum veya kişiler tarafından yapılan çalışmaların akademik düzeyde desteklenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu amaçla, mâbedleri İslâm hukuku açısından incelemek istedik. Doğal olarak da referanslarımız daha çok bu disiplinden oldu.

Çalışmamızda müracaat ettiğimiz kaynaklar muhtelif olmuştur. Zira mâbedlerde namaz kılmak, müşriklerin mescide girmeleri, mescidlerde cünüp, hayızlı vs. hükmî kirlilikte olanların durumu ile vakıf mülkü olan mescid gibi teferruat sayılabilecek bazı hususlar hariç, konumuzla ilgili fıkıh mezhepleri arasında temel hükümlerde bir ihtilâf görülmemektedir. Bu sebeple, herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan konumuz hakkında bilgi veren ilgili her kaynaktan yararlanmaya çalıştık. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla, hicri sekizinci asırdan itibaren “mescid” ve “mâbed” konularında telif edilen eserlerde, sadece bir mezhebin yorumuyla yetinilmemiş, aksine muhtelif mezheplerin görüşünden istifade edilmiştir.

Genel anlamda “ibadet edilen yer” manasına gelen ancak İslâm literatüründe ve günümüzde daha çok Müslümanlar dışındaki din müntesiplerinin ibadet mekânı için kullanılan “mâbed”e ilişkin hükümleri füru fıkha dair kaynaklarda bulmak mümkündür. Zira bu konu “Cihâd”, “Siyer”, “Cizye” gibi başlıklar altında işlenmiştir. Dolayısıyla önce söz konusu başlıkları ihtiva eden kaynaklara müracaat ettik. Keza gayri müslim ve mâbedlerine ilişkin hükümleri kapsamlı bir şekilde işleyen ve İbn Kayyım (ö. 751/1350) tarafından telif edilen *Ahkâmü ehli’z-zimme;* Demenhûrî (ö. 1192/1778) tarafındana telif edilen *İkâmetü’l-hucceti’l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve’l-Kahire;* İsmâil b. Muhammed el-Ensârî (ö. 1417/1996)

tarafından neşredilen *Hükmü binâi'l-kenâis ve'l-maâbidi'ş-şirkiyye fi bilâdi'l-müslimîn* ve 2009 yılında Abdurrahmân b. Dahîl el-'Usaymî tarafından neşredilen *Ahkâmü'l-maâbidi dirâsetün fıkhiyyetün mukarene* isimli eserlerden ve bunlara benzer çeşitli çalışma ve makalelerden istifade ettik.

İslâm fıkhında mescidlere ait hükümler de, klasik fıkıh sistematiğinde tek bir başlık altında verilmiş değildir. Çeşitli yönleriyle ele alınan mescid hükümlerine, "Salât", "Vakf", "Velîme", "Menhiyyât", "İ'tikâf" gibi muhtelif başlıklar altında değinilmiştir. Bu itibarla çalışmamızın "mescid" hükümlerini ihtiva eden bölümde, fıkıh kaynaklarının ilgili bablarına müracaat ettik. Bununla birlikte, mescid ahkâmı konusunda ilk müstakil eser sayılan[31] ve Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından telif edilen *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid* isimli eserden istifade ettik. Keza konumuz hakkında ilk dönem sayılabilecek birkaç çalışmadan daha istifade ettik ki, bu çalışmalardan bazıları matbu, bazıları da mahtuttur. Bu bağlamda, fürû kitaplarından sayılıp İbn İmâd (ö. 808/1406) tarafından telif edilen *Teshîlü'l-makâsıd li zuvvari'l-mesâcid;* Takıyüddîn el-Cerrâhî es-Sâlihî ed-Dımaşkî (ö. 883/1478) tarafından telif edilen *Tuhfetü'r-rakiî ve's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid* adlı eserler zikredilebilir. Keza günümüzde farklı İslâm ülkelerinde yapılan detaylı çalışmalardan da yararlandık.

Ülkemiz özelinde konuya baktığımızda, Cumhuriyet döneminde "mescid" kavramı üzerinde çeşitli yönleriyle çalışmaların yapıldığını söylemiştik. Ancak hem "mâbed" hem de "mescid" kavramlarını fıkhî açıdan geniş bir perspektifle ele alan akademik ve özgün çalışmalar asgari düzeydedir. Zira araştırdığımız kadarıyla konumuzu ele alan birkaç makale ve yayımlanmamış tez çalışmaları mevcuttur ki bunların mâbed ve mescidi fıkhî açıdan değerlendirmeleri istenen seviyede değildir.

Çalışmamızda, Dicle Üniversitesinin uyguladığı yazım kuralları ile dipnot verme şeklini esas aldık. Metinde geçen tarihler için günümüzde daha fazla

---

[31] Nitekim Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Abdülhalık el-Minhâcî el-Esyûtî (ö. 880/1425), **İthâfu'l-ehıssâ bi fedâili mescidi'l-Aksâ,** Mısır 1982; Ebibekr b. Zeyd el-Curâî es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 883/1478), **Tuhfetü'r-râkiî ve's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid,** Kuveyt 2004; Muhammed Ali Muhammed b. Zahîra eş-Şevkânî (ö. 986/1578), **el-Câmiu'l-latîf fî fadli Mekkete ve ehlihâ ve binâi'l-beyti'ş-şerîf,** Mektebetü's-sakâfeti'd-dînîyye, Mısır 1423; Ahmed Muhammed Ömer el-Hafâcî el-Mısrî eş-Şihâb (ö. 1069/1659), **Nesîmu'r-Riyâd alâ Şifâi el-Kadı Iyâd,** Mısır 1327; Muhammed b. Ebî Bekir el-Alâî, **İthâfu's-sadeti'l-emâcid bi ahkâmi'l-mesâcid,** Mısır tsz; Hüseyn Mü'nis, **el-Mesâcid,** Kuveyt 1981, adlı teliflerinde söz konusu esere müracaat etmişlerdir.

kullanılan milâdî takvimini, müelliflerin ölüm tarihlerinde ise hem hicri hem de milâdî takvimi baz aldık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂBED VE MESCİD KAVRAMLARI İLE TARİHİ SÜREÇ

1.1. MÂBEDİN TANIMI VE TARİHÇESİ

Arabistan yarımadasında İslâm dininin yayılmaya başladığı yıllarda var olup Kur'ân'da isimleri zikredilen ve inananları ehl-i kitap olan Hıristiyanlık ve Yahudilik ile Kur'ân'da isimleri geçtiği hâlde inananlarının herhangi bir ilahi kitabı olmayan Mecûsîlik ve Sâbiîlik İslâm dininin zuhur etmesiyle nesholmuşlardır. Bununla birlikte, İslâm dini on dört asrı aşkındır bu dinlerden bazılarıyla yaşamıştır/yaşamaktadır. Bu itibarla söz konusu dinlerdeki mâbedi tanımak adına bu başlıkta adı geçen ilahi kaynaklı dinlerde mâbed kavramı ile tarihçelerini ele almak istiyoruz. Daha sonra ikinci bölümde İslâm hukukunun bunlara ilişkin öngördüğü hükümlere değineceğiz.

1.1.1. Mâbed'in Lügavi Anlamı

Arapça bir kelime olan "mâbed"; "boyun eğmek, kulluk etmek, teslim olmak", anlamındaki *'a-b-d* kökünden türeyen ve "tapınak, tapınılan yer" anlamına gelen ism-i mekândır. Şu hâlde mâbed, "ibadet edilen yer, mabûda kulluğun arz edildiği mekân" demektir. İbadet edene "âbid", ibadet edilene "mabûd" denilmiştir.[32]

Kur'ân ve sünnet'te "mâbed" kelimesi gayri müslimlerin ibadet mekânı anlamında geçmez. Kur'ân'da gayri müslimlerin ibadethânesi için صوامع/savâmı' (tekili savmaa), بيع/biya (tekili bîa), صلوات/salavât (tekili salât) kavramları geçer. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamlara gelen mâbede vurgu yapılmıştır:

[32] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn Manzûr (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab,** Beyrut 1968, c. 3, s. 270; Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), **el-Misbâhü'l-münîr,** Dımaşk 2016, s. 331; İbrâhim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyat, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Neccâr, **el-Mu'cemu'l-vasît,** Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, s. 579; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 241.

"Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler -ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi. Allah kendi dinine yardım edenlere muhakkak yardım edecektir. Kuşkusuz Allah güçlüdür, mutlak galiptir."[33]

Kur'ân'ın bu isimlendirmesine ilave olarak İslâm'ın diğer kaynaklarında adı geçen mâbedlere Beytülmidrâs (Yahudilerin mâbedidir), Beytü's-sanem[34], Beytü'n-nâr[35] da denmiştir.[36]

Kur'ân'da geçmediği hâlde ilk dönemlerinde mâbedler, Arapça'da bazı ilahi menşeli dinler tarafından verilen has isimleriyle anılmışlardır: Hıristiyanların mâbedine "kenise"[37], Yahudilerinkine "kennis"[38] denildiği gibi. Ülkemizde ilahi menşeli dinlerin dinî ayinlerinin/törenlerinin düzenlendiği mâbedlere Îsevîliktekine "kilise"[39] (Arapçadaki "kenîse"nin değişmiş şekli), Mûsevîliktekine "sinagog", "havra"[40] denmektedir.

1.1.2. Mâbed'in Istılâhi Anlamı

Terim olarak mâbed; "hangi dinden olursa olsun ibadet yeri, ibadete mahsus bina",[41] "ehl-i kitap ile putlara tapanların ibadet ettikleri yer",[42] "bir dine bağlı olanların belirli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için

---

[33] Hac, 22/40.
[34] Beyt, ev anlamında olup, Sanem (ç. Asnam) Ar. "put". Cahiliye dönemi Arap toplumunda tapınılan ve altın ve gümüş gibi herhangi bir maden veya ahşaptan yapılan insan sûretindeki put demektir. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 332).
[35] Abdurrahmân b. Dahîl el-Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** Künûzü İşbîliye Yayınları, Riyad 1430, s. 23.
[36] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), **Ahkâmü ehli'z-zimme** (thk. Taha Abdurrauf Sa'd), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2014, c. 2, s. 116-118; Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî** (thk. Abdülazîz b. Abdillah b. Bâz), el-Mektebetü't-ticâriyye, Dârü'l-fikr, Beyrut 1993, c. 1, s. 531.
[37] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 21.
[38] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 21.
[39] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 220.
[40] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 509; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 162.
[41] Şemseddin Sâmi (ö. 1322/1904), "Mâbed", **Kâmûs-ı Türkî,** İstanbul 1899, s. 1369.
[42] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 21.

yapılmış özel bina"[43] ile "çeşitli dinlerde tapınmak için yapılan yapı, tapınak"[44] şeklinde tarif edilmiştir.

Batı dillerindeki "Temple"nin karşılığı olarak kullanılan "mâbed" kavramıyla; mescidler, kiliseler ve havralar gibi ilahi menşeli dinlerin mâbedleri kasdedildiği gibi herhangi bir ilahi menşei bulunmayan Mecûsîlik, Sâbiîlik, Hinduizm, Budizm gibi sair dinlerin tapınakları da kastedilmektedir. Şu hâlde ibadet edilen yer anlamına gelen mâbed, bütün dinlerin ıstılahına girmiş kavramlardan biridir. Ancak mâbed, temelde genel olmakla birlikte, örfte daha ziyade İslâm dini hariç diğer dinlere ait ibadet merasimlerinin düzenlendiği ibadethânelere verilen isim olarak bilinmektedir.

Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş olan Kudüs mâbedi ve diğer Yahudi ve Hıristiyan ibadet yerlerini ifade etmek üzere âyet ve hadislerde yer yer "mescid" kelimesi kullanılmıştır.[45] Bu durum bazen "mescid"in de "mâbed" gibi genel anlamda kullanılmış olduğunu göstermektedir.[46]

1.1.3. Mâbedin Tarihçesi

Târihte mâbedler; temel fonkisyonu olan içinde ibâdet etmek için inşa edilmişlerdir. Bununla birlikte, topluma gelir temin etme, kanun yapma ve toplumu idare etme gibi roller de üstlenmişlerdir. Nitekim yakın tarihte de mâbedler bu şekilde değerlendirilmişlerdir. II. Dünya Savaşı sırasında nerede cami, kilise veya harap edilmiş bir şehir alanının ortasında bir mâbed ayakta kalmışsa o, bir toparlanma ve yeniden canlanma yeri olarak toplumda pek çok hizmet vermiştir.[47]

Yerleşik topluluklarda belirgin olduğu gibi mâbed anlayışının temelinde kutsal mekân telakkisi vardır. Ulûhiyetin tecelli ettiği yer, ağaç veya taşlarla kutsal kişilere ait nesnelerin bulunduğu yerler, kabirler veya mağaralar bazı din

---

[43] Sâmi, "Mâbed", **Kâmûs-ı Türkî,** s. 1369; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 21; Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 13; Pars Tuğlacı, **Okyanus (Ansiklopedik Sözlük),** İstanbul 1972, c. 4, s. 1810.

[44] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 331.

[45] İsrâ, 17/1.

[46] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 220.

[47] Harold W. Turner, **From Temple to Meeting House** (The Phenomenology and Theology of Places of Worship), Great Britain 1979, s. 35.

müntesipleri tarafından kutsal kabul edilmiş, buralarda kurban takdimi ve çeşitli tapınma eylemleri gerçekleştirilmiştir. Göçebe topluluklar için sabit mâbedler yerine kutsal sayılan mekânlar ve seyahatleri boyunca yanlarında taşıdıkları çadırlar bu tür amaçlar için kullanılmıştır.[48]

Dinlerin görsel tezahürü olan mâbedler (mescidler dâhil), sosyolojik açıdan öncelikle ibadetleri değil, ibadetlerin içinde yer aldığı dini akla getirmektedir. Yani mâbed, cemaatin içine ibadet merkezli bir çağrışımda bulunurken, cemaatin dışına dini sembolize eden bir mesaj vermektedir. Mâbedin görkemi sadece kendi mensuplarını değil, farklı din mensuplarını da önemli ölçüde etkiler.[49]

Dinler tarihi alanında önemli çalışmalarıyla bilinen Eric J. Sharpe'a (ö. 2000) göre, genel anlamda mâbedlerin özelliklerini iki ana konuda değerlendirmek mümkündür:

a) Mâbed, insanın Tanrı ile buluştuğu ve Tanrı'nın varlığını hissettiği bir yerdir. Burada O'nun şanı yüceltilir ve kendisine ibadet edilir. Bundan dolayı burası kutsal bir mekân olarak kabul edilir. Bunlar gerçekten "Tanrı'nın Evi"dir.[50]
b) Mâbedin diğer bir önemli özelliği de cemaatin bir araya geldiği ve toplu olarak ibadet ettiği yer olmasıdır. Bunun en müşahhas örneği Yahudilikte sinagog, Hıristiyanlıkta kilise ve İslâm'da mesciddir.[51]

Temple, esas itibariyle bir Roma mâbedi, Yunanlılarda olduğu gibi, tanrı veya tanrıya sunulan takdimeler için bir ev olarak kullanılmıştı. Fakat mâbedler, özleri itibariyle tamamen dinî olmaktan çok, mesela senato toplantıları gibi, politik amaçla da kullanılıyorlardı.[52]

---

[48] Güç, "Mâbed" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 276.
[49] Vecdi Bilgin, **Dinî Sosyalleşme ve Bilinçleşmede Caminin Yeri ve Önemi**, (Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami, ed. Bedrettin Çetiner) Ensar Yayınları, İstanbul 2009, s. 206.
[50] Aynı gerçek, çok önceden benzer terimlerle Kur'ân-ı Kerîm tarafından ifade edilmiş; Kâbe'nin Allah'ın evi olduğu belirtilmiştir. (Bakara, 2/120; Hac, 22/61).
[51] Eric J. Sharpe, **50 Key words (Comparative Religion),** London 1971, s. 62-63.
[52] R. A. Tomlinson, **"Temple" ER,** USA 1987, c. XV, s. 386.

Hayata yön ve dünyaya da şekil veren tabii haritalar durumunda olan kutsal yerlerin[53] yerine getirmiş olduğu belli başlı fonksiyonları, başlıklar altında şu şekilde dile getirebiliriz:

a) Merkezi görev yapmaları,
b) Mikrokozmos olarak fonksiyon görmeleri,
c) Tanrı ile buluşma ve iletişim kurma yeri olarak görülmeleri,
d) Tanrının her yerde hazır ve nazır varlığını ve aşkın oluşunu gösteren yer olarak toplumda kabul görmeleri.[54]

Bir yere kutsallık atfediliş sebeplerini şu şekilde belirtmek mümkündür:

a) Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gösterilmesi,
b) Tanrı'nın o yerde kudretiyle hazır bulunuşu,
c) Tanrı'nın o yerde görünmesi,
d) Tanrı'nın o yerde gücünü izhar etmesi (tecelli),
e) Bir yerin insanlar tarafından kutsal sayılması,
f) Bir yerin kutsallığını gösteren herhangi bir işaretin bulunması.[55]

1.1.4. Ehl-i Kitap Olanlarda Mâbed ve Fonksiyonu

Yüce Allah tarafından Hz. Peygamber'e indirilen vahiy döneminde Arabistan genelinde en yaygın din mensupları; kendilerine peygamberler vasıtasıyla kitap gönderilenler olan Yahudi ve Hıristiyanlar ile zamanla bu iki dinden ayrılan müşriklerdi. Ehl-i kitap olmayan ancak Kur'ân'da isimleri geçen Mecûsîler ve Sâbiîler ise azınlıktaydı. Bu bağlamda İslâm toplumu içerisinde yaşayan gayri müslimleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür; kendilerine ilahi kitap indirilenler (ehl-i kitap) ile herhangi bir ilahi kitapları olmayanlar. Nitekim bu kategorilendirmeyi bizzat Kur'ân-ı Kerîm yapmaktadır:

"Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi; biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz" demeyesiniz."[56]

---

[53] Joel P. Brereton, "Sacred Space" **Ensiclopedia of Religions** (ed. Mircea Eliade), New York 1987, c. 12, s. 530.
[54] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 23-33.
[55] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 20-22.
[56] En'âm, 6/156.

Bu itibarla, bu başlıkta ehl-i kitap olan Hıristiyanlık ile Yahudilikteki mâbed (kilise-havra) mefhumu, fiziki yapısı dâhil tarihçesi ile bu dinlerde icra ettiği (ibadet gibi) çeşitli fonksiyonlar üzerinde duracağız.

1.1.4.1. Hıristiyanlıkta Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu

M.S. 28 yılında tebliğ hayatına başlayan Hz. Îsâ etrafında şekillenen Hıristiyanlık, başlangıçta şirkten uzaktır ve vahiy ile kutsal kitaba dayanması itibariyle ilahi menşeli bir dindir. Hıristiyanlık; Tevrat'ta geleceği (Mesîh olarak) müjdelenen, Hz. Mûsâ'dan birçok peygamber sonra hak peygamber olarak gönderilen Hz. Meryem oğlu Hz. Îsâ'nın ümmetinin dinidir. Bu ümmete kutsal kitaplardan olan İncil gönderilmiştir.[57]

Hıristiyanlık, iki bin yılı aşkın tarihi ve günümüzde iki milyar üç yüz milyon müntesibi ile dünyanın en önemli dinlerinden biridir. Gerek inanç ve öğretilerinin yapısı gerekse dünyanın hemen her tarafındaki dağılımıyla Hıristiyanlık günümüzde yaygın dinlerden biridir. Öyle ki günümüz dünyasında Hıristiyanlığın bir şekilde var olmadığı hiçbir bölge bulunmamaktadır.[58]

Hıristiyan sözü, Yunanca "hristos" kelimesinden gelmektedir. "Mesîh" anlamına gelen bu söze aidiyet eki ilave edilerek "Hıristiyan" kavramı ortaya çıkmıştır. Hıristiyan, "mesîhçiler, mesîh taraftarları" gibi anlamlara gelmektedir.[59] Hıristiyanlar için Kur'ân-ı Kerîm'de "Nasârâ" veya "Nasrânî" tabirleri kullanılır. Türkçe'de ise inanç yönüyle Hıristiyan din mensubuna "Îsevî" ve "Hıristiyan" kavramları kullanılmaktadır.

Hıristiyan ile eş anlamlı olan ve İslâmî literatürde daha fazla kullanılan "Nasârâ", Arapçadaki *"n-s-r"* kökünden türetilmiştir. Bu kavram sözlükte yardımlaşma anlamına gelmektedir. Hıristiyanların, bu ismi, Hz. Îsâ'nın kaldığı köyün adının "Nasıra"[60] olmasından, birbirlerine yardım etmelerinden, Hz. Îsâ'nın onlara "ensârî" (bana yardım edenler) demesinden, Hz. Îsâ öncesi dönemlerden Hz.

[57] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 28.
[58] Gündüz, **Hıristiyanlık,** İSAM Yayınları, Ankara 2017, s. 11, 15.
[59] Baki Adam, **Dinler Tarihi,** Grafiker Yay. Ankara 2019, s. 136.
[60] Nasıra, Filistin'in kuzeyinde meşhur şehrin adıdır. (Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 624).

Îsâ sonrası dönemlere kadar varlıklarını sürdürmüş olan heterodoks[61] Yahudi mezhebi Nasuralara mensup olmalarından veya Hz. Îsâ'ya yardım etmelerinden dolayı aldıkları söylenir.[62] Bu son tanımı, Kur'ân-ı Kerîm'in şu ifadesi desteklemektedir:

"Îsâ onlardaki inkârcılığı sezince, "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir" diye sordu: Havîrîler cevap verdiler: "Biz Allah için yardımcılarız; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler Müslümanlarız."[63]

Dinî ve fizikî anlamda ibadethâne olarak ortaya çıkan kiliseyi (Hıristiyan mâbedi) ifade etmek üzere tarihte şu isimler kullanılmıştır: Hz. Îsâ'ya inananların bir araya gelişini ifade etmek için Gahal; eski Yunan sitelerinde halkın davet edilmesi veya Agora'ya[64] çağrılması ile toplantı ve meydan anlanımda kullanılan Ekklesia; "Tanrıya ait olan şey" anlamına gelen Church; Roma'da, ölen kimselerin cesetlerini veya kemiklerini muhafaza etmeye yarayan yeraltı mezarı anlamında kullanılan Katakomp ile özel veya ilave ibadet yeri anlamında Şapel.[65]

On dört asrı aşkın süredir Hırsitiyanlarla birlikte yaşayan Müslümanların oluşturduğu İslâmî kaynaklarda ise Hıristiyan ibadet yerlerini karşılamak üzere "bîâ"[66], "kenîse"[67] ve "deyr"[68]; manastır karşılığında da "savmaa" (çoğulu savâmi)[69] isimleri kullanılmaktadır. Hıristiyanlıkta, uzlete çekilmek amacıyla inşa edilen "kalâya" ise minare gibi yüksektir ve onu rahipler bina ederler. Kalâya'nın kapısı

---

[61] Heterodoksi, Ortodoksinin ya da merkezi din anlayışının dışında olan dinsel akım. Sapkınlığı ifade eden Heresiden farklı olarak Heterodoksi, dinsel inanç ve kurallara aşırı bağlılığı ve ileri düzeyde katı bir muhafazakârlığı ifade eder. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 169).

[62] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 578; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 278; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 28.

[63] Âl-i İmrân, 3/52.

[64] Agora: Eski Yunan şehirlerinde toplanma ve pazar yeri, meydan (Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 18).

[65] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 165-168.

[66] Hac, 22/40; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 54; Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd (ö. 275/888), **Sünenü Ebî Dâvûd,** Humus 1969, s. 30.

[67] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât*, 48, 54; Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbûrî (ö. 261/874), **Sahîhü'l-Müslim** (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1955, *Mesâcid,* 16-17. (Aslında "Kenîse" ilk kullanımında Yahudi mâbedine, "Bîa" ise Hıristiyan mâbedine verilen isimdir. Ancak zamanla her ikisi de Hıristiyan mâbedi için kullanılmış ve o şekilde devam etmiştir. (Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün'im b. Yûsuf ed-Demenhûrî el-Mezâhibî, **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** Kahire 1433, s. 92).

[68] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Birr,* 7, *Fiten,* 119; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Edeb,* 44, *Melahim,* 15.

[69] Hac, 22/40; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Edeb,* 44; Mustafa-ez-Zeyyât-Hamîd-en-Neccâr, **el-Mu'cemu'l-vasît,** c. 1, s. 523.

olmayıp, içinde kalan kişi bir menfez yardımıyla yemek ve su gibi ihtiyaçlarını giderir.[70] "Bîa" (çoğulu biya), İbn Abbas (ö. 68/687) hariç (zira ona göre Yahudilerin mâbedidir) müfessir ve dilcilerin birçoğuna göre, Hıristiyanların ibadethânesine verilen isimdir. "Deyr" de Hıristiyanlara özeldir ve şehrin dışında, ruhbanlık ile insanlardan uzak uzlete çekilen rahipler için inşa edilir. Deyr ile kalâya arasında fark vardır. Deyr'de herkes toplanabilirken, kalâya'da sadece bir kişi tek başına kalır. [71]

İbn Kayyım'a göre, "savmaa" Sâbiîlerin, "bîa" Hıristiyanların, "salavât" Yahudilerin, "mescid" Müslümanların ibadethânelerine verilen isimdir.[72] İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre "savmaa" Hıristiyan ruhban sınıfının kullandığı küçük mâbedlerdir.[73] Aynî'ye (ö. 855/1451) göre de "savmaa" Hıristiyanların ruhban sınıfına ait olup, mâbedlerine "kenîse" veya "bîa" denir.[74]

Hıristiyanlıkta mâbedin tarihinin Hz. Îsâ ile başladığı tahmin edilir. Nitekim Hıristiyan inancına göre, Hz. Îsâ, Petrus'a hitaben söylediği, *"sen, benim kilisemi üzerine kuracağım kayasın"*[75] sözüyle ileride kurulacak olan "kilise"ye önceden işaret etmiştir. Böylece Hıristiyanlara göre "kilise" sözcüğünü ilk defa kullanan da Hz. Îsâ olmuştur.[76] Havârîlerin de Hz. Îsâ'ya inanmaları ve sayılarının gün geçtikçe artması nedeniyle, ibadet için bir kiliseye/mâbede ihtiyaç duymuş olmaları muhtemeldir. Ancak Hıristiyanların tam olarak M.S. 4. yy'dan itibaren kilise inşa etmeye başladıkları kaynaklarda geçmektedir. İlk kilise Orşelim'de (Kudüs) inşa edilmiş ve bundan sonra diğer yerlerde inşa edilmeye başlanmıştır. Orşelim dışında ise ilk kilise Antakya'da yapılmıştır. Daha sonra dünyanın her tarafına, Mısır, Küçük Asya[77], Ermeniya ve bütün doğu memleketlerinde yayılmıştır.[78]

---

[70] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 118.

[71] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 118; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Riyad 2003, c. 6, s. 327.

[72] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 118.

[73] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 29 (3 numaralı dipnot).

[74] Bedreddin Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), **Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî,** Dârü'l-fikr nşr. Beyrut tsz. c. 4, s. 191.

[75] Matta, 16/18.

[76] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 164.

[77] Bazılarına göre Asya iki bölümdür. Küçük Asya: Irak, Faris ve Horasan dağları, Büyük Asya: Hindistan, Çin ve Türki devletler. (Mu'cemu'l-büldân, c. 1. s. 54).

[78] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 30-31.

Mâbedlerin mimari yapısı inanç ve kültür sistemlerine göre değişiklik arz etmektedir. Nitekim Hıristiyanlıktaki kiliselerin mimari yapısı topluca ibadet edilecek şekilde tasarlanmıştır. Tarihte bu yapılar bazı yerlerde büyükçe ve müstakil mekânlar olarak inşa edilmişlerdir. Aynı şekilde kiliselerde, uzaktan farkedilerek görülebimesi ile ibadet vakitlerinde ibadete çağrılabilmesi gibi amaçlarla yüksekçe çan kulesi mevcuttur. İslâm mescidindeki minare, söz konusu çan kulesinin benzeri olup, diğer dinlerin mâbedinden mescide geçtiği iddia edilmektedir.[79]

Hıristiyanlıkta kiliselerin yönü doğuya dönüktür. Ruhaniyete önem vermesine rağmen Hıristiyanlık mâbedlerinde büst, heykel ve çeşitli figürler barındırılır. Hıristiyanlık bu hususta Roma kültüründen oldukça etkilenmiştir. Katolik ve Ortodoks kilise binaları oldukça görkemli ve bol tezyinatlı yapılar olarak dikkati çekerken, bazı Protestan kiliseleri oldukça sadedir. Genellikle kiliselerde başta Hz. Îsâ ve Hz. Meryem olmak üzere azizlerin ve meleklerin timsalleri, resimleri ve sûretleri bulunur. Diğerlerinden farklı olarak Ortodoks kiliselerinde Hz. Îsâ ve azizlerin resimlerine ve ikonalara[80] yönelik tazim söz konusudur.[81] Kiliselerde altar (sunak) olarak adlandırılan bir platform bulunur.[82] Reformun hâkim olmadığı Batı Avrupa bölgelerinde mahalli kiliseler, Roma Katolikliğine mensup olmakla beraber, mimaride daha çok İngiltere'deki yerli kiliselere benzerler. Kiliselerin içi, Hz. Îsâ'nın, Hz. Meryem'in ve azizlerin, önlerinde adak mumları yakılan, çok sayıda resimleri ile son derece süslenmiştir.[83]

Kilise'nin (ekklesia-meclis), Hıristiyanlıkta hem cemaat ve inananlar topluluğunu hem de dinî yapıyı ifade eden bir fonksiyonu vardır. Yeni Ahit'te "Tanrı'nın binası ve tarlası"[84] şeklinde de tanımlanan kilisenin Hz. Îsâ Mesîh tarafından kurulduğuna inanılır. Çarmıha gerilen Hz. Îsâ Mesîh, çarmıhta akan kanıyla kiliseyi kurmuştur. Dolayısıyla Hıristiyan geleneğine göre Mesîh'in bedeni

[79] Hayreddîn Vanlı (ö. 1425/2004), **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman 1414, s. 25.
[80] İkonalar, Hz. Îsâ'yı, Meryem'i veya herhangi bir Hıristiyan azizi temsil etmek üzere yapılmış olan resimler ya da mozaik, fildişi veya başka herhangi bir materyal üzerine işlenmiş olan kabartmalardır. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 185).
[81] Geoffrey Parrinder (ö. 2005), **The World's Living Religions,** London 1977, s. 169.
[82] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 184-185.
[83] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 189.
[84] Korintoslular'a Birinci Mektup, 3/9.

olarak kilise, Mesîh'le bir olmanın ifadesidir. Bir açıdan Mesîh kilisenin başıdır; bir başka açıdan ise kilise Mesîh'in eşidir.[85]

Hıristiyanlıkta üç büyük mezhep olan Katolik, Ortodoks ve Protestanların kiliseye yükledikleri fonksiyonlar farklı olmuştur: Katolik dogmasına göre kilisenin fonksiyonu; Hz. Îsâ tarafından kurulan, temeli Hz. Îsâ olan ve Hz. Îsâ'ya inananların meydana getirdiği topluluğun oluşturduğu meclistir. Ortodoksların yorumu, kiliseye "birlik" anlamı tayini gibi bazı teferruatlar hariç, Katoliklerinkine yakındır. Protestanların kilise çıkarımı ise; sakramentlerin icra edildiği, manevi hayat için toplanıldığı, "Mesîh olarak kabul edilen Hz. Îsâ'nın söylediklerine ve yaptıklarına bağlılıkların gösterildiği" manevi bütünlüktür.[86]

1.1.4.2. Hıristiyanlıkta İbadet Şekli

Bir dinî diğer dinlerden ayıran, temel ilkelerini oluşturan ve ibadet olarak algılanan bazı özel kavram ve şiarlar vardır. Hıristiyanlığı sembolize eden söz konusu kavramlara "sakrament" denmektedir. Sakramentler, Hıristiyanların İncil'den çıkarım yaparak hayatlarında icra ettikleri ibadetleri sembolize etmektedir.[87]

Hıristiyan geleneğinde sakrament (sacramentum) terimi, bir takım sembolik davranışlar ve işaretler için kullanılmaktadır. Günümüz Hıristiyanlığında özellikle yedi temel davranışı ifade eden bu terim, Hıristiyanlık tarihinde kişinin yaşamında kutsal olan her fenomen için kullanılmaktaydı. Ancak zamanla ilahi inayet ve rahmeti sağlayan belirli durumlar bu kavramla ifade edilmeye başlandı. Nihayet XII. yy.'dan itibaren sakramentlerle ilgili doktrin formüle edilmeye başlandı ve daha önce otuz civarında olan sakramentlerin yedisi ön plana çıkarıldı.[88] Bazıları kilisede icra edilen bu sakramentler şunlardır:

1- **Vaftiz:** Bir çeşit dine giriş töreni**.**
2- **Evharist:** Hz. Îsâ Mesîh'in Havârîlerle yediği son yemek.
3- **Konfirmasyon:** Özel olarak hazırlanmış bir yağla yapılan güçlendirme.
4- **Tövbe:** Kişinin bir rahip huzurunda günah itiraf etmesi.

[85] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 179.
[86] Bkz. Komisyon, **Türk Ansiklopedisi,** Ankara 1975, c. 22, s. 106.
[87] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 329.
[88] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 159.

5- **Nikâh:** Âdem ile Havvâ'nın kutsanması geleneğinin devamı ile çocuk yapma.
6- **Rahip Takdisi/Ataması:** Dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesi.
7- **Son/Hasta Yağlama:** Ölüm döşeğindeki hastalara yapılan tören.

Hıristiyan geleneğinde ibadetler genelde toplu olarak kilisede yapılır. Ancak bunun yanında bireysel ibadet anlayışı da vardır. İbadetlerde dua ve ilahiler önemli bir yer tutar. Her kilise, belirlemiş olduğu dua ve ilahileri içeren litürjik metinlere sahiptir. Kiliselerde yapılan toplu ibadetler arasında rahip yönetiminde okunan dua ve ilahiler ile vaazlar yer alır. Bu nedenle birçok Hıristiyan mezhebinin kiliselerinde din adamlarının yanında, genelde cemaat içerisinden oluşturulan ve ilahi okuyan gruplar ile korolar da bulunur. Bireysel ibadetler ise genellikle dua içeriklidir. Günlük dualarda ve Evharistik litürjide okunan en yaygın dua Matta'da (6/9-13) geçen "Rabb'in Duası"dır.[89]

Dua ve ilahi okuma dışında her kilisenin ibadet servislerinde bir takım dinî eylem ve törenler de yer almaktadır. Bunların en önemlileri kutsal kitap okuma, vaaz verme, vaftiz ve kutsal komünyon ayinidir. Kutsal Kitap, Hıristiyan inancı için merkezi bir öneme sahip olduğundan, her ibadet servisinde mutlaka kutsal kitap okuma seanslarına yer verilmektedir.[90]

Hıristiyan geleneğinde ibadetler, kiliselerin yapısına göre oturarak, ayakta ya da diz çökerek yapılır. Yani dizler yere konur. Bu hareket ne rükû ve ne de secdedir. Vücut dik kalmak şartıyla dizler yere konur.[91] Özellikle bireysel ibadet esnasında, ellerin avuç avuca bir araya getirilmesi, parmakların birbirine kenetlenmesi ve boynun eğilmesi dikkati çeker.[92]

Hıristiyan kiliselerinin ibadet şekilleri arasında rükû ve secde yoktur. Bu konuda tek istisna Süryânî kilisesidir. Süryânîler'de, dua ve secdeden ibaret olan ibadette, İslâm'dakine benzer bir secde yer alır. [93] Süryânî geleneğinde namaz, dua

[89] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 171.
[90] Mahmut Aydın, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi; Tarih, İnanç ve İbadet,** Ensar Yayınları, İstanbul 2016, s. 405.
[91] Muhammed Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** İstanbul 2013, s. 38.
[92] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 171-172.
[93] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 171-172.

ve secde olmak üzere iki bölümden oluşur. Namaz öncesinde saygılı bir şekilde kiliseye girilir ve haç (istavroz) çıkarılır. Mihrabın (sunak) sağında ve solunda yer alan sehpaların çevresinde kollar bağlı olarak ayakta durulur. Sırası geldikçe, tek sıra halinde yanlara açılarak secde uygulaması yapılır.[94] Mardin'deki Süryânîler üzerine araştırmaları bulunan Mustafa Aydın, bu hususta şu tespitleri zikretmektedir: "(Doğudaki) Ortodoks Süryanîler, günlük ibadetlerini (namazlarını) muayyen vakitlerde kılarlar ve Batı Hıristiyanlarınınkinin aksine namazlarında rükû-secde bulunur. Bize mihmandarlık yapan (Süryanî) din adamı rükû-secde içeren namazı manastırda pratik olarak gösterdi."[95]

Hıristiyan geleneğinde genelde erkekler ve kadınlar karışık olarak ibadet ederler. Ancak bazı doğu kiliselerinde ibadet esnasında erkekler önde, kadınlar ise arkada yer alır. Kiliselerin birçoğunda günlük ibadetler düzenlenir. Genellikle sabah ve akşam ibadetleri görülür. Ortodoks Süryânîler'de ise buna bir de öğle ibadeti eklenir.[96]

Ortodoks kiliselerinde iki çeşit ibadet vardır. Bunlar, rahip ve benzerlerine mahsus "kanonik[97] saatler" ile "litürji"dir.[98] Kanonik saatler geniş çapta manastırlara hasredilmiş olmakla beraber, kutsal bir günün arifesinde ve dinî bayramlarda mahalli kiliselerde de okunur. Ortodoks kilise hayatının kalbi sayılan ve Roma Katolik kilisesindeki "Mass"a tekabül eden litürji ise Hz. Îsâ'nın kurban edilişini sembolize etmektedir.[99]

Dünya Hıristiyanlarının sayıca çoğunluğunu oluşturan Roma Katoliklerine göre başlıca ibadet, Hz. Îsâ'nın haç üzerinde kurban edilişinin kutlanışı olan

---

[94] Mehmet Şimşek, **Süryânîler ve Diyarbakır,** İstanbul 2003, s. 97.

[95] Mustafa Aydın, **Bagok İzlenimleri; Süryânî'lere Dair,** (http//:mardinlife.com, Erişim Tarihi: 07/04/2018).

[96] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 172.

[97] Kanonik saatler: Hıristiyanlıkta dinsel dogmaları belirlemede kaynak olarak kullanılan, doğru ve otantik olarak kabul edilen güvenilir ya da sahih dinsel literatür. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 212).

[98] Litürji (Litürgy): Çeşitli dinlerdeki düzenli ayin ve merasimleri, günlük ibadetleri ifade etmede kullanılan bu terim, Hıristiyan geleneğinde iki anlamda kullanılır: (1) Kilisede tanımlanan bütün ayinleri ifade etmek için; (2) Özellikle Evharist'i ifade eden bir isim olarak. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 236).

[99] Einar Molland (ö. 1976), **Christendom: The Christian Churches, Their Doctrines, Constitutional Forms and Ways of Worship,** Great Britain 1961, s. 30; Parrinder, **The World's Living Religions,** s. 169.

"Mass"tır.[100] Katoliklere göre Mass, Hz. Îsâ'nın aynı zamanda kurban olarak da kabul edilen ölümünün ayinidir.[101]

Hıristiyanlıkta yılın çeşitli zamanlarına dağılmış birçok bayram ve kutsal gün vardır. Bunlardan bir kısmı Hz. Îsâ'yla, kutsal ruhla ya da Hz. Meryem'le; bir kısmı ise çeşitli azizlerle ilişkilidir. Bayramların en önemli ve kutsal olanı, kilisede Hz. Îsâ'nın dirilişi anısına kutlanan Paskalya'dır (Easter). Bu bayram nisan ayında kutlanır.[102] Daha sonra Hz. Îsâ'nın doğumu anısına kutlanan 25 Aralık'taki Kristmas (Christes maesse) (Noel yortusu) ile Hz. Îsâ'nın vaftiz oluşu anısına kutlanan Epifani (Epiphani) bayramları gelmektedir.[103]

1962-1965 yılları arasında toplanan II. Vatikan Konsilinde, Hıristiyanlıkta ayinlerin kiliselerde yerel dilde yapılmasına izin verilmiş; ayine, İngilizce ve diğer dillerdeki metinler sokulmuştur.[104] Ortodoks kiliselerinde ise ibadet yerel dilde yapılır.[105] Ortak bir ibadet dili yoktur. Bu sebeple, Ortodoks kiliselerinde Grekçe, Slavca, Rumence, Arapça, Estonyaca, Letonyaca, Litvanyaca, Fince ve ABD'de İngilizce dâhil, diğer dillerde de ibadet yapılır.[106]

İlâhi kaynaklı dinlerden İslâm'da Hilâl, Yahudilikte altı köşeli Hz. Davûd Yıldızı bu dinlerin sembolü haline gelmiştir. Hıristiyanlığın sembolü ise Haç'tır. Başlangıçta köleler için uygulanan bir işkence aleti olan haç, tarihsel süreç içerisinde Hıristiyanlar için bir Roma işkence aletine indirgenmekten çıkmıştır.[107] Ortaçağdan itibaren Hıristiyanlarca kiliselerde kullanılan haç ve haç şeklindeki figürler daha sonraları çarmıha germenin işareti olarak Hıristiyanlığın sembolü olmuştur. Kiliselerin, evlerin duvarında/yanında, giyim kuşam gibi günlük yaşama ilişkin alanlarda haç motifi sıkça kullanılır. Dualara başlarken, sevinç veya korku hallerinde

[100] Parrinder, **The World's Living Religions,** s. 167.
[101] Parrinder, **The World's Living Religions,** s. 167.
[102] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 173-174.
[103] Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 17, s. 351.
[104] Parrinder, **Worship in the World's Religions,** London 1961, s. 216.
[105] Nitekim Mardin/Midyat Mor Gabriel Manastırında (Kartmin Deyrulumur) görevli Ortodoks Başrahip Aho'dan, ibadetin yerel dil olan Süryânîce yapıldığı hususu teyit edilmiştir. (06/08/2020).
[106] Molland, **Christendom: The Christian Churches, Their Doctrines, Constitutional Forms and Ways of Worship,** s. 29; Parrinder, **Worship in the World's Religions,** s. 213.
[107] Kadir Albayrak, "Dinsel Bir Sembol Olarak Haççın Tarihi", **Dinî Araştırmalar Dergisi,** c. 7, S. 19, s. 106.

haç işareti yapılır. Haç, kişiyi Tanrı'yla doğrudan ilişkiye geçiren, kötülükleri ve şeytanı uzaklaştıran ve iyiliklere yol açan bir aracı unsur olarak görülür.[108]

1.1.4.3. Yahudilikte Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu

Yahudilik, İbrâhimî geleneğe bağlı monoteist din ailesi içinde yer alır ve bu ailenin en eski halkasını teşkil eder. Yahudilik, yayılımı ve etkisi açısından bir dünya dini özelliğine sahip olsa da iç dinamizmi açısından hem millî hem evrensel unsurlar taşımakta, inanç sistemi manasında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dinî-etnik kimliği ifade etmektedir. Aynı dinî geleneğe (Sâmî-İbrâhimî gelenek) mensubiyetleri sebebiyle Hıristiyanlık ve İslâm'la ortak kutsal coğrafyaya ve karşılıklı etkileşimlerin görüldüğü ortak tarihî tecrübeye sahip olan Yahudilik, pek çok teolojik, etik ve pratik kural noktasında bu dinlerle benzerlik göstermektedir.[109]

Yahudi kelimesi, Arapça sözlükte "Hade" "Yehûdü" kökünden gelip, "tövbe etti", "hakka döndü" anlamına gelmektedir.[110] İsrâiloğullarına "Yahudi" ismi verilmiştir. İsrailoğullarına bu ismin verilmesi; birbirlerini sevip kolladıkları için Arapça'da "meveddet" anlamına gelen "huvade"den gelmesi, onların Hz. Yakub'un büyük oğlu Yahuda'ya nispet edilmeleri, Tevrat'ı okurken ileri-geri sallanıp hareket etmeleri, Hz. Mûsâ'nın dinine yüz çevirmeleri, buzağıya ibadet etmekten rücu edip Hz. Mûsâ'nın dinine dönüş yapmaları, tarihteki Yahuda memleketi sakinleri gibi çeşitli sebeplere bağlanmaktadır.[111]

Yahudilik ahde dayanan ve günümüzde yaşayan ilahi kaynaklı dinlerden sayılmaktadır. Hıristiyanlar gibi Yahudiler de tarihlerini Hz. İbrâhim'e kadar götürürler.[112] Peygamberi Hz. Mûsâ'dır. Bu sebeple bu dine Mûsevîlik de denir.[113]

---

[108] Gündüz, **Hıristiyanlık,** s. 174-175.
[109] Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 43, s. 226.
[110] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** s. 39; Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 661.
[111] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 661; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 390.
[112] Hıristiyanlar da Hz. İbrâhim'in Hıristiyan olduğunu iddia ederler. Kur'ân-ı Kerîm, onların bu iddialarını şu âyetle reddeder: "*İbrâhim ne bir Yahudi idi ne de bir Hıristiyan. O, sadece Hanîf bir Müslümandı/Allah'a teslim olandı. O müşriklerden değildi."* (Âl-i İmrân, 3/67). Baki Adam, **Yaşayan Dünya Dinleri** (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 207.
[113] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Dinler Tarihi,** İstanbul 1983, s. 189.

Arapça'da daha sonra "kenis"e[114] dönüştürülen Yahudi ibadethânesinin adı olan *salavât (tekili, salât),*[115] Kur'ân-ı Kerîmde *bîa* ve *mescid* kavramlarıyla birlikte zikredilen mâbed isimlerindendir:

"Onlar, haksız yere, sırf, "Rabbimiz Allah'tır" demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar (salavât) ve mescidler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir."[116]

Türkçede Yahudi mâbedlerine daha çok "sinagog" ve "havra" kavramları kullanılmaktadır. Yunanca kökenli bir kelime olan sinagog (synagogue), "toplanma, dua ve ibadet yeri" anlamına gelip Müslümanlardaki "mescid" kelimesinin anlamını ifade etmektedir. Havra ise, kökeni İbrânîce olup "birlik, grup, cemaat" anlamına gelmektedir.[117]

Sinagog, Yahudiliğin organize edildiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Çok geçmeden Filistin'de, Filistin dışında (diaspora) ve hatta bizzat Kudüs'te mâbedle yan yana görülmeye başlamış olmasına rağmen, ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir.[118] Yahudi geleneği, sinagogun menşeini Hz. Mûsâ, hatta atalar dönemine kadar götürür.[119]

Tarihte Yahudi mâbedlerine verilen birkaç isim şunlardır: Mâbed, sinagog, bîa ve bet kenneset. Yahudilerce günümüzde en çok kullanılanı ise "bet keneset"tir. Genel anlamda toplanma yerlerini ifade etmek üzere, "yer" veya "ev" anlamına gelen "bet" kelimesi ile başlayan üç terkip kullanırlar. Bunlar: Bet ha-keneset (toplanma

[114] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 22.
[115] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 349.
[116] Hac, 22/40.
[117] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 97-98; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 509; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 162.
[118] Komisyon, **Encyclopedia of Britannica,** USA 1970, c. 21, s. 563.
[119] Joseph Gutmann (ö. 2004), **The Jewish Sanctuary,** Leiden 1983, s. 1.

yeri, çadırı), bet ha-tefillah (dua yeri) ve bet ha-midrâş (Tevrat okuma yeri). Bu terimlerin hepsi de Talmud döneminde kullanıldığı söylenir.[120]

Hz. Süleyman Mâbedi'nden önceki İsrail topraklarındaki Yahudi mâbedlerine şu isimler verilmiştir: Taşlarla çevrili olan avlu anlamında kullanılan Gilgal; kabilelerin buluşma yeri ve cemaat çadırı anlamında kullanılan Şilo; Benyaminin gözetleme yeri anlamında kullanılan Benyamin Mispahı[121]; Kenânlılar döneminde ibadet edilen yüksek yer anlamında kullanılan Gibeon; Benyaminin şehirlerinden birinin adı olan Ofra; Hz. Yakub'un oğlunun adı olan Dan ve Hz. Dâvûd döneminde inşa edilen şehirden ismini alan Kudüs.[122] Bunlara ilave olarak Yahudi atalar döneminde ibadet yerlerine şu isimler de verilmiştir: Hz. İbâhîm'in Kenân'daki ilk konaklama yeri olmasıyla kutsiyet kazanan Şekem; Hz. İbrâhim'in Mısır ziyaretinden sonra Beytel'e dönmesi ve orada konaklaması sebebiyle Beytel; Hz. İbrâhim, Hz. İshâk ve Hz. Yâkûb'un ikamet yeri ve hanımlarının atalarının gömülü olduğu yer olması nedeniyle Mamre ve Hz. İbrâhim'in orada ikamet etmiş olması ile Hz. İshâk'ın kurbanını takdim etmek amacıyla oradan hareket etmesi sebebiyle Berşeba.[123]

Başlangıçta Toplanma Çadırı olarak başlayan Yahudi ibadethânesinin yerini, Kudüs'te Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Hz. Süleyman Mâbedi almıştır.[124] Bugün Yahudilerin, "Batı Duvarı" (ha-kotel ha ma'aravi) diye isimlendirdikleri fakat daha ziyade "Ağlama Duvarı" olarak bilinen ve Mâbed'den kalan tek kısım olması sebebiyle kendisine büyük kutsallık ve önem atfedilen duvar, M.Ö. I. yy.'da Kral Herod tarafından onarılan Hz. Süleyman Mâbedi'nin kalıntısıdır.[125] İsrâiloğullarının Mısır'dan çıkışlarının dört yüz sekseninci yılında, Hz. Süleyman tarafından yaptırılan ve dört asır ayakta kalabilen mâbed, Hz. Süleyman'ın hükümdarlığı süresince

[120] Gutmann, **The Jewish Sanctuary,** s. 1.
[121] Mispah: Yakup ve Laban'ın aralarında bir ahit yaptıkları ve ahdin delili olarak da bir taş yığını oluşturdukları yerdir. (Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 113).
[122] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 111, 116.
[123] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 102-106.
[124] Salime Leyla Gürkan, **Yahudilik,** İSAM Yayınları, Ankara 2018, s. 272; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 26.
[125] Gürkan, **Yahudilik,** s. 274.

Yahudi ibadetini Kudüs'te merkezileştirmeye ve İsrail'in dinî birliğini güçlendirmeye hizmet etmiştir.[126]

Sinagogların fiziki yapısı mescid ve kiliselerden farklılık arzetmektedir. Standart bir mimari özelliği bulunmayan sinangoglar, bazen yuvarlak, bazen kare, bazen dikdörtgen, bazen de sekizgen şeklinde olan, mimari yapıları ülkeden ülkeye ve çağa göre değişen sade yapılardır. Ancak sinagog yapımında, pencerisinin bulunmasına ve yerleşim yerinin yüksek noktasında inşa edilmesine dikkat edilir. Zira Talmud'a göre penceresi olmayan yerde dua etmek yasaktır.[127]

Sinagogun, mescidlerde olduğu gibi bir kutsallığı vardır. Sinagoglarda resim ve heykel bulunmaz. Çünkü bunların olduğu yerde ibadet yasaktır.[128] Sinagogların en kutsal yeri, doğu yönünde bulunan ve bir perde ile örtülen Aron ha-Kodeş (Ahit Sandığı)[129] olup içinde el yazması Tevrat tomarları (Sefer Torah) bulunmaktadır. Aron ha-Kodeş, bir bakıma sinagogtaki mihrabı oluşturur.[130] Sinagoglarda, Yahudilerin büyük önem atfettikleri ahit sandığına, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "tabut" tabirinin işaret ettiği vurgulanmaktadır. İlgili ayet meali şu şekildedir:

"Peygamberleri onlara "O'nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı sandığın size gelmesidir" dedi. Gerçekten inanıyorsanız bilin ki, bunda sizin için büyük bir işaret vardır."[131]

Sinagoglarda, Yahudilerin dinî ve milli sembollerinden biri olan yedi kollu şamdan (menora) bulunur.[132] Hz. Dâvûd'un mührü olarak kabul edilen ve iki

[126] D. J. Douglas, **The New Bible Dictionary,** London 1982, s. 1245.
[127] Adam, **Dinler Tarihi,** Grafiker Yay. Ankara 2019, s. 98.
[128] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 99.
[129] Ahit Sandığı (Ark of the Covenant, Aron ha-kodeş): Yahudi geleneğinde Yüce Tanrı'nın hazır olduğunu sembolize eden en kutsal nesne. Tahtadan yapılmış bir dolap şeklinde sinagoglarda Kudüs yönündeki duvarda durur ve kutsal hukuk metinleri bunun içinde saklanır (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 21).
[130] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 99.
[131] Bakara, 2/248.
[132] Güç, "Mâbed ve İbadet" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 43, s. 208.

üçgenden meydana gelen "Megan David" adı verilen altı köşeli "Dâvûd Yıldızı" da Yahudilerin mâbedler dâhil birçok yerde kullandıkları sembollerdendir.[133]

Yahudiler önemli münasebetlerini sinagogda yaparlar. Mesela, çeşitli dinî aktivitelerini, kurban kesmelerini, nikâhlarını, düğün kutlamalarını ve muhtelif Yahudi grupların toplantılarını burada icra ederler.[134]

Bu sebeple, "azınlığın dini olma tecrübesinden doğan sinagog yaklaşık olarak iki bin beşyüz yıldır Yahudi imanına hizmet etmektedir. Toplumun nabzını iyi tutan Sinagog, Yahudi ailesinin, imanını ve hayat tarzını canlı tutaratak her Yahudinin toplumun bir üyesi olduğunu devamlı olarak hatırlatmıştır."[135]

Bugün sinagog, çevresinde yaşayan ve kendisinde bir araya gelen toplumun her türlü ihtiyacına cevap vermek için vardır.[136] Böylece din, İsrail'in temeli olduğu gibi, sinagog da bu dinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. İşte bu önemine binaendir ki, her kurulan yeni mahallede, her hastanede, hatta her üniversitede mutlaka bir sinagog yapılır. Sinagogla Yahudilerin hayatı özdeşleşmiş durumdadır. Hulâsa Sinagog, Yahudiliğin ruhu, temeli ve manevi kaynağı olma fonksiyonunu icra eder.[137]

1.1.4.4. Yahudilikte İbadet Şekli

Yahudiler sinagogu, içinde topluca ibadet etmekle birlikte, Tevrat okumak, halkı eğitmek veya kültürel kimliklerini korumak amacıyla da kullanırlar. Yahudiler din eğitimini bet ha-midrâş'ta verirken, okuma-yazmayı bet ha-sifr'de veriyorlar.[138] Yahudilere göre ibadet yeri aynı zamanda ders yeridir. Onun için sinagoglarda, kitapların konulduğu, raflar ve sandıklar bulundurulur. Hatta büyük sinagogların derslikleri, kitaplıkları ve oturma salonları bile vardır.[139]

Yahudi ayinleri, bireysel dualar, aile toplantıları, topluca yapılan ibadetler ve hayatın çeşitli dönemleriyle ilgili törenlere katılımı kapsamaktadır. Ev ve sinagog,

---

[133] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 91; Gürkan, "Yahudilik", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 43, s. 188.
[134] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 116.
[135] Komisyon, **Encyclopedia of Britannica**, c. 21, s. 563-564
[136] W. Owen Cole-Peggy Morgan, **Six Religions in the Twentienth Century,** Great Britain 1987, s. 136.
[137] Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,** İstanbul 1979, c. 2, s. 1153.
[138] İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** TDV Yayınları, Ankara 2016, s. 72.
[139] Hayrullah Örs, **Mûsâ ve Yahudilik,** İstanbul 1966, s. 403.

Yahudi dinî hukukunun gözetildiği iki kutsal mekân özelliğine sahiptir. Geleneksel olarak kadınların dinî görevleri evde yoğunlaşırken erkeklerin görevleri evden sinagoga doğru gelişmiştir.[140]

Yahudilik aslında bir amel dinîdir. Yahudilerin temel görevi Tevrat'taki 613 "mitzva"yı[141] yerine getirmek ve bu mitzvalar üzerinde çalışmaktır. Mitzvaların büyük bir kısmı kurban ve sunularla ilgilidir. Tanrının ceza veya mükâfat vermesi bu mitzvaların yerine getirilmesine bağlıdır.[142]

Sinagogta Cumartesi günü topluca yapılan ibadette erkeklerle kadınlar bir arada bulunmaz. Kadınların yeri ya arka taraf ya da yanlardaki bölümlerdir. Bu yerler perde veya kafesle kapatılmıştır. İbadet esnasında kadınlar, erkeklerle mahrem oldukları için değil, ibadetin erkeklere mahsus olduğu telakkisi gelenekleştiği için ayrı bölümlerde bulunur.[143] Ancak günümüzde Kuzey Amerika'da olduğu gibi Reformist Yahudilerde kadın-erkek karışık bir şekilde ibadet ederler. Keza Reformistlere göre kadın bir din görevlisi ibadeti yönetebilir.[144]

Yahudilikte topluca yapılan ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üçe ayrılır. Günlük ibadetler arasında sabah, öğleden sonra ve akşam olmak üzere üç dua zamanı vardır.[145] Haftalık ibadet günü, kaynağını Tanrı'nın dünyayı yaratmasından alan Şabat'tır. Şabat haftalık kutsal dinlenme ve ibadet günüdür.[146] Yıllık ibadetleri ise; Roş Haşana,[147] Yom Kipur,[148] Sukot,[149] Simha Tora,[150]

---

[140] Aydın, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi; Tarih, İnanç ve İbadet,** s. 333.
[141] Mitzva (Mitzvah): Yahudi geleneğinde uyulması gereken emirler, kurallar. Yahudilikte riayet edilmesi gereken 613 dinsel kural vardır. Bunların on tanesi ise (On Emir) içlerinde en önemlileridir (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 265).
[142] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 101.
[143] Örs, **Mûsâ ve Yahudilik,** s. 402-403.
[144] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 99, 116.
[145] Arthur Hertzberg (ö. 2006), **Judaizm,** New York 1962, s. 233.
[146] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 103.
[147] Roş Haşana (Yılbaşı Bayramı): Yahudilikte Tişri ayının ilk ve ikinci günü kutlanan bir çeşit yılbaşı festivali (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 323).
[148] Yom Kipur: Yahudilerin yıllık oruç günü olan Kefaret (Atonement) Gününe verilen İbrânîce isim (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 399).
[149] Sukot (Çardaklar Bayramı, Tabernacle): Yahudilikte Yom Kipur'dan beş gün sonra, Tişri ayının 15. günü kutlanan bir bayram (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 346).
[150] Simha Tora: Diaspora Yahudilerine göre Sukot Bayramının 7. gününden sonraki ikinci gün, (yani dokuzuncu gün) (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 341).

Hanuka,[151] Purim,[152] Pesah,[153] Şavuot[154] gibi çeşitli bayram günlerinde yaptıkları ibadetlerdir.

Sinagoglarda topluca ibadet yapabilmek için en az on erkek cemaatin bir araya gelmiş olması şarttır. Erkek sayılmak ve cemaate katılabilmek için ise bir "mitzva" olmak yani on üç yaşına basmış bulunmak gerekir.[155] Yahudilerin ibadet esnasında başları örtülü olup "tallit" denilen bir de dua atkısı kullanılır. Sabah dualarında ise, hususi bir dua bilekliği takılır. Dua esnasında yüzler Kudüs'e çevrilir.[156] Yahudi sinagoglarında ibadet yapan herkes ayakta durur. Hahamları Tevrat'ı açar ve okur. Bu bir-iki saat kadar uzun sürer.[157]

1.1.5. Ehl-i Kitap Olmayanlarda Mâbedin Tarihçesi, Mimari Yapısı ve Fonksiyonu

İslâm medeniyeti, ilk döneminden sonra daha fazla Hıristiyanlarla muhatap olmuştur. Ancak on dört asır boyunca diğer din mensuplarıyla da karşılaşmıştır. Nitekim bu dinlerden bazıları İslâm'ın ilk yıllarında mevzubahis olmuşlardır ki, bunların adı, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi Kur'ân'da da geçmektedir. Bu itibarla bu başlıkta, Kur'ân'da isimleri geçen ve köklü bir geçmişe sahip olan ancak günümüzde çok az inananı kalan Mecûsîlik ve Sâbiîlik ile müntesiplerinin mâbed anlayışları ele alınacaktır.

---

[151] Hanuka: İbrânîcede "ithaf, takdis" anlamına gelen ve IV. Antiochus zamanında gerçekleştirilen Kudüs Mâbedinin yeniden takdisindeki bir mucizenin hatırası anısına Yahudilerce kutlanan bayram. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 155).

[152] Purim: Yahudilerin Pers İmparatorluğu dönemindeki bir katliamdan kurtulmaları (M.O. 473) anısına baharda coşkuyla kutladıkları bir bayram (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 313).

[153] Pesah (Fısıh, Passover): İsrailoğullarının Mısır topraklarından çıkışının anısına bir çeşit bahar festivali olarak kutlanan ve İbrânî takvimine göre nisan'ın 15'ine denk düşen bir Yahudi bayramı (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 305).

[154] Şavuot (Haftalar Bayramı, Pentakost): Yahudilikte Pesah'ın ikinci gününden tam yedi hafta sonra, İbrânî takvimine göre Sivan'ın yedinci gününde kutlanan bir bayram (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 351).

[155] Annemarie Schimmel (ö. 2003), **Dinler Tarihine Giriş,** Ankara 1955, s. 247-248; Gürkan, **Yahudilik,** s. 282.

[156] Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş,** s. 113-114.

[157] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 38.

1.1.5.1. Mecûsîlik (Zerdüştîlik) ve Mâbedleri

Uzun bir tarihi olan Mecûsîlik, hem kendi içerisinde hem de diğer din mensupları ve araştırmacılar tarafından farklı şekillerde isimlendirilmiştir. *Mezdiyesna (Mazdeizm), Behdin (Din-i Behi), Zerdüştîlik, Parsî* bunlar arasındadır. Bu dini tanımlamak için kanaatimizce en doğru tabir "Mecûsîlik"tir.[158] Şinasi Gündüz'e göre günümüzde yaşayan dinlerin en eskisi kabul edilen ve kökeni Sâsânîlere dayanan Mecûsîlik; kurucusu Zerdüşt'e (yaklaşık M. Ö. 628-551) nispetle monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerden oluşan ve Zerdüştîlik adı verilen din ile eski İran inanç ve geleneklerinin karışımından meydana gelen bir dindir.[159]

Bu itibarla Mecûsîlik ile Zerdüştîliğin iki ayrı din olduklarını iddia edenlerin aksine, her iki din öğretilerinin aynı olmasından hareketle bu iki kavramın aynı dine delalet ettiklerini düşünmekteyiz. Nitekim itikadî açıdan, Mecûsîler de Zerdüştîler gibi Zerdüşt'ün peygamberliğine inanmaktadırlar. Keza her iki grubun müntesiplerinin ibadethânesine "âteşkede" denmektedir ve ibadet amacıyla aynı merasimlerin sergilendiği görülmektedir. Bu itibarla iki akım arasındaki bazı nüanslar, en fazla onları aynı dinin iki farklı mezhebi olarak düşünmemize sebep olabilir.

"Mecûs" kelimesi Farsça'dan Arapçaya geçmiş olup Mecûsîlik diniyle mütedeyyin olan demektir.[160] Bazılarına göre, pis ve necis şeyleri istimal etmelerinden dolayı Mecûs, Necûs'ten türemiştir.[161] Bazılarına göre Faris'ten bir kabilenin adı olup bu nedenle bu ismi almışlardır.[162] Diğer bazılarına göre de Mecûs genel anlamda ateşe tapanların ismidir.[163] Zira başta ilk dönemlerdekiler olmak üzere Mecûsîler güneş, ay ve ateşi tazim ederler.[164]

---

[158] Hayrettin Kızıl, **Mecûsîlikte Ateş Sembolü,** Diyarbakır 2014, s. 12.
[159] Gündüz, **Yaşayan Dünya Dinleri** (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 507; Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 10.
[160] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 578.
[161] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 6, s. 213; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 33.
[162] Mustafa-ez-Zeyyât-Hamîd-en-Neccâr, **el-Mu'cemu'l-vasît,** c. 2, s. 755.
[163] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 6, s. 213; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 33.
[164] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 9. s. 191; (İbn Âbidin, Mecûsîlerin yanan ateşi değil, ateşin közünü tazim ettiklerini söyler (İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 423).

Hz. Peygamber zamanında Yemâme bölgesinde Benî Hanîfe kabilesinde yerleşik hayat yaşayan Mecûsî bir kabileden varlığından söz edilir. Bunlar daha çok köylerde ve bazı bölgelerde yaşıyor ve ziraatla uğraşıyorlardı.[165] Keza İslâm'ın ilk yıllarında Mecûsîler, Hecer ve Bahreyn'in bir kısmında yaşamışlardır. Bölgede meskûn bulunan Temîm Kabilesine mensup Zürâre b. Ades, oğlu Hâcib b. Zürâre, Akra' b. Hâbis ve Vekî' b. Hasan'ın dedesi Ebû Sûd gibi Mecûsîliği kabul etmiş bazı kişilerin adları zikredilmektedir.[166] Nitekim Hz. Peygamber'in bir hadisinde "Mecûsî" kavramı geçmektedir:

"Her doğan, fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecûsî yapar…"[167]

Bu itibarla, Mecûsîlerin İslâmın ilk yıllarında Fars bölgesine nazaran az sayıda da olsa Hicaz bölgesinde varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır.

İran'ın, Müslümanlarca fethine kadar resmi dini Mecûsîlik olmuştur. Bu nedenle Mecûsîlerin anavatanları zamanın Fars bölgesidir. Nitekim Mes'ûdî (ö. 345/956) genel bir ifade kullanarak kendi dönemindeki Mecûsî yerleşim bölgelerini belirtmektedir. Buna göre Fars coğrafyasının Cibâl[168] diye tabir edilen Mâhât ve çevresinden, Azerbaycan, Ermeniye ve çevresi olan Errân, Bilkan ve Derbende kadar, keza Horasan şehirleri olan Rey, Taberistan, Meskat, Şareban, Cürcan, Nîsabûr, Herât, Merv şehirleri ile Sicistan, Kirman, Fars, Ahvaz ve Acem toprakları ve bu bölgelere bitişik bulunan diğer yerleşim yerleridir.[169] İbn Havkal da (IV./X. yy.'da yaşamıştır), bölgede, içinde Mecûsî nüfusu olmayan evin olmadığını, çünkü Fars topraklarının onların ana vatanı olduğunu, dinlerini, kitaplarını ve âteşkedelerini

[165] Ali Cevad (ö. 1408/1987), **"el-Mufassal fî tarîhi'l-arabi kable'l-İslâm",** Bağdat 1993, s. 694.
[166] Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe el-Bâhilî (ö. 96/715), **"el-Maarif"** (thk. Servet Ukkaşe), Mısır 1992, s. 621.
[167] Buhârî, *Tefsîr*, 2; Müslim, *Kader*, 22.
[168] Cibal, doğuda Kebir Çölü, güneydoğuda Fars, batı ve güneybatıda Kuzeybatıda Azerbaycan, kuzeyde Elbruz Dağı ile çevrili bölge. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Cibal, Erişim Tarihi: 25/10/2020).
[169] Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mesûdî el-Hüzelî (ö. 345/957), **et-Tenbîh ve'l-işrâf,** (nşr. Abdullah İsmail Savî), Bağdat 1938, s. 67-68, 79.

(mâbedlerini) kendi hâkimiyetlerinde tutarak bu zamana kadar tevarüs ettiklerini dile getirmektedir.[170]

İslâm hâkimiyetinin ardından Fars bölgesinde bulunan gayri müslimlerin içinde en yoğunu Mecûsîler oluşturmuştur. Nitekim Mecûsîlerin Fars bölgesinde hicri IV. yüzyıla kadar atalarından tevarüs ettikleri kitaplarını, âteşkedelerini ve dinî geleneklerini sürdürdükleri görülmektedir. Fetihlerden yaklaşık iki buçuk asır sonra bile Mecûsîlerin kendi kadim topraklarında yaşamaya devam ettiklerini ve dinî ve kültürel varlıklarını koruyabildiklerini görebiliyoruz.[171] "Ateşperestlik" olarak da adlandırılan Mecûsîlik, büyük ölçüde bağlılarını kaybetmiş olsa da bugün hala inananları sayesinde yaşayan bir din olarak varlığını devam ettirmektedir.[172]

Mecûsîlerin ibadethânesine "âteşkede" denir. Âteşkede, Mecûsîlerin tapınaklarını ateşin içinde korudukları, sürekli olarak bir ateşi yaktıkları yerin özel adıdır.[173] Âteşgâh veya Ateş Tapınağı olarak da bilinen âteşkedeler, Zerdüştîlerin ateşi tazim ettikleri özel yapının adıdır.[174] Mecûsîlerin kutsal kitabı Avesta, Vendidad bölümündeki dolaylı bir anlatımla ateş tapınaklarından bahsetmektedir.[175]

Âteşkedelerin tarihi Mecûsîlik kadar eskidir. Başta Mecûsîlerin anavatanlarından olan Buhârâ'nın, Sâsânîler döneminde şehre yerleşen tüccar İranlılar sayesinde Zerdüşt dini merkezi hüviyetine bürünmesiyle, bu şehirde Mecûsîlere ait çok sayıda âteşkede bulunması,[176] âteşkedelerin Mecûsî inancındaki yerini tespit etmek açısından değerli bir bilgidir.

---

[170] Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî, İbn Havkal (ö. 367/967), "**Kitabu sûreti'l-arz"** (thk. M.J. De Geoje), Leiden 1939, s. 292.
[171] Cahid Kara, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** Hikmetevi Yayınları**,** İstanbul 2015, s. 145.
[172] Gündüz, **Yaşayan Dünya Dinleri,** s. 507.
[173] Nimet Yıldırım, **Fars Mitolojisi Sözlüğü,** Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, s. 104.
[174] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 252.
[175] Mary Boyce (ö. 2006), **"On the Zoroastrian Temple Cult of Fire",** XCV 1975, S. 95/455.
[176] Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul 1984, c. 1, s. 89, 94; Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Narşahi, **Târîhu Buhârâ** (thk. Emin Abdulmecid Bedevi-Nasrullah Mübeşir et-Tırâzî), Mısır tsz. s. 50.

İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik'ten farklı olarak, âteşkedeler, Mecûsîlerin hem ibadet yeri olarak hem de Tanrı Ahura Mazda'nın sembolü olarak kabul edilen ve devamlı yakılan kutsal ateşin muhafazası için inşa edilmiştir.[177]

Âteşkedelerde Mazdeizme bağlı cemaate din eğitimi verilmesinin yanında din adamları da yetiştirilir. Mecûsîliğin kutsal metinleri yanında, dinî ayinleri idare etme bilgisi, Mecûsî fıkhı, Zerdüşt'ün hayatı gibi bilgiler okutulur.[178] Âteşkedelerde bulunan ateşin yakılması ve sürekli beslenerek canlı tutulması, mâbed görevlisi olan Mobedlerin[179] temel görevleri başında gelmektedir.[180]

Özellikle Sâsânîler[181] döneminde, sıralaması günümüzde de aynı şekilde devam eden âteşkedelerin (dolayısıyla mâbedlerin) dereceleri din adamları tarafından standardize edilmiştir.[182] Bu tasnife göre Âteş Behram, Âteş Adaran ve Âteş Dâdgâh olmak üzere üç âteş vardır.[183]

a) Âteş Behram: En kutsal Zerdüştî mâbedlerinden olup ikisi İran'da ve sekizi de Hindistan'da olmak üzere, mevcutlarının sayısının on civarında olduğu belirtilmektedir.[184] En eski ve en meşhur üç kutsal ateş Farnbag, Gushnasp ve Burzenmihr'dekilerdir. Bunların üçü de aynı zamanda ziyaret yerleridir.[185]

b) Âteş Adaran (Âzerân): On veya daha fazla Zerdüştî (Mecûsî) ailenin yaşadığı yerde inşa edilebilecek olan ikinci derece mâbeddir.[186]

c) Âteş Dâdgâh (en aşağı derece): Bir ev veya çok küçük mâbedde takdis edilmiş ateştir.

Ateş, Mecûsîlerin ibadet ve mâbedlerinde ana unsurdur. Onların âteşkedeleri, ibadet ve kutsamanın merkezidir. İranlılar bu âteşkedelere Zerdüşt'ün Kâbe'si derler.

---

[177] Güç, "Mâbed" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 27, s. 277.
[178] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 72.
[179] Mecûsîlikte rahiplere verilen isim. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 265).
[180] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 261.
[181] 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hânedanı (Esko Naskali, "Sâsânîler", TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 174.
[182] Jamsheed Choksy K., "Ateshgah" **Encyklopedia of Religion** (ed. Lindsay Jones), USA 2005, s. 569.
[183] James Hope Moulton (ö. 1917), **The Treasure Of The Magi A Study Of Modern Zoroastrianism,** Bombay 1917, s. 142.
[184] Parrinder, **Worship in the World's Religions,** s. 213.
[185] John R. Hinnels (ö. 2018), **Dictionary of Religions,** Great Britain 1988, s. 135.
[186] J.J. Modi (ö. 1933), **The Religious Cerremonies and Costoms of the Parsees,** s. 228.

Mecûsîler günde beş defa bu âteşkedeleri ziyaret ederler.[187] Dindar bir Mecûsî-Zerdüştî, mâbedleri ya her gün veya haftada bir kez ziyaret eder. Mâbede girerken ayakkabılarını çıkarır, el ve ayaklarını yıkar ve Ehrimen'i kötüleyip Hürmüz'ü[188] öven bir tövbe duası yapar. Sonra Ahunavar ve Ashem Vahû gibi, Avesta'ya ait dualar okur ve bunlara ek olarak özel ihtiyaçlarının karşılanması için kendine göre dua eder. İbadetin sonunda, yüzü mâbede ve arkası kapıya dönük vaziyette geriye doğru çekilir.[189]

Mecûsîlerin mâbedinde toplu hâlde ibadet şekli bulunmaz ve bedeni ibadetler ferdi olarak yapılır. Mecûsîlerin dua ve ibadet ederken yöneldikleri kültleri, Zerdüşt'ün Kâbesi'dir (Ka'ba-i Zardoşt). Bu yapı, M.Ö. V. yüzyılda Ahameni çağında İran'ın Persepolis şehrinin kuzeybatısındaki arkeolojik site Nakş-ı Rüstem'deki binadır. Yapı; Darius I. (M.Ö. 521-486), Kşayarşa II. (M.Ö. 404-358) veya Kşayarşa III. (M.Ö. 358-338) tarafından inşa edilmiştir.[190]

1.1.5.2. Sâbiîlik ve Mâbedleri

Günümüzde inanç dağılımları arasında oldukça düşük seviyelerde bulunmakla beraber dinî merasimlerine bağlılıklarıyla bilinen ve İslâm'ın ilk yıllarından itibaren varlığını sürdüren Sâbiî ve mâbedlerine değinmek istiyoruz.

Sâbiî kelimesi Arapçada "*Sa-be-e"* kökünden türemekte olup bir dinden çıkıp başka bir dine girme anlamına gelmektedir.[191] Arap müşrikleri de Hz. Peygamber ve ona inanan ilk sahabilere (alay ederek) "Sâbiîler" (dinden dönenler) ismini vermişlerdi. Çünkü Hz. Peygamber ve ona inanmış Müslümanlar, müşriklerin dinlerine iltifat etmeyerek yüz çevirmişlerdi.[192] Ancak Sâbiîler kendileri için Arapça

[187] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 34.

[188] Hürmüz; Mecûsîlik / Zerdüştîlik'te "iyilik tanrısı" Ahura Mazda'nın İslâm literatüründeki adıdır. Ehrimen ise aynı inanca göre "kötülüğü" temsil etmektedir. (Mustafa Sinanoğlu, "Hürmüz", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 495).

[189] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 49.

[190] http://en.wikipedia.org/wiki/Ka'ba-i Zartosht (Erişim Tarihi: 23/02/2017)

[191] Muhammed b. Ebîbekir b. Abdilkadir er-Râzî (ö. 666/1268), **Muhtâru's-sîhâh,** Dârü'l-marife, Beyrut 2010, s.318.

[192] Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), Kahire 1983, c. I, s. 434; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî

olan bu tabiri kullanmazlar. Bunun yerine "Mandeen" (arif, bilgin) veya "Nasura" (koruyan, gözeten) ismini kullanırlar.[193]

Bazı kaynaklarda varlığı Hz. İbrahim'e kadar götürülen Sâbiîlik,[194] Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla [195] tanınan topluluğun bağlı olduğu dindir.[196] İslâm'a göre, herhangi bir ilahi kitabı olmayan Sâbiîlerin, kendilerinin "el-Kanzabra" yani Hz. Âdem'in Suhuf'ları diye isimlendirdikleri ve kutsal saydıkları kitapları vardır.[197] Ancak Sâbiîlerin elindeki bu kitaplar da matbu olmayıp yazılı bazı metinlerdir.[198]

Sâbiîlik (Mandeizm), kaynaklarda anavatan edindikleri Musul (Irak)[199] Filistin-Ürdün ve Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerinde varlıklarını sürdüregelen, günümüzde ise Avrupa, Amerika ve dünyanın birçok ülkesinde dağınık hâlde bulunmakla beraber toplu olarak daha çok İran'ın güney kesimleri ile Suriye, Ürdün ve Lübnanda dinî bir azınlık olarak yaşayanların inancıdır.[200] Kur'ân'da Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerle birlikte dördüncü dinin mensupları olarak zikredilen Sâbiîler, Güney Mezopotamya'da yaşayan ve sonraki İslâmî kaynaklarda "Betâyîh Sâbiîleri" ya da "el-Muğtesile" (vaftiz olanlar/suda yıkananlar)" gibi isimlerle de adlandırılmışlardır.[201] Tarihte Sâbiîler kendi aralarında; *ruhlara tapanlar, heykellere tapanlar, şahıslara tapanlar* ve *Harrânîler* olarak çeşitli gruplara ayrılmışlardır.[202] Günümüzde ise genel anlamda Harrân Sâbiîleri ve Betâyîh (Mandeen) Sabiîleri

---

el-Kâhirî (ö. 977/1570), **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 4, s. 315; Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** Vadi Yayınları, İstanbul 2016, s. 20.

[193] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 298.

[194] Lady Drower (ö. 1972), **es-Sâbietü'l-mandeiyyûn** (trc. Nuaym Bedvi-Gassân Rûmi), Bağdat 1969, s.11.

[195] Gnostik, Geniş anlamda âlem, insan, tanrı ve kurtuluşa ilişkin esoterik ve mistik kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden kişi ya da akım. Dar anlamda ise kült ve ibadetlerinde, Gnostisizm olarak adlandırılan dinsel geleneğe yer veren akımlardan herhangi biri veya bu akımlara tabi olan kişi. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 143.

[196] Gündüz, "Sâbiîlik" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 341.

[197] Es-Seyyid Abdurrezzâk Hasenî, **es-Sâbiûn fî hâdirîhim ve mâdîhim,** Saydâ 1955, s. 43.

[198] Drower, **es-Sâbietü'l-mandeiyyûn,** s. 12.

[199] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 84.

[200] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 15-16.

[201] Ebu'l-Farac Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Varrâk el-Bağdâdî İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist,** Mısır 1945, s. 340; Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 28.

[202] Es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** Mısır 1931, s. 16, 26.

olarak varlıklarını sürdürmektedirler.[203] Şinasi Gündüz ve M. Fatih Kesler'e göre Betâyîh (el-Muğtesile/Bataklık) Sâbiîleri, Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerle birlikte kendilerinden bahsedilen, İslâm'ın ilk yıllarında cizyeyle mükellef olan ve günümüzde Güney Mezopotamyada yaşayan fırkadır.[204]

Sâbiîlerin; Filistin-Ürdün bölgesinde bulunan Yahudiler ve onların egemen kültür ve örfleriyle yoğrulmaları, bazı hukuk terminolojilerini benimsemeleri onların Yahudilik'ten; Cumartesi gününe (Şabat) karşılık Pazar gününün kudsiyeti gibi Hıristiyanlıkla ilgili bazı unsurları savunmaları onların Hıristiyanlık'tan; Müslümanların kullandıkları isimleri dünyalık isimleri ya da lakapları olarak kullanmaya başlamaları, bazı durumlarda kötü güçleri kovmak için Yâsîn sûresini okumaları onların İslâm'dan etkilendiklerini söylemek mümkündür.[205]

Sâbiî metinlerinde iki grup peygamberin varlığından bahsedilir. Sâbiîlerce iyi olarak kabul edilmeyen Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ gibi tarihi şahsiyetlerin oluşturduğu ilk grup, *Nbiha d Kadba* (sahte peygamber veya sahteliğin peygamberi) olarak adlandırılır. Bu kişiler, kötülüğün ve karanlık güçlerin temsilcileri ve Sâbiîlerin muhalifleri olarak değerlendirilirler. *Nbiha d Kuşta* (gerçek peygamber ya da doğruluğun peygamberi) olarak adlandırılan ikinci grupta ise, Sâbiîliğin temsilcisi ve öğreticisi olarak Yüce Tanrı tarafından görevlendirilen Hz. Âdem'in üçüncü oğlu Hz. Şît ile Hz. Yahya gibi kişiler bulunmaktadır.[206]

Sâbiîler, "Hâlık"a (Yaradan'a) ve kıyamet gününe inanırlar. Onlar Hz. Âdem'in öğretilerini takip ettiklerini iddia ederler. Peygamberleri Hz. Yahya'nın, Hz. Âdem'in dinini kurtarmak için gönderildiğine inanırlar.[207] Sâbiîiler, gerçek peygamber olarak adlandırdıkları bu kişilerin Sâbiî inanç ve ibadetlerini muhafaza etme ve uygulama konusunda samimi birer mümin ve büyük önder olduklarına inanırlar. Ancak Sâbiî literatüründe peygamber (Nbiha) terimi genelde Hz. Yahya

[203] M. Fatih Kesler, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,** TDV Yayınları Ankara 2007, s. 60-62.
[204] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 28; Kesler, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,** s. 62-63
[205] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 64-68.
[206] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 137.
[207] Hasenî, **es-Sâbiûn fî hâdirîhim ve mâdîhim,** s. 43.

için kullanılır. Dolayısıyla Sâbiîlerin, Hz. Yahya'nın kendilerinin peygamberi olduğunu söylemeleri Sâbiî metinlerince de desteklenmektedir.[208]

İlk dönemde Sâbiîler, tabiata tapmaya başladılar. Tapındıkları şeyler, gökyüzü cisimleri ve yıldızlardı. Onlar yedi gezegene ve özellikle de kutup yıldızına çok büyük önem veriyorlardı. Dindarlar ibadet ederken kutup yıldızına doğru dönerlerdi. Yani Sâbiîlerin kıblesi kutup yıldızıydı. Uzun bir dönemin geçmesinden sonra Sâbiîler heykeller inşa etmeye başladılar ve bu heykellere de yıldızların isimlerini verdiler.[209] Sâbiîler, gündüzün yıldızlar görünmediğinden, gündüzleri onların adına yaptıkları heykellere, geceleri de bu yıldızların kendilerine ibadet ettiler.[210] Bu tarz hayat ve ibadet şekillerinden hareketle Sâbiîlerin, Hz. İbrâhim'in gönderildiği kavim olmaları ihtimaller arasındadır.[211] Zira Kur'ân-ı Kerîmde Hz. İbrâhim'in bu inanıştaki insanlar ve ibadet şekilleriyle mücadelesi anlatılmaktadır.[212] Heykellere tapanlara göre, eğer bir insan gerçek yaratıcısına ibadet etmek istiyorsa bir aracıya ihtiyacı var demektir. Bu aracının da görünen bir şey olması gerekir. Ancak ruhanîler böyle değildir (somut varlık değildirler). İşte bu görüşten yola çıkan Sâbiîlerin bu grubu yedi gezegeni temsil eden heykeller yaptılar, daha sonra da onlara tapınmaya başladılar.[213]

İlahi kaynaklı olan veya olmayan birçok dinde olduğu gibi Sâbiîlerde de mâbed mefhumu mevcuttur. Sâbiîlerin mâbedlerine verilen isim *Mandi* (çoğ. Mandia) ya da *Manda*'dır. Kutsal metinlerinde bu isim aynı zamanda *Bimanda* ya da *Bitmanda* şeklinde de geçer. Bu terimin, Sâbiîlerin kendilerine isim olarak kullandıkları Mandenler teriminin de kökeni olan Manda (hikmet, bilgi) teriminden türetilmiş olduğu açıktır. Sâbiî literatüründe *Maşkna* terimi de Sâbiî mâbedleri için kullanılan bir yer ismidir.[214] İslâmî kaynaklarda ise Sâbiîlerin mâbedine ise "salavât" denir.[215]

---

[208] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 136, 137.
[209] Hasenî, **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** s. 8-9, 11.
[210] Mesûdî, **Murûcu'z-zeheb ve maâdinu'l-cevher** Kahire 1946, s. 236.
[211] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 88.
[212] Enâm, 6/73-84.
[213] Hasenî, **es-Sâbiûn fî hâdirîhim ve mâdîhim,** s. 25.
[214] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 199.
[215] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 191.

Sâbiîler'in mâbedi (mandi), diğer dinlerde kullanılan mâbedlerin ve tapınakların aksine içerisinde tapınılan ya da ibadet edilen yer değildir. O, daha ziyade ışık âleminin yeryüzündeki bir sembolü olarak kabul edilen sembolik bir yapıdır.[216] Mâbed, yönü kuzeye doğru olan penceresiz basık bir yapıdan oluşur. Günümüzde ise Bağdat ve Basra gibi şehirlere yerleşen Sâbiîler tuğla ve çimento ile yapılan modern mâbedlere/mandilere de sahiptirler.[217]

Sâbiîler namaz gibi ibadetlerinde, ışık kralının ve ışık âleminin mekânı ve tamamıyla nurla kaplı olduğuna inandıkları kuzeye yönelirler. Bu nedenle "Kuzey" onların kıbleleri durumundadır.[218]

Sâbiî düşüncesinde ibadetler ise kişinin kurtuluşu yolunda riayet edilmesi gereken ilk basamağı oluşturmaktadırlar. İbadetler olmaksızın bir kişinin ilahi bilgiye nail olması ve dolayısıyla süflî âlemden kurtulması mümkün değildir. Bu nedenle Sâbiîlerin yaşantısı dinî kurallarla baştan sona disiplin altına alınmıştır.[219]

Sâbiîler, akarsu kenarlarında yaşamaya özen gösterdiklerinden günde beş defa bu akarsularda vaftiz olmaktadırlar. Sâbiîlerdeki suya daldırma (vaftiz) özel bir törendir. Bu törende suya daldırılan şey mukaddeslik özelliğini kazanır. Yiyecekler suya daldırıldıktan sonra helal, çocukları suya daldırılınca temiz, günahkârlar daldırılınca mağfiret kazanmış olurlar. Sâbiîlerde vaftiz dört durumda olmaktadır ki bunları şu şekilde sayabiliriz: Doğum vaftizi, evlenme vaftizi, cünüp vaftizi ve cemaatle yapılan vaftiz.[220]

Sâbiîlere göre taharetsiz namaz caiz olmaz. Temizlenmek için akarsuya dalmak şarttır. Burundan gelen kan ve ecnebiye dokunmak abdesti bozar. Sâbiîlerin namazları, kıyam, rükû ve secde olmadan toprak üzerinde oturmaktan ibarettir. Namaz vakitleri sabah, öğle ve güneş batmadan önce olmak üzere günde üç

[216] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 199-200.
[217] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 200.
[218] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 190.
[219] Gündüz, **Sâbiîler Son Gnostikler,** s. 165.
[220] Hasenî, **es-Sâbiûn fî hâdirîhim ve mâdîhim,** s. 87-94.

vakittir.[221] Özellikle Harran Sâbiîleri, her gün üç vakit namaz kılarlar, ekseri horoz kurban ederler, kurbanlarını yemeyip yakarlar, sünnet olmazlar.[222]

Sâbiîler günlük hayatta Arapça konuşurlar. Bunun yanında bulundukları ülkelerin dillerini de kullanmaktadırlar. Ancak ibadetlerinde kendi dilleri olan Mandeence'yi kullanmaktadırlar.[223]

Günümüzde bütün inanç ve ibadet şekilleriyle yaşayan son gnostik din olan Sâbiîlik, seksen ile yüz bin civarındaki inananıyla küçük bir dinsel gelenektir.[224] Mandeen Sâbiîleri, bugün Irak'ta[225] dinî inançları, yaşantıları, giyim ve kuşamlarıyla diğer insanlardan ayrı bir zümre oluştururlar. Eski Sâbiî ibadet ve geleneklerinin büyük bir kısmı bunlarda da vardır. Tabiatıyla bu ibadetlerin başında yıldız ve gezegenleri tazim etmek gelmektedir.[226]

1.2. MESCİDİN TANIMI VE TARİHÇESİ

Bu başlıkta, mescidlerin tanımı ve tarihçesine değinmek istiyoruz. Zira Hz. Peygamber'le başlayan İslâm tarihi, on dört asrı aşkındır Müslümanlar tarafından yazılmaktadır / varlığını sürdürmektedir. Mescidler de bu tarihin canlı ve görünen şahitleridirler. Keza tarih boyunca Müslümanlar diğer din ve milletlere karşı kendilerini mescidle sembolize etmişlerdir. Bu bakımdan Müslümanların bazı farz ibadetlerinin de temelini teşkil eden mescidler üzerinde duracağız.

1.2.1. Mescidin Lügavi Anlamı

Sözlükte "mescid", *"s-c-d"* kökünden türeyen ve Arapçada *"eğilmek, tevazu ile alnı yere koymak"* manasına gelen *"secde edilen mekân"* [227] ve *"namaz kılınan*

[221] Hasenî, **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** s. 39-40.
[222] İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist,** s. 445; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbnü Kesîr (ö. 774/1373), **Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm,** İstanbul 1986, c. 1, s. 104.
[223] Adam, **Dinler Tarihi,** s. 300.
[224] Gündüz, **Yaşayan Dünya Dinleri,** s. 471.
[225] Hasenî, **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** s. 62; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **Kitâbü'l-fisal fi'l-milel ve'l-ahvâ ve'n-nihel,** Beyrut 2003, s. 35.
[226] Hasenî, **es-Sâbiûn fî hâdirîhim ve mâdîhim,** s. 12; **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** s. 25.
[227] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** s. 204; Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Mescid", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 46.

ev" demektir.[228] Bu kavram, İslâmiyet'ten evvel değişik dinlerde de kullanılmıştır. Nitekim ashâb-ı kehf kıssasında geçen mâbed/yapı için de "mescid" tabiri kullanılmıştır ki bu ashâb-ı kehf zamanında "mescid" kelimesinin kullanıldığını göstermektedir:

"Onların yöneticileri ise "Bizler, kesinlikle onların yanı başına bir mâbed (mescid) yapacağız" dediler."[229]

"Mescid", Müslümanların mâbedlerine verilen bir isim olup, Kur'ân'da çoğul şekli olan "mesâcid" ile birlikte 28 defa geçmiştir.[230] Mescid, günümüzde ülkemiz gibi bazı bölgelerde daha çok kullanılan "cami" kelimesi ile eş anlamlıdır. *Cami,* cemaati toplayan demektir. Cami kelimesinin yaygın olarak kullanılmasının Kur'ân'ın cem ve tedvininden, hadislerin tespitinden çok sonraya rastladığı ve daha çok Osmanlıcaya mahsus olduğu da söylenmektedir.[231] Asr-ı saâdette ve halifeler döneminde cami denilince, az da olsa beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazları kılınan yerler akla geliyordu.[232] Sadece vakit namazı kılınan ve nispeten daha küçük olan yerlere ise mescid, köy/mahalle mescidi veya kabile mescidi gibi isimler verilmiştir. Osmanlı kültüründe ise, sultanların mescidlerine *selâtin camii,* Müslümanlar tarafından fethedilen bir şehirde açılan veya kurulan ilk camiye *fetih camii*; vezirler ve diğer şahıslar tarafından yaptırılan, yaptıranın adına izafeten *cami,* şehirlerdeki merkezi camilere *ulucami,* daha küçük olanlara *mescid,* yol boylarındaki açık mescidlere *namazgâh* adı verilmiştir.[233]

İslâm'a ait ibadet yerlerini belirtmek üzere, Batı dillerinde genelde "mâbed (temple)" değil de mescidin bozulmuş şekli olarak "mosque" kullanılmaktadır.[234] Ayrıca mescid karşılığında İspanyolca'da "mezquita", Eski Fransızca'da "muscat", Yeni Fransızca'da "mosquée", İtalyanca'da "moschea", Eski Rusça'da "mizgit", (Kürtçe'de mizgeft), Yeni Rusça'da "meçet", Macarca'da "mesced", Rumence'de "moschee", Yunanca'da "masgidion", Ermenice'de "mzkith" kelimelerinin

[228] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 267.
[229] Kehf, 18/21.
[230] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 13; Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 428.
[231] Nebi Bozkurt, "Cami", **Şamil İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul 1990, c. 1, s. 271.
[232] Bkz. Komisyon, **Türk Ansiklopedisi,** c. 9, s. 255-256.
[233] Bozkurt, "Cami", **Şamil İslâm Ansiklopedisi,** c. 1, s. 271.
[234] Celal Esad Arseven, **"Sanat Ansiklopedisi",** İstanbul 1975, c. 3, s. 1248.

kullanıldığı ve bunların tamamının Arapça'daki "mescid"den türetilmiş oldukları söylenmektedir.[235]

1.2.2. Mescidin Istılâhî Anlamı

İslâm mâbedinin özel adı olan mescid, ilk kuruluşundan günümüze kadar; yapılışında Allah'a ibadet etme amacı güdülüp, dünya ve ahiret saadeti amacıyla içinde özel olarak beş vakit farz namazlar, Cuma namazı ile nafile namazların kılındığı ve içinde itikâf yapıldığı yer parçası, namaz evi olarak tanımlanmaktadır.[236] Mescid, Allah Teâlâ'ya ibadet için yapılmış olduğundan Allah'ın evi anlamına gelen "Beytullah" diye de adlandırılmştır.[237] Istılahta "beyt" ve "mescid" kelimeleri aynı görevi yerine getirdikleri hâlde "beyt" daha çok ibadet için ayrılan kapalı, sınırlı ve belirli mekânı gösterir. Mescid ise sınırsız, açık veya kapalı her yeri, diğer bir ifadeyle yeryüzünün her tarafını kapsar.[238]

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de Müslümanların ibadethânesine "mescid" ismi vermiştir. Bu niteleme, Kur'ân-ı Kerîm'de genel manada Allah'a ibadet için tahsis edilen bütün ibadet yerleri için kullanılmıştır:

"Şüphesiz mescidler Allah'ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin!"[239]

"Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."[240]

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de münafıklar tarafından sözde ibadet, fakat gerçekte İslâm toplumunu bölmek için bir toplanma yeri olarak yapılan mekâna da (Mescid-i Dırâr) "mescid" adı verilmiş olması[241] dikkate değer bir husustur.

---

[235] Komisyon, **Türk Ansiklopedisi,** c. 9, s. 225.
[236] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 267; Zerkeşî**, İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 27; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 257.
[237] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 365.
[238] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 223.
[239] Cin, 72/18.
[240] Tevbe, 9/18.
[241] Tevbe, 9/107.

İnsan yaratılışının bizzat gayesi, Allah'a ibadet etmek içindir. Bu ibadetin de Allah'ın önünde yapılması gerekir. Fakat Allah bizim için gaiptedir, görünmezdir. Bu gayeyle, Hz. Âdem'den beri insanlar, Allah'a ibadeti bir bina vasıtasıyla sembolleştirmek istemişlerdir, yani "ev"le, Allah'ın eviyle.[242]

İslâm'da mescid ibadetin ön şartı değildir. Ancak İslâm'ın ilk dönemiyle birlikte Müslümanlar ibadetlerinin önemli bir kısmını fazileti nedeniyle mescid hükmünü haiz mekânlarda eda etmektedirler.[243] Mescidin cemaatle namaz kılmak için hergün uğranılan bir merkez oluşu, farklı renk, kültür ve hayat standardındaki Müslümanların bir arada toplanmasına ve onların bu dünyadaki birlikteliğine vesile olmaktadır.

İslâm kültüründe mescide gösterilen saygı, secdeye atfedilen hürmetten kaynaklanmaktadır. Zira secde namazın rükünleri içinde en önemlisidir ve Kur'ân'a göre insanın daha ilk yaratılışında şahit olduğu bir hürmet ifadesidir.[244] Secde hakkında Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

"Kulun Allah'a en yakın olduğu an secde halidir. İşte bu sebeple secdede çok dua etmeye bakın!" [245]

Secdenin namazın önemli bir rüknü ve namazın da İslâm'da en önemli ibadetlerden birisi oluşu, bu ibadetin yapıldığı yere secdeye nispetle "mescid", ibadete nispetle de "mâbed" isminin verilmesini sağlamıştır. Bu itibarla İslâm örfünde de beş vakit namaz için ayrılan yere, öteden beri mescid denilegelmiştir.

Mescidler şehrin maddi ve manevi gelişimini etkilemiştir. Herkesin onlara kolay ulaşabilmesi ve herkese eşit mesafede olması için mescidler "merkez"de konumlandırılmıştır. İslâm'da şehir bir daire gibi mâbedin etrafında gelişmiştir. Kuşkusuz bu uygulamanın ilk örneği Mekke'nin ortasında yer alan Kâbe'dir. Zaten Müslümanlar yeni kurdukları şehirlerde çoğu zaman önce ibadethâneyi inşa etmişlerdir.[246]

---

[242] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 36.
[243] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Mesâcid*, 230, 237; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî,** c. 2, s. 142.
[244] Bkz. Bakara, 2/34.
[245] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Salât,* 215; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Daʿavât,* 118.
[246] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 219.

Fiziki olarak bütün yeryüzü mescid olarak tanımlanmıştır, yani üzerinde ibadet edilebilir, içinde namaz kılınabilir. Dolayısıyla "mescid" yeryüzünün her parçasına karşılık gelmektedir. Kabirlerin içi, hayvan barınakları ve hamamlar gibi geçici olarak "necis" sayılan bazı yerler hariç yeryüzünün tamamı temizdir. Zira yeryüzünde güneş, hava ve yağış vardır ve bunlar temizleyici özelliğe sahiptir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır:

"Bana yeryüzü mescid ve temiz kılındı."[247]

İslâm tarihinde mescidler, kadın-erkek her Müslüman için ibadet amacıyla uğrak yeri olan, mihrap ve minberiyle İslâm birliğinin sembolü haline gelen mekânlardır. Mescidler, Allah'a aittir, O'nun yeryüzündeki evleridir ve içinde O'na ibadet edilir. Bu hususlar Kur'ân-ı Kerîm'de vurgulanmıştır:

"Şüphesiz mescidler Allah'ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin!"[248]

"Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar. Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler; Anarlar ki, Allah kendilerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendirsin, daha fazlasını da lütfundan versin. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır."[249]

İslâm diyarında İslâm'ın ilk yıllarıyla yapılmaya başlanan mescidler, icra ettiği fonksiyonlar nedeniyle ikamet edilen sıradan yapılardan farklılıklar göstermektedir. Mesela, mescidin münasip, kullanışlı ve bulunduğu mahallin merkezinde inşa edilmesi, ona çıkan güvenli yolların bulunması, engelli-çocuk-yaşlı-kadın gibi her kesimin istifade edebileceği kapasite ve büyüklükte dizayn edilmesi, bütün Müslümanların yararlanabilmesi için vakıf veya kamu mülkiyetindeki yerlerde yapılması, içinde minare, mihrap gibi bazı nişanelerinin bulunması gerekir.

---

[247] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Teyemmüm,* 1, *Salât, 56;* Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 3-4.
[248] Cin, 72/18.
[249] Nûr, 24/36-37-38.

1.2.3. Mescidin Tarihçesi

İlahi menşeli dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlıkta mâbedsiz dönemler bulunmakla beraber İslâm'da mâbedsiz (mescidsiz) dönem yoktur.[250] Bu itibarla mescidin Müslümanlar nezdindeki manevi değeri büyük olup sosyal ve siyasal hayatlarında önemli bir yer tutmaktadır.

Yüce Allah Kur'ân'da hangi statüde olurlarsa olsunlar, insanları ibadet için yarattığını bildirmiş ve Müslümanları da İslâm üzere karar kılan tek millet olarak nitelemiştir:

"Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım."[251]

"Gerçekten bu, tek bir din topluluğu olarak sizin ümmetinizdir; ben de sizin rabbinizim. Şu hâlde bana kulluk edin, (dedik)."[252]

Genel anlamda mescidlerin tarihi peygamberlerle başlamıştır. Zira Allah'ın emriyle bazı mescidlerin ilk inşalarını peygamberler yapmıştır. Nitekim İslâm mescid medeniyetinde nümûne-i imtisâl olan Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksa, önceki peygamberler tarafından inşa edilen mescidlerdir.[253] Mescid-i Nebevî ise peygamberler tarafından inşa edilen mescidlerin son örneği olup hicretin birinci yılında Hz. Muhammed öncülüğünde Ensâr ile ilk Muhâcirlerle birlikte inşa edilmiştir.[254] İbadet amacıyla kurulan ilk mâbed olan Kâbe'nin ilk bânîlerinin Hz. Âdem veya Hz. İbrâhim olması yönüyle mescidi adı geçen peygamberlerle başlatmak mümkünse de, bilinen şekli ve işleviyle İslâmî literatüre girmesi ilk olarak Hz. Peygamber zamanında Medine'de inşa edilen mescidlerle başlamıştır.

---

[250] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 289.
[251] Zariyât, 51/56.
[252] Enbiyâ, 21/92.
[253] Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî en-Nesâî (ö. 303/915), **es-Sünenü'l-kübrâ** (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut 1421, *Mesâcid*, 229; İbrâhim b. Sâlih el-Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** Dârü'l-fadîle nşr., Riyad 2001, c. 1, s. 19.
[254] Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, eş-Şâfiî, el-Mısrî (ö. 794/1392), **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid** (thk. Mustafâ el-Merâğî), Kahire 1996, s. 242.

Aslında Hira mağarası, Hz. Peygamber'in vahiy inmezden önceki ibadethânesidir. Bu itibarla İslâm mescidini buradan başlatmak mümkündür.[255] Ancak bir bir müessese olarak mescid, İslâm'ın Medine dönemiyle birlikte Müslümanlar tarafından düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Zira Hz. Peygamber, İslâm tarihine Kubâ mescidi olarak geçen ilk mescid ile Mescid-i Nebevî'yi burada inşa etmiştir. Bundan sonra başta Medine olmak üzere, Müslümanlar yaşadıkları bütün zeminlerde her şeyden önce ibadetlerini îfâ edecekleri mescidleri inşa etmişlerdir.

İslâm'ın ilk yıllarında namaz kılınan bütün özel mekânlar için "mescid" kavramı kullanılmıştır. Daha sonra bazı memleketlerde Cuma ve vakit namazlarının kılındığı büyük yerler "el-Mescidü'l-cami", sadece vakit namazlarının kılındığı yerler "mescid" olarak adlandırılmıştır.[256] Ancak genel işlevsellik ve fonksiyon açısından el-Mescidü'l-cami ile mescid arasında herhangi bir fark görülmemiştir. Hüseyn Mü'nis, İslâm tarihinde Mescid-i Nebevî'den sonra ilk el-Mescidü'l-cami'leri şu şekilde tespit etmektedir: Utbe b. Ğazvân tarafından 14/635 tarihinde yapılan Basra Mescidi, Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından 15/636 tarihinde yapılan Kûfe[257] Mescidi, Amr b. el-'Âs tarafından 21/642 tarihinde yapılan Füstât Mescidi ve Ukbe b. Nafi tarafından 50/670 tarihinde Kayrevan'da kendi adına yapılan Ukbe b. Nafi Mescidi.[258]

Orta çağ İslâm beldeleri mimari araştırmaları da, genellikle şehirlerin bir mescid çevresinde kuruldukları gerçeğini ortaya koyar. Böylece mescidden farklı yönlerde yaşayan Müslümanlar, mescid çevresinde, ona kolayca gelebilecek şekilde ve eşit uzaklıkta kümelenirdi. Yönetimdeki kişilerin evleri genellikle mescide yakın inşa edilirdi. Bu onların, mescidin muhafazasına karşı sorumluluklarının bir göstergesiydi.[259]

İslâm medeniyetinin hüküm sürdüğü coğrafyalarda, bin dört yüz yıllık İslâm tarihine baktığımızda, mescidlerin inşa ve imarına Müslümanlar gereken itinayı

[255] Hüseyn Mü'nis, **el-Mesâcid,** Âlemü'l-ma'rife nşr., Kuveyt 1981, s. 140.
[256] Sarıçam- Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 207.
[257] Kûfe, günümüzde Güney Irak'ta bulunan Necef şehri toprağı içerisindedir.
[258] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 55-56.
[259] Müşhiru'l-Hak, "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Caminin Yeri" (Çev. Ahmet Güç), **Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi,** Bursa 1991, c. 3, S. 3.

göstererek ihtiyaç duyulan her yere mescid inşa etmişlerdir. Başta Haremeyn olmak üzere, ihtiyaçlar doğrultusunda mescidler genişletilmiş veya yıkılıp yerine yenileri yapılmıştır. Müslümanların yaşadığı tüm memleketlerde ilgili kurum ve kuruluşlardan ruhsatlar alınarak hem bireysel hem de kamusal teşebbüslerle planlı ve düzenli, merkezi ve büyük el-Mescidü'l-cami'ler yapılmıştır. Mahalle, kasaba ve köylerde de amacına uygun mescidler inşa edilmiştir.[260]

1.2.4. Mescidi Oluşturan Fiziki Unsurlar ve Hükümleri

İslâm coğrafyasında hüküm süren çeşitli halifelik, sultanlık, imparatorluk ve hanedanlıkların İslâm mescid mimarisine katkıları olmuştur. Nitekim Mü'nis'in Alman sanat tarihçisi Ernst Kühnel'e (ö. 1964) dayandırdığı tasnife göre asr-ı saâdet'ten sonraki dönemlerde mescidler, Abbâsî, Fatımî (Mısır), Selçuklu, İran (Moğol), Memlük, Mağrib-Endülüs, Safevî (İran), Hint (Moğol), Osmanlı-Rumeli (Türkiye) mimarisinden etkilenmişlerdir. Bu dönemlerde yapılan mescidin tüm mimari tarzlarında mihrap, minber, minare, kubbe gibi mütemmim cüzler mescidde yer almaktadır.[261] Bu nedenle, içinde cemaatle birçok türden namaz kılınan camiler/mescidler, sadece dört duvardan ibaret değildir. Müslümanların övgüsünü celbeden mescidler, insanlara dinî bir estetiği de sunmaktadır. Zira mescidler inşa edilen yapıların en güzelidirler. Örneğin, bir görüntü olarak ufuklarda beliren kubbe ve minare manzaları başka hiçbir şeyde ortaya çıkmaz.[262] Keza mescidler şairin deyimiyle "mimarîlerin en ilahisi"dirler.[263]

Bu sebeple bu başlıkta ibadetin sıhhati noktasında zaruri olmamasıyla birlikte, İslâm mescid kültüründe; hem Müslümanların dışa dönük bir şiarı olan hem de onların rahatça ibadet etmeleri amacıyla ihtiyaç duyulan ve mescidi fiziki anlamda tamamlayan adı geçen unsurlardan bahsedilecektir.

---

[260] Müslümanlar tarafından mescidin inşa ve imarının devam ediliyor olması, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "*Kesin olarak bilesiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz" (Hicr, 15/9)*, "zikr/kitab"ın bir bölümünü oluşturduğu mescidlerin korunmalarının, ilelebet Yüce Allah'ın himayesinde olduğu anlaşılabilir ki, bu durum Kur'ân'ın "muciz"liğini de bir kere daha tasdik etmiş olmaktadır. Nitekim hadiste de geçtiği üzere, bütün yeryüzü mescid kılınmıştır. Şu hâlde hadis-i şerife göre de yeryüzü var olduğu sürece mescidler inşa edilmeye devam edilecek ve bu şekilde korunmuş olacaktır.

[261] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 84-89.

[262] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 295.

[263] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Bursa'da Zaman", **Bütün Şiirleri,** Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 52.

1.2.4.1. Mihrap

Sözlükte, Arapça *"h-r-b"* kökünden türeyen *Mihrab,* evin yüksek ve kıymetli yeri, aslan köşesi, odası, meclisin başköşesi anlamına gelmektedir.[264] Nitekim bu kavram Kur'ân'ı Kerîm'de "oda" anlamında kullanılmıştır:

"Bunun üzerine Zekeriyyâ, mihrab'dan (oda) kavminin karşısına çıkarak onlara, özel bir işaret diliyle, "Sabah akşam Allah'ı tenzih edin" dedi."[265]

Istılahta ise *Mihrâb*, mescidde kıble duvarında bulunan ve imamın namaz kıldırmak için durduğu oyuk şeklindeki özel bölüm[266] şeklinde tarif edilmiştir. Mihrap, mescidin göğsü statüsündedir. Zira mihrap, mescidin en değerli mekânı olduğu için bu ismi almıştır.[267] Şu hâlde imamın namaz kıldırdığı yere "mihrap" denmesinin sebebi, oranın mescidin içinden en saygın yeri ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kralların mâlikânelerine de bu isim verilir. Bazılarına göre ise, bu isim "harb" kökünden geldiğinden, orada namaz kılan kişi Allah'ın düşmanlarıyla veya şeytanlarla savaşmış olmaktadır.[268]

Mihrab kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de biri çoğul şekliyle (mehârib) beş defa geçmektedir. Hepsinde de "mâbed" veya mâbedin ön tarafında bulunan ve çeşitli heykel, sûret ve dinî figürleri içeren bölüm / sunak anlamında geçmektedir:

"Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin (mihrabın) duvarına tırmanıp Dâvûd'un yanına girmişlerdi."[269]

"Zekeriyya'yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyya onun bulunduğu yere (mihrâba), mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da "Allah tarafından" diye cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir."[270]

---

[264] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 1, s. 305; Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 133.
[265] Meryem, 19/11.
[266] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 262; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 376.
[267] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 364; Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 445.
[268] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 133.
[269] Sâd, 38/21.
[270] Âl-i İmrân, 3/37.

Mihrabın Hz. Peygamber'in namaz kıldığı/kıldırdığı mekân olduğu, bu itibarla o devirde mescidlerde mihrabın, bugün bilinen şekliyle bulunmadığı varsayılmaktadır. Bununla birlikte mihrabın Hz. Peygamber zamanında var olduğuna işaret eden ancak kaynaklarda zayıf olduğu aktarılan Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Vâil b. Hucr'dan (ö. 51/671) rivayet ettiği hadîs-i şerif şu şekildedir:

"Hz. Peygamber Mescid'e girdiğinde, mihrab'a (yani mihrab yerine) girdi. Sonra tekbirle beraber sağ elini sol eli üzerine bağlayarak göğsüne koydu."[271]

İslâm tarihinde ilk defa yay ve eğimli bir şekilde Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) tarafından yapılan mihrap, mescidin kıble tarafının tam ortasına konulur ki bu şekilde kıblenin hangi tarafta olduğu belli olsun.[272] Nitekim o, Medine valiliği (707-710) sırasında Mescid-i Nebevî'yi imar ettirdiğinde, Hz. Peygamber'in namaz kıldırırken durduğu yere mihrap ilâve ettirmiş ve burası Resûlullah'ın mihrabı olarak tanınmıştır.[273]

Süyûtî (ö. 911/1505), *"İ'lâmü'l-erîb bi hudûsi bid'ati'l-mahârib"* adında, mescidlerdeki mihrapları konu alan müstakil bir çalışma yapmış ve o bu eserde, mescidlerde mihrap bulundurmanın uzak durulması gereken bir bid'at olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim o, adı geçen eserinin başında şöyle demektedir: "Bazı insanlar mesciddeki mihrabın bid'at olmadığını, mihrabın Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevî'de var olduğunu zannetmektedirler. Oysa ne Hz. Peygamber zamanında ne de dört halife zamanında ve hatta hicri birinci yüzyılın sonuna kadar mescidde asla mihrap yoktu. Ancak kiliseye ait olması ve onu mescidlerde ihdas etmek kıyamet alametlerinden sayılması sebebiyle mihrabın mescidlerde yapılmasını nehyeden hadîse rağmen hicri ikinci yüzyılın başında ihdas edildi."[274] Süyûtî, eserinde Hz. Peygamber'den yapılan bazı rivayetlerden istişhat yapmaktadır. Örneğin,

---

[271] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), **İ'lâmü'l-erîb bi hudûsi bid'ati'l-mahârîb** (thk. İmâd Taha Furre), s. 6.

[272] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 338-339; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 2363.

[273] Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506), **Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ** (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1955, s. 370, 383.

[274] Süyûtî, **İ'lâmü'l-erîb bi hudûsi bid'ati'l-mahârîb,** s. 14.

Beyhakî'nin Katâde'den rivayet ettiği hadîs-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Şu sunaklardan yani mihraplardan sakının".[275]

Ancak, küçük mescidlerde yapılan mihrapların mescidin büyük bir kısmını işgal ettiği[276] ve genel anlamda Hıristiyanlara ait olan kiliseden mescide geçtiği gibi gerekçelerle mekruh sayan bazı âlimlerin karşıt görüşüne rağmen,[277] fakihlerce mescidlerde mihrap oluşturmanın mahzuru görülmemiş ve mübah görülmüştür.[278] Nitekim İbn Kudâme (ö. 620/1223), Müslümanların, mescid için kıble tayini yaparlarken sadece Müslümanların mescidindeki mihrapları esas almaları gerektiğini, gayri müslim mâbedlerindeki mihrapları ise dikkate almayarak, en fazla Hıristiyan kiliselerindeki mihrapların daima doğuyu göstermesi nedeniyle, Müslümanların buradan istifade ederek kıble tespitinde bulunabileceğini söylemektedir.[279] İbn Kudâme'nin bu tespitinden, mescidlerde var olan mihrapların yeni yapılacak mihraplara örneklik yapması gerektiği hükmü çıkarılırsa, aslında mihrabın fıkhî açıdan kerahetinden ziyade bir gereklilik olabileceği ortaya çıkmaktadır.

Müslümanların oluşturduğu mescid kültüründe kendini gösteren mihrap, mescidlerin kıble tarafında asırlarca kullanılmış ve zamanla mescidin en bariz özelliklerinden biri haline gelmiştir. Mihrabın günümüze kadar gelen belli başlı tarihi cami ve mescidlerde yerini almış olması, Müslümanların mihraba atfettikleri ihtimamı göstermektedir. Günümüzde de mescid mimarisinde önemini koruyan mihrabın fıkhî boyutuyla ihtilâf konusu olmaktan çıktığı görülmektedir. Zira mihrap

---

[275] Beyhakî (ö. 458/1065), **es-Sünenu'l-Kübrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003, c. 2, s. 439.

[276] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 415.

[277] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 20, 414-416.

[278] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362), **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu** (thk. Abdurrahmân Abdulmuhsin et-Türki), Darü'l-müeyyide, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2003, c. 3, s. 55; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî (ö. 885/1480), **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-imâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel** (thk. Muhammed Hamid el-Fıkî), Kahire 1955, c. 2, s. 298.

[279] Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Cemmâîlî el-Makdisî İbn Kudâme (ö. 620/1223), **el-Muğnî,** Kahire 1367, c. 2, s. 102.

zorunlu olmamakla beraber mescidin vazgeçilmezleri arasındadır ve İslâm mescid kültürünü süslemeye devam etmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi Süyûtî'ye göre ise, dışa doğru girintili mihrap sonradan mescidlere sokulmuş bir bid'attir. Ona göre mihrap kamu yararı/mesalih-i mürsele'ye de hamledilemez. Zira Hz. Peygamber kıble yönünü tespit ettiğinde mihrap yerine işaret amacıyla bir ahşap çubukla yetinmiştir. Dolayısıyla kıbleyi göstermek amacıyla sıradan bir işaretle de yetinilebilir. Bu şekilde yapılacak kıble tespiti maddi bir zorluk ve israfa da sebep olmaz.[280] Mescidlerde başkaca bir şeyle kıble yönünü göstermek elbette mümkündür. Nitekim İslâmiyet'in ilk yıllarında kıble yönü renkli bir çizgi, bir kaya parçası veya alçı bir levha ile belirtilmekteydi. Bu levhaların 13. yüzyıla kadar uzanan örneklerine Kahire ve Musul'da rastlanmaktadır.[281] Ancak tarihte medeniyetler, inşa ettikleri mimari eserlerle de anılmışlar ve tabiri caizse bu eserlerle halkların gönlünde taht kurmuşlardır. Bir *itkân* (bir şeyi iyi bilme, sağlam yapma)[282] medeniyeti olan İslâm'a da mescidleri en güzel ve dayanıklı şekilde yapmak yakışır. Günümüze kadar ki uygulamalar da bu doğrultuda cereyan etmiştir. Zira İslâm tarihi süresince uygulanagelen mescidlerdeki girintili mihrap yapma geleneği devam etmiş ve bu tarz mihrap uygulaması zamanla Müslüman mimariye has bir hal almıştır. Nitekim günümüzde kilise ve benzeri gayri müslim mâbedlerinin dış kısımlarında mihraba rastlanılmamaktadır, varsa bile iç bölümlerinde bulunmaktadır. Şu hâlde sırf Hz. Peygamber ve halifeler zamanında bulunmayışından hareketle mihrabın mescidlere yapılmaması gerektiği düşüncesi, fıkhi gerekçeden yoksun olup Müslüman medeniyetlerinin uygulamalarıyla da örtüşmemektedir.

Mihrabın kilise kültüründen geldiği ve mescidde bid'at olduğu hususunda yukarıdaki karşıt görüşler varken,[283] kalkıp onu çini vs. gibi çeşitli motiflerle aşırı derecede süslemek, hatta bazı mihraplarda altın suyu kullanmak, çeşitli hatlar tezhip

[280] Süyûtî, **İ'lâmü'l-erîb bi hudûsi bid'ati'l-mahârîb,** s. 10.
[281] Tuğba Erzincan, "Mihrap", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 31.
[282] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 275. (Hadiste itkân ile ilgili şöyle bir rivayet vardır: *"Allah, sizden birinizin yaptığı işi, sağlam ve iyi yapmasından hoşnut olur."* (Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/971), **el-Mu'cemü'l-evsat,** Dârü'l-haremeyn nşr. Kahire tsz. c. 1, s. 275).
[283] Bkz. Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 415-416.

etmek ise uygun görülmemiştir. Zira mihrabın kıble tarafında olması nedeniyle, namaz kılan kişi ona yönelmiş olmaktadır. Bu nedenle gözler mihraptaki motiflere ilişmekte bu da namaz kılan kişinin, namaz içinde başka şeylerle meşgul olmasına ve huşuuna zarar vermesine sebep olmaktadır.[284]

1.2.4.2. Minber

Minber, sözlükte Arapça *"n-b-r"* kökünden türeyen ve "yüksek yer, bir şeyden yüksek olan şey"[285] anlamına gelmektedir. Istılahta ise mescidlerde imam-hatiplerin Cuma ve bayram hutbeleri için özel olarak hazırlanmış, basamakla çıkılan yüksekçe yere denir.[286]

Hz. Peygamber, ilk dönem Mescid-i Nebevî'deki hutbelerinde, hutbe okumak için ayağa kalkıp bir şeye dayanıyordu ki bu hurma kütüğünden başka bir şey değildi. Hicretin 7. veya 8. yılında, bazı kiliselerde olduğu gibi bir minberden istifade edilmesi teklifi yapıldı. Bazılarına göre, bu mevzuda Habeşistan misal verildi. Eskiden Filistinli bir Hıristiyan olan Sahâbe Temîm ed-Dârî ise Suriye'den misal verdi. Her hal û kârda hatibin sesinin uzağa ulaşması için bu bir zaruretti.[287] Bu amaçla mescidde minber kuruldu. Bu itibarla, üzerinde hutbe okunması amacıyla mescidlerde minber bulundurma uygulaması asr-ı saâdetten beri mevcuttur. Zira Hz. Peygamber Cuma ve bayram günlerinde, kendisi için yapılan iki basamaklı bir minber üzerinde sahâbeye inen ayetleri tebliğ eder, burada hutbeler irad ederdi. Üçüncü basamağında otururdu.[288] Mescid-i Nebevî'deki minber gayet mütevazı idi. Öyle ki istirahat yeri (mak'ad) denen yer hariç, sadece bu üç basamaktan ibaretti. Minber bir hurma veya sedir ağacının kütüğü[289] ya da "esl" (ılgın) ağacından idi.[290]

---

[284] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 413-415.

[285] Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî (ö. 1918 sonrası), **es-Sîrâcü'l-vehhâc Şerhu metni'l-Minhâc**, Mısır 1933, s. 88; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 5, s. 189; Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 605.

[286] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 5, s. 189; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 378; Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 446.

[287] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 68.

[288] Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), **Sahîhu İbn Huzeyme** (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî nşr., Riyad 2003, c. 2, s. 861-862.

[289] Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** Beyrut tsz., s. 250; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 555.

[290] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 18.

Minberin amacı da Hz. Peygamber hutbe irad ederken arkasında namaz kılmaya gelen ve onu dinleyen herkese sesinin ulaşmasıydı.

Mescid-i Nebevî'deki minber, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifeler tarafından kullanılmıştır. Ancak Hz. Peygamber'e hürmeten, Hz. Ebû Bekir bir alt (ikinci) basamakta, Hz. Ömer iki alt (birinci) basamakta ve Hz. Osman önce iki alt (birinci) basamakta, daha sonra istirahat yerinde hutbe irad etmişlerdir.[291] Hz. Ali ise kullanılmayan basamak kalmadığı için Hz. Peygamber'in kullandığı basamakta hutbe irad etmiştir. Bu sebeple İslâm mescid geleneğinde, üzerinde hutbe irad etmek amacıyla hatipler için minber koymak müstehap görülmüştür. Zira Buhârî'de geçen hadîs-i şerife göre Hz. Peygamber minbere çıkarak hutbe irad etmiştir:

"Efendimiz (s.a.v.) hutbe okuması amacıyla üzerine çıkıp minber olarak kullandığı Mescid-i Nebevîde'ki hurma kütüğü inlemeye başladı. Hz. Peygamber, minberden inip ona elini dokundurmasıyla inleme sona erdi."[292]

Bir başka hadîsinde Hz. Peygamber, ona minber temin etmek isteyen kadın sahâbeye izin vermiştir:

"Bir kadın Hz. Peygamber'e dedi ki ey Allah'ın Resûlü, benim marangoz bir çocuğum var, size üzerinde oturacağınız bir şey yapayım mı?! Hz. Peygamber dedi ki, yapmak istersen (yap). O da minberi yaptı."[293]

Keza Sünen-i Ebî Dâvûd'da geçip İbn Ömer'den rivayet edilen başka bir hadîse göre, Hz. Peygamber yaşlandığında Temîm ed-Dârî ona bir minber yapmıştır:

"(Ya Resûlellah) Sizi taşıyacak bir minber alayım mı? Efendimiz (s.a.v.) "Evet" dedi. O da iki basamaklı bir minber yaptı."[294]

Mescidin büyüklüğü de dikkate alınarak ihtiyaçlar nispetinde minberdeki basamak sayısını üç'ten fazla yapmak mümkündür. Nitekim Mervân b. el-Hakem (ö.

[291] Semhûdî, **Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ,** s. 370, 383.
[292] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Menâkıb,* 25.
[293] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 449.
[294] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât,* 150; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 373.

65/685), Hz. Muâviye (ö. 60/680) zamanında var olan altı basamaklı bir minbere bir basamak daha eklemiştir.[295]

Şirbînî'nin (ö. 977/1570) aktardığına göre, Şâfiî fakihlerden Saymerî (ö. 386/996), Râfiî (ö. 623/1226) ve diğer bazı âlimlere göre, minberi mihrabın sağında yani imamın sağ tarafına düşecek şekilde koymak sünnettir. Zira Râfiî'ye göre Hz. Peygamber'in minberi bu şekilde konulmuştu. Keza Saymerî'nin dediğine göre, mihrap ve minber arasında bir-iki zira' mesafe bulunmalıdır.[296] Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Şerhu'l-Muhezzeb*'te geçen görüşüne göre de, minberi mihrabın sağına yani imam kıbleye yönelmişken sağ tarafına koymak gerekir.[297] Uygulanagelen adet budur. Ancak mescid dar ise ve minber büyük olup namaz kılanlar için daraltma veya engelleme yapıyorsa, minber koymak mekruhtur.[298] Zira bu şekilde ihtiyaç olmadığı hâlde minber mescidden yer kaplamaktadır. Bazı âlimler böyle bir durumda, harekete tabi / seyyar olan veya mescid duvarında saklama yeri olan minberlerin tercih edilmesi gerektiğini söylemektedirler.[299] Günümüzde ise bazı memleketlerde mihrabın sağında yapılan minberler kıble duvarı içinde veya bu duvara yapışık şekilde yapılmaktadır ki, bu şekilde daraltma veya safların bölünmesine sebebiyet vermemektedir.

1.2.4.3. Minare

Sözlükte Arapça "*n-v-r*" kökünden türeyen *Minâre* (aslı "menâre"dir) "ışık, ışık yeri anlamına gelir."[300] Istılahta ise, şerefesinde günde beş defa vakit ezanının okunduğu, mescidlerin yanında genellikle yuvarlak yapılan yüksekçe yapılara denir. Diğer bir adı *mi'zene*'dir.[301]

İslâm tarihinde mescide minare eklenmesi Emevîler dönemine rastlamaktadır. Nitekim mescide ilk minareyi ekleyen kişi, Emevîlerin Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'tir (ö. 53/673). Zira o, 45/665 senesinde Basra Mescidini yıktırıp yerine taşlarla yenisini

[295] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 555.
[296] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 555.
[297] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 161.
[298] Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref eş-Şâfiî en-Nevevî (ö. 676/1277), **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb** (thk. Râid Sabri b. Ebî Alfa), Amman 2005, c. 1, s. 997.
[299] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 73.
[300] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 647.
[301] Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 446.

yaptırmış, şekli hususunda herhangi bir malumat bulunmasa da o, Basralıların ihtiyacına cevap veren, söz konusu mescide taşlardan bir minare de eklemiştir. İslâm tairihinde, "mizene" yerine "minare" tabirinin kullanılması da buradan başladığı düşünülmektedir.[302] Bir başka kaynağa göre, mescide minareyi ilk ekleyen kişi yine Emevîlerin Mısır Valisi olan Mesleme b. Muhalled b. es-Sâmit el-Ensârî el-Hazrecî'dir (ö. 62/682). Mesleme 53/673'te, Mısır fâtihi Amr b. Âs'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. Âs Mescidini tamamlatırken binanın köşelerine birer minare koydurmuştur.[303]

Hamidullah'a göre, başlangıçta ezan okumak amacıyla Hz. Bilâl, Mescid-i Nebevî'ye yakın olan evin damına çıkıyordu. Mescid-i Nebevî genişletilip tekrar inşa edildiğinde, müezzinin çıkıp ezan okuması amacıyla mescidin yanına bir kule yapıldı. Daha Hz. Ömer (ra) zamanında birkaç minareden söz edilmektedir. Muhtemelen ezanı, şehrin her tarafına duyurmak için birçok minare mevcuttu.[304] Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) tarafından Mescid-i Nebevî'ye yapılan ilavede ise ilk defa mescidin dört köşesine dört adet minare dikilmiştir.[305]

Günümüzde bilinen şekliyle Hz. Peygamber zamanında görülmeyip daha sonra inşa edilen minareler İslâm'ın simge ve sembollerinden sayılabilir.[306] Nitekim bulunduğu mekânın İslâm beldesi olduğunu gösteren minare, Müslümanların aynı kültür çevresinde bulunduklarını ve bu kültürün etrafında dayanışma sergilediklerini göstermektedir.

Minarenin başka milletlerden iktibas edilmesi sebebiyle İslâmî bir simge olamayacağı, günümüz mescidlerinde müezzinin minareye ezan okumak amacıyla çıkmadığı, bu nedenle israfa sebep olduğu, İslâm'ı tebliğ etmek gibi bir zaruret hâsıl olmadıkça minarenin dikilmemesi gerektiği, sünnet olmadığı ve İslâm kültürüne sonradan sokulmuş bir bid'at olduğu gibi görüşler savunulamaz. Zira günümüz şehir yapılarında binalar yüksek tarzlarda yapılmaktadır. Bu nedenle mescidlerdeki

[302] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 113-114.
[303] Filiz Gündüz, "Minare", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 98-101.
[304] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 68.
[305] İbrahim b. İshak el-Harbî, **el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve meʿâlimü'l-Cezîre** (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1969, s. 368.
[306] Selim Özarslan, "Dihlevi'ye Göre İslâm'ın Sembolleri", **Bilimname,** S. 18, 2010/1, s. 246.

minarenin önemi daha da artmaktadır. Kaldı ki Hz. Peygamber zamanında bugün bilinen şekliyle minare anlayışı mevcut olmadığından, yerden biraz yüksekçe bir mekânda ezan okunuyordu. Keza günümüzdeki bazı mescidler, genelde bulunduğu yerin kalabalık olması ile ısıtma, soğutma ve araba seslerinden kaynaklanan ses desibeli yüksek, işlek ve merkezi yerlerde bulunmaktadır. Bu nedenle bu durumdaki mescidlerde minareye ihtiyaç vardır. Ayrıca, ezan okumak amacıyla üzerine çıkılmasa bile minare yüksek bir yapı olduğundan mescidin o bölgenin diğer yapı ve evlerinden ayırt edilmesi için de gerekli görülmektedir.

1.2.4.4. Kubbe

Kubbe, sözlükte "yapıların üstündeki yarım küre, dairesel bölüm"[307] anlamına gelir. Istılahta ise mescid ve camilerin dışa dönük üst kısmında yuvarlak olarak inşa edilen bariz özelliklerinden bir tanesidir. Kubbe, minare gibi mescidin en görünür kısımlarındandır.[308]

İslâm kubbe mimarisinin ilk önemli örneği, Gazneliler'e (963-1186) ait Leşker-i Bâzâr Ulucamii'nde[309] enlemesine gelişen camilerin ilk mihrap önü kubbesi olan yaklaşık 9 m. çapındaki kubbesidir.[310] Günümüze kadar mescidlerde varlığını sürdüren kubbeler daha çok taş ve tuğlalardan meydana getirilmiştir. Yer yer dayanıklı ahşap örneklerine de rastlanmaktadır.

Mescidlerin, Mekke'deki Kâbe ve etrafındaki mescid benzerinde yapılması gerektiği, bunlarda kubbenin mevcut olmadığı gibi gerekçelerle bazı Selef uleması tarafından hoş karşılanmamış olsa da kubbe, İslâm kültürünün, mescid mimarisinde kabul ettiği ve mescide güzellik kattığı unsurlardan birisidir. Nitekim tarihte olduğu gibi, günümüzde de başta büyük cami ve mescid ile külliyeler olmak üzere hemen hemen bütün ibadethânelerde kubbe bulundurulmaktadır.

---

[307] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 495.
[308] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 120.
[309] Leşker-i Bâzâr Camii kalıntıları günümüzde Afganistan/Sicistan hudutları içerisinde bulunmaktadır. (Casim Avcı, "Leşker-i Bâzâr", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 142.
[310] Selçuk Mülâyim "Kubbe", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2002, c. 26, s. 302.

1.2.4.5. Maksûre/Hünkâr Mahfili-Müezzin Mahfili

Mescidlerde halifelerin / sultanların namaz kılmaları için özel olarak yapılmış yerler olan *maksûre* / *hünkâr mahfili,* Hz. Muâviye'nin teşebbüsüyle ilk defa Dımaşk'taki bir mescidde inşa edildi.[311] Maksûreler sadece başşehrin büyük mescidinde değil, zamanla taşradaki diğer büyük şehirlerin mescidlerinde de valileri korumak için inşa edilmiştir.[312] Zira İslâm tarihine bakıldığı takdirde, ilk halifelerden itibaren yönetimdeki insanların çeşitli suikastlere uğradıkları bilinen bir hususdur. Nitekim Hz. Ömer ve Hz. Ali mescidde şehit edildiler. Hz. Muâviye mescidde ağır bir şekilde yaralandı. Bu itibarla özellikle Osmanlı gibi uzun yaşamış imparatorluklarda devletin ileri gelen adamları için maksûre inşa edilmekteydi.

Maksûrenin Hz. Peygamber zamanında bulunmadığından hareketle onun mesciddeki bidatlerden olduğu, bu nedenle maksûre yapmanın mekruh olduğunu söyleyen âlimler vardır. Ancak hem minare hem de kubbe Hz. Peygamber zamanında mescidlerde bulunmuyordu.[313] Buna rağmen minare ve kubbe İslâm mescid mimarisinde yerini hep almış ve kabul görmüştür. Bu sebeple temel bir bileşeni olmamakla birlikte, gerekli görülen mescidlerde, Müslümanların yönetici sınıfının güvenliği için maksûre inşa etmenin herhangi bir mahzuru görülmemektedir.

Müezzin Mahfili ise, özellikle büyük mescidlerde, mescid içinin orta ve sağ bölümlerinde, müezzinlerin vazifelerini icra etmeleri amacıyla tahsis edilen ve günümüze kadar gelen mekânlardır.[314] Bir ihtiyaçtan doğan mescidlerdeki maksûreler müezzinler için, görevlerini daha iyi bir şekilde icra edebilecekleri mekânlar/mahfiller olarak tasarlandığından, saflar arası açılmaya sebebiyet vermek ve gereğinden fazla yer kaplamak gibi bir görüntü vermiyorsa mescidlerde inşa edilebilir.

---

[311] Maksûre (Hünkâr Mahfili): Mihrap tarafında devlet başkanının namaz kılması için yapılmış özel bölüm. Bu, olası saldırılardan korunması için zamanla alınmış bir önlem olarak ortaya çıkmıştır (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 208, 339).

[312] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 69.

[313] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 81.

[314] Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 276.

1.2.4.6. Vaaz Kürsüsü, Şadırvan, Avlu

Vaaz Kürsüsü

Vaaz Kürsüsü, günümüzde, başta büyük mescidler ve medreseler olmak üzere Cuma ve diğer gün ve vakitlerde, vaizlerin cemaate vaaz ederken veya bazı müderrislerin medreselerde ders verirken kullandıkları, İslâm mescid mimarisinin yerden yüksek ve merdivenli özel mekânın adıdır.

Şadırvan

Farsça şâdurbân/şâdurvân (büyük tente, çadır, gölgelik) kelimesinden gelen ve "üzeri dam veya kubbe ile örtülü, yüksek, fıskıyeli çepeçevre musluklu havuz"[315] ve "avlu ve bahçelerde bulunan havuzun çevresindeki musluklardan ve ortasındaki fıskiyelerden su akan, üzeri kubbeli abdest yeri"[316] olarak tanımlanmıştır. Büyük, tarihi ve merkezi mescidlerin hemen hepsinde bulunan *şadırvân,* abdest almak için mescidlerin önemli bileşenlerinde olup, günümüzde bazı cami ve mescidlerde de inşa edilmektedir.

Avlu / Son Cemaat Yeri

Avlu, özelliklerine göre revaklı[317] avlu, şadırvan avlusu, dış avlu gibi çeşitli şekillerde adlandırılmaktadır. Mescidin önemli dış müştemilâtından olan bu mekânı ifade etmek için, erken İslâm ve Mısır Memlük mimarisinde *sahn*, Osmanlı mimarisinde de *harim* kelimeleri kullanılmıştır. Avlular gölgeli revakları, birer serinlik kaynağı olarak ortalarında yer alan havuz ve şadırvanları ile mescidi çevreleyen önemli unsurlardır.

"Avlunun mescide giriş cephesinde uzanan revakı, *son cemaat yeri* olarak adlandırılır. Namaz vaktine yetişemeyenlere veya fazla kalabalıkta içeri giremeyenlerin ibadetine mahsus olan bu kısım, aynı zamanda caminin içine

---

[315] Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 1199.

[316] Ali Kılcı, "Şadırvan", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 219-221.

[317] Mescide ilk revakları koyan kişi Hz. Osman (ra)'dır (Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî eş-Şâfiî (ö. 450/1058), **el-Ahkâmü's-sultâniyye** (thk. Ahmed Câd), Dârü'l-hadis nşr., Kahire 2006, s. 246).

doğrudan doğruya girilmesini önleyen bir ön mekân durumundadır. Tabanı avlu seviyesinden biraz yüksekçe olan son cemaat yerinin kıble duvarında genel olarak sağlı sollu birer küçük mihrap bulunur. Ayrıca büyükçe camilerde tekbirleri tekrarlayarak son cemaat yerindekilere duyurmak için kullanılan, bu mihrapların üstlerinde küçük cumbalar biçiminde dışarı taşkın "mükebbire"ler vardır. Son cemaat yerinden esas ibadet mekânına açılan büyük cümle kapısı veya taçkapı, büyük veya sanat değeri olan camilerde itinalı bir işçilikle bezenmiş bir nişin içinde açılmıştır. Camiyi yaptıranın adını ve inşa tarihini veren kitâbe de bu girişin üstünde yer alır."[318]

İslâm mimarisinde, kare ve enine dikdörtgen planlı avlular, iki ana kuruluş olarak Emevî ve Abbâsî mescidlerini değerlendiren unsurlardır. Kare avlu, Hz. Peygamber'in evinin de yer aldığı alana, VIII. yüzyıl başında yeniden inşa edilen Mescid-i Nebevî ile ortaya çıktıktan sonra, Rakka Ulucamii (156/772) ve Kahire İbn Tolun Camii'nde (266/879) gerçek değerleriyle mimari ifadeyi sağlamıştır. Enine dikdörtgen planlı avlu, Kûfe Camii (VII. yy. ikinci yarısı), Şam Emevîyye Camii (97/715), Harran Ulucamii (127-133/744-750), Bağdat Mescid-i Kebîr'i (194/809) ve Kahire Hakîm Camii'nde (XI. yy. başı) uygulanan bir tasarım tercihi olmuştur. Derinliğine dikdörtgen planlı avlular ise Sâmerrâ Ulucamii (234-238/848-852) ile Kayrevan Ulucamii'nde (222/836) değişik bir uygulama ortaya koymuşlardır.[319] Osmanlılar, mescid yapımında güzel yol takip etmişlerdir ki, keşke bütün Müslümanlar bu yolu izleselerdi. Osmanlılar mescid çevresine bir bahçe yaparlardı. Bu bahçeyi korumak için de etrafında bir sur/çevre duvarı yaparlardı. Zira bu şekilde mescid ve avlusu hem çeşitli istenmeyen şeylerden korunurdu hem de mescide bir güzellik katardı.[320]

1.2.5. Selâtin Camiler

Kur'ân'ın ifadesiyle, mescidin "takva" üzerine kurularak, Müslümanların bu tür mescide yönlendirilmesi,[321] onların mescidlerde tevazuyu öne çıkarmaları gerektiğini göstermektedir. Ancak bu asıl özelliğine ilave olarak mescidlerin, çeşitli

[318] Semavi Eyice, "Cami", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 56.
[319] Tanju Cantay, "Avlu", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 120.
[320] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 62.
[321] Meâlen Tevbe, 9/108.

zamanlarda halife, sultan ve kumandanlar tarafından bir hükümranlık aracı olarak değerlendirildikleri görülmektedir. Örneğin, fetih hakkı, kılıç hakkı ve ganimet hakkı adı altında, yönetimi sultanların uhdesine verilen veya onların isimleri konulan bu tür mescidler, sultanların bunu gayri müslimlere karşı bir hâkimiyet unsuru olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu nitelikteki mescidler, Müslümanların yaşadığı her muhitte bulunmayıp, daha çok ülkemizde ve Osmanlıların hüküm sürdüğü coğrafyalarda bulunmaktadır.

Osmanlılarda sultanlar tarafından yaptırılan veya onların vakfiyelerine bahşedilen, diğer camilere göre daha büyük ve birden fazla minaresi bulunan *selâtin camileri* uygulaması, temelde sultanın siyasi hükümranlığı amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte bu tür mescidlerde başka etkinlikler de icra edilmiştir. Mesela, bu mescidlerde padişah ile vatandaşın başta Cuma günleri olmak üzere bir araya gelmeleri sağlanmış, bu sayede sultan, herhangi bir problemi olan tebaanın talep ve şikâyetlerini dinlemiştir.

Bu itibarla; fıkhi herhangi bir temele oturtulmasa bile, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bazı muhitlerde, Müslüman yöneticilerin can güvenliği ile diğer bir takım faaliyetler amacıyla inşa edilen "selâtin camileri", Müslüman yöneticilerin güvenliği için yapıldığı düşünülmektedir. Dolaylı olarak Müslümanların da güvenliğini kapsadığından, ihtiyaç hâsıl olduğunda bu tür mescid uygulamasının bir mahzuru görülmemektedir.

1.2.6. İslâm'da Önemli Mescidler ve Statüleri

İslâm'da bazı mescidler önemli görülmüştür. Bir kısım farz-vacip ibadetlerin etrafında yapıldığı Kâbe'yi içinde barındıran Mescid-i Harâm, İsrâ'ya ev sahipliği yapan ve fazileti Kur'ân ve sünnet'le sabit olan Mescid-i Aksâ, İslâm mescid medeniyetinin ilk örnekleri olan ve vahyin "takvâ"sına mazhar olan Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Kubâ bu mescidlerdendir. Bu itibarla bu başlıkta adı geçen mescidlerin İslâm'daki statüleri ile bazı hükümlerine değinilmiştir.

1.2.6.1. Mescid-i Harâm, Kâbe ve Harem Hududu

Mescid-i Harâm

Mescid-i Harâm yeryüzünde Allah'a ibadet amacıyla kurulan ilk mâbed/mescid olup bütün mescidlerin kıblesidir. Zira içinde Kâbe bulunduğundan yeryüzündeki diğer tüm mescidlerin mihrapları ona yöneliktir. Bazı yerlerde anlamı farklı olmakla beraber, altısı Bakara sûresi olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de on beş âyette Mescidü'l-harâm[322] tabiri geçmektedir. Keza Mescidü'l-harâm'a işaret eden "beyt" kavramı on yedi, beyt'in çoğulu olan "büyût" kavramı ise bir ayette geçmektedir.[323] Bu kavramlardan bazıları aşağıda verilen âyetlerde geçer:

"Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin..."[324]

"Her nereden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Bu, elbette rabbinden gelen bir gerçektir. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir."[325]

Bir vadinin içinde inşa edilen Kâbe'nin etrafında ilk başlarda mescid bulunmuyordu ve Mekke'deki evler de ondan uzakta yapılmıştı.[326] Daha sonraları içinde namaz kılmak, yağışlar halinde ıslanmamak, güneş sıcaklığından korunmak ve mescidi temiz tutabilmek gibi sebeplerle Kâbe'nin etrafında mescid inşa edildi ve bu mescid birçok defa değişiklik, tamirat ve genişleme gördü. Son genel onarımını ise 1377/1957 tarihinde Suud ailesi yapmıştır.[327] Mescid-i Harâm, günümüzde ise kapsamlı bir projeyle genişletilmektedir.

İslâm dininde, hem içinde yapılan ibadet bakımından hem de İslâmî bir simge olması açısından bazı mescidler özel olarak nitelendiğini biraz önce söyledik. Örneğin, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ bu nevidendir. Mescid-i

---

[322] "Mescidü'l-harâm" tabiri Kur'ân-ı Kerîm'de; Bakara sûresinde 6, Mâide sûresinde 1, Enfâl sûresinde 1, Tevbe sûresinde 3, İsrâ sûresinde 1, Hac sûresinde 1, Fetih sûresinde 2 defa geçmektedir. (Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 13).

[323] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 13.

[324] Bakara, 2/144.

[325] Bakara, 2/149.

[326] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 109.

[327] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 112.

Harâm'ı bu iki mescid ve diğer mescidlerden ayıran bir özelliği de şudur ki, tavaf gibi bazı ibadetler sadece onda yapılırken, başka hiçbir mescidde yapılamamaktadır.

Adı geçen söz konusu mescidlerin İslâm'daki kutsallıkları ile ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

"İbadet ve ziyaret nedeniyle ancak şu üç mescide gidilir; bunlar (Kâbe'nin içinde bulunduğu) Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'dır."[328]

Şu hâlde Mescid-i Harâm'ın İslâm'daki ehemmiyeti yukarıda verilen âyet ve hadisler müvacehesinde ilahî ve nebevî nass'la sabit olmuş olmaktadır.

Kâbe

Kâbe, Yüce Allah'ın yeryüzünde ibadet amacıyla insanlar için inşa ettiği ilk mâbeddir.[329] Kâbe'nin bu ismi almasında ise onun kare veya bir küp şeklinde inşa edilmesinden kaynaklandığı söylenir.[330] Kâbe'ye bu ismin verilmesi ile onun yeryüzüne kurulan ilk "mâbed" olduğu hususu bizzat Yüce Allah tarafından tespit edilmiştir:

"Allah Kâbe'yi, Beytülharâm'ı, haram ayı, boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları insanların maddî ve mânevî hayatları için destek kıldı. Bu, Allah'ın göklerde ve yerdeki her şeyden haberdar olduğunu ve Allah'ın her şeyi bildiğini anlamanız içindir".[331]

---

[328] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medine*, 1,6; *Sayd*, 26; *Savm*, 67; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac*, 415, 511, 512, 513; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886), **Sünenü İbn Mâce** (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire tsz., *İkame,*196.

[329] Şu hâlde ibadet maksadıyla kurulmayan evlerin Kâbe'den önce varlığı mümkündür. (İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm** (thk. Esad Muhammed et-Tayyib), Riyad 1997, c. 1, s. 706). Hâlid b. Ar'ar'den rivayet edildiğine göre, bir kişi Hz. Ali'ye, *"Kâbe yeryüzüne kurulan ilk ev midir?" diye sordu. Hz. Ali "Hayır, ancak Kâbe, makâm-ı İbrâhimi barındıran, bereket ve hidâyet kaynağı olan evdir. Oraya giren emniyette olur."* dedi. (Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr (ö. 774/1373), **Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm** (thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Dârü Tîba, byy. 1999, c. 1. s. 78).

[330] Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî (ö. 1241/1825), **Hâşiyetü's-Sâvî ʿalâ Tefsîri'l-Celâleyn,** Eser nşr., İstanbul tsz., c. 1, s. 306; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 52-53.

[331] Mâide, 5/97.

"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Bekke'de (Mekke),[332] *âlemlere rahmet ve hidâyet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir."*[333]

Bu ilahi beyanla, tarih boyunca insanların çeşitli mâbedler edindikleri, ilk "mâbed"in ise Yüce Allah tarafından tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Aslında İslâm dini, Allah'a mekân veya görünür semboller isnat etmeyi şiddetle reddeder. Buna rağmen Kâbe, ibadette Müslümanların kendisine yöneldiği kutsal bir merkezdir. Orada Allah'ın herhangi bir sûreti bulunmadığı gibi, O'nun ikamet yeri de değildir. Bununla beraber İslâmî anlayışa göre Kâbe, Allah'a yaklaşmanın ve onunla iletişim kurmanın özel bir yeridir.[334]

Bir mekâna sabitlenip somut bir madde olarak kendisine yönelme bakımından başka hiçbir dinde örneği olmayan Kâbe, bir görüşe göre yeryüzünün yaratılmasından iki bin sene önce vardı.[335] Buna Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayet ile İnşikâk sûresinin 3. âyeti[336] delil olarak gösterilmektedir. İkinci bir görüşe göre Kâbe Hz. Âdem (as) zamanında, onun tarafından inşa edilmiştir.[337] Şeybânî (ö. 630/1210), Kâbe'nin ilk inşa sürecini şöyle anlatmaktadır: Nihayet Hz. Âdem, Sînâ, Zeyta/Zeytin, Lübnan ve Cûdî Dağlarından getirdiği taşlarla Kâbe'yi inşa etti. Temellerini de Harrâ'dan attı. Binayı tamamladığında, melek onu Arafat'a çıkardı. Ona haccın, insanların bugün yapmış oldukları menasikini gösterdi. Sonra onu

---

[332] Ezrakî'nin İbrâhim'den rivayet ettiğine göre, "Bekke" Kâbe'nin bulunduğu mekânın adı, "Mekke" ise Kâbe'nin bulunduğu köyün adıdır. (Daha fazla bilgi için bk. Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. I, s. 56.) Mekke'nin tespit edilen altmıştan fazla ismi mevcuttur. Kaynaklarda geçen bazı isimleri şunlardır: Mekke (en meşhur ismidir. İnsanları bütün zaman ve mekânlardan kendine cezbetme anlamına gelmektedir), Bekke, el-Beledü'l-emîn, Beledüllah, el-Bünye, el-Beytü'l-'atîk, el-Beytü'l-harâm, el-Me'mûn, Ümmü'l-kurâ, en-Nasse, el-Basse, en-Nessase, en-Nesnâse, Salâhi, Salâhin, Mahrecü sıdk, Ümmü ruham, Ümmü râhim, el-Atışa, el-Vâdi, Nâdire, el-Bahr, er-Retâc, en-Nâbite, el-Arûs, el-Beşşâşe, Karyetü nemil, Fârân, Ümmü zahm, Kûsâ, el-Hatıma, el-Arş, el-Uruş, el-Arîş, el-Kadıs, el-Mukaddese, el-Beled, el-Belde, el-Karye, el-Beniyye, Tayyiba, el-Harem, el-Mescidü'l-harâm, el-Mu'taşa, Berre, er-Ritâh, el-Ka'be, er-Ra's, Tîhame, Kıbletü ehli'l-İslâm, Me'âd, Sahibü'l-meşâ'ri'l-'izâm, Zemzem, el-Makâm, Mahbatü'l-vahiy, Melazü'r-resûl, Ma'âzü's-sâlihîn. (Daha fazla bilgi için bkz. İbnü Kesîr, **Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm,** c. 2, s. 79; Zerkeşî**, İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 78-83; Ebibekr b. Zeyd Curâî es-Sâlihî el-Hanbelî, **Tuhfetü'r-râkiî ve's-sâcidi bi ahkâmi'l-mesâcidi,** Kuveyt 2004, s. 132-139).

[333] Âl-i İmrân, 3/96.

[334] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 30.

[335] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 44.

[336] Meâlen: Yer dümdüz edildiğinde ve içindekileri atıp boşaldığında. (İnşikâk, 84/3).

[337] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 224-225.

Mekke'ye götürdü ve Kâbe'yi yedi defa tavaf etti.[338] Üçüncü bir görüşe göre ise Kâbe Hz. İbrâhim (as) tarafından inşa edilmiştir.[339] Müfessir İbn Kesîr bu üçüncü görüşü desteklemekte ve Kâbe'nin Hz. İbrâhim tarafından ve içinde ibadet etmek maksadıyla inşa edildiğini söylemektedir.[340] Günümüz tefsircilerinden Ateş de İbn Kesîr'e katılarak Kâbe'nin ilk olarak Hz. İbrahîm tarafından inşa edildiği görüşünü benimsemektedir. Buna mesnet olarak Buhârî (ö. 256/870) ile Müslim'in (ö. 261/874) rivayet ettikleri Ebû Zer (ö. 32/653) hadisini[341] göstermektedir. Ateş ilave olarak, "İslâm'dan önce de Araplar, Kâbe'nin Hz. İbrâhim tarafından yapıldığına ve hac ibadetinin ondan kaldığına inanırlardı. Gerçekten Kâbe'yi ilk yapan Hz. İbrâhim'dir; Kâbe'nin ilk defa melekler tarafından yahut Hz. Âdem tarafından yapıldığına dair rivayetler de vardır. Fakat bu rivayetler gariptir ve itimada şayan değildir" der.[342] Keza Zühaylî de Kâbe'nin ilk bânisinin Hz. ibrahîm olduğunu söylemektedir.[343]

Hz. İbrâhim'in Kâbe'nin ilk bânîsi olup olmadığı hususu tartışma götürüyorsa da, onun Kâbe'yi ziyaret ettiği konusunda ihtilâf yoktur. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de bu husus şu şekilde geçmektedir:

"İbrâhim İsmâil'le birlikte beytin temellerini yükseltiyordu: "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin. Ey rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tövbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin."[344]

---

[338] Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr (ö. 630/1210), **el-Kâmil fi't-târîh**, Kahire 1348, c. 1. s. 38.

[339] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 333; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 52-53.

[340] İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm,** c. 1. s. 77.

[340] İbnü Kesîr, **Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm,** İstanbul 1986, c. 2, s. 77.

[341] Bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Enbiya*, 10, 40; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid*, 1, 2.

[342] Süleyman Ateş, **Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri,** Ankara 1982, c. 1, s. 116, 404.

[343] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 9. s. 211.

[344] Bakara, 2/128. (Âyetin bağlamından, bu kelimenin özellikle haccın erkân ve adabıyla bunların uygulandığı mahallere işaret ettiği anlaşılmaktadır). (Komisyon, **Kur'ân Yolu Meâli,** DİB Yayınları, Ankara 2014, s.19).

Kesin olarak bilinen husus, Kâbe'nin Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil tarafından en az bir defa inşa edildiğidir. Bazı âlimlere göre bu inşa, Kâbe'nin ilk inşasıdır. Ondan öncesinin ise bilinmesi muhaldir.[345] İlgili âyet şu şekildedir:

"Hani biz İbrâhim'e, Kâbe'nin yerini, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle" diye belirtmiştik."[346]

Kâbe'nin tarih boyunca kaç defa yıkılıp yeniden/tekrar inşa edildiği hususu tam olarak bilinemez. Ancak bazı kaynaklarda buna dair bilgiler mevcuttur. Nevevî'ye göre Kâbe beş defa yıkılmış ve tekrar yapılmıştır. Bu bânîler: Melekler, Hz. İbrâhim, Kureyşli'ler, İbn Zübeyr (ö. 73/692) ve son olarak da el-Haccâc'tır (ö. 95/714).[347] Zerkeşî'ye göre de Kâbe toplamda beş defa bina edilmiştir: Birincisi, Hz. Âdem'in oğlu Hz. Şît; ikincisi, ilk temeller üzerine Hz. İbrâhim; üçüncüsü, İslâm'dan beş yıl önce Kureyş'liler; dördüncüsü, Kâbe'nin örtüsünün yanması sonrasında duvarlarında oluşan zarar sebebiyle İbn Zubeyr ve beşincisi, Abdülmelik b. Mervân tarafından bina edilmiştir. Abdülmelik b. Mervân, İbn Zubeyr tarafından yapılan Kâbe'yi yıkmış ve Hz. Peygamber zamanında mevcut olan şekline döndürmüştür.[348]

Yukarıdaki değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla tarihte defalarca yıkıldığı ve yeniden inşa edildiği tespit edilen Kâbe'nin duvarındaki "Hacerülesved" ise her defasında yerine konulmuş ve günümüze kadar aynı yerinde varlığını korumuştur. Son olarak Hicri 19-20/08/1039 tarihinde, aşırı yağışlar sonucunda büyük zarar gören Kâbe'nin bazı duvarları tamamen yıkılmış, zamanın yetkilileri tarafından beş gün sonra yerine yeni duvarlar yapılarak Hacerülesved tekrar yerine konulmuştur.[349]

Kâbe'nin önemi İslâm öncesi Araplarda da vardı. Müşrik Araplar tarafından yapılan hac, umre ve kurban kesme ibadeti başta gelen ibadetlerdendi. Bununla beraber onların günlük ibadetleri de vardı. Bunların başında da Kâbe'ye gidip Allah'ın huzurunda secdeye kapanmak geliyordu. Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiğine

[345] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 52-53.
[346] Hac, 22/26.
[347] Nevevî, **Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi'l-Müslim,** Beytü'l-efkâr ed-devliyye nşr. Ürdün tsz., s. 832.
[348] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 49.
[349] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 40.

göre, müşriklerin, Beytullah'ın yanında ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibaret olan bir de duaları vardı.[350] Ayrıca İslâm'dan önce herhangi bir Mekkeli, yolculuk dönüşünde evine gitmeden önce Kâbe'ye gider, tavafını yaptıktan sonra evine giderdi.[351] Hz. Muhammed de kendisine peygamberlik verilmeden önce, zaman zaman gidip Kâbe'yi tavaf ederdi.[352]

Cahiliye döneminden beri Kâbe'de "nusub"[353] denilen dikili taşlar vardı. Mekkeli müşrikler burada kurbanlarını Allah'a değil bu taşlara sunup keserlerdi. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de buna işaret etmektedir:

"Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla- henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı."[354]

Mekkeli müşrikleri putlara ve taşlara tapmaya sevk eden anlayış şudur: Mekke'den uzaklaşan kimseler, Kutsal Ev'e (Kâbe) saygıları ve Mekke'ye olan derin bağlılıklarından dolayı, yanlarına kutsal bölgeden bir taş almaksızın oradan uzaklaşmazlardı. Nerede konaklarlarsa, o taşı bir yere koyar ve aynen Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi onu tavaf ederlerdi. Ayrıca Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'den öğrendikleri üzere haccedip umre yapıyorlardı.[355]

Kâbe, Hz. İbrâhim zamanından beri bir ibadet ve ziyaret yeridir. Kâbe, sadece Mekke'de yaşayan Arapların değil, aynı zamanda Arabistan ve çevresinde yaşayan kabileler arasındaki birlik ve beraberliğin sembolüydü.[356] Dolayısıyla Kâbe o dönem, Mekkelilerle birlikte diğer Arapların da bir dinî merkezidir. Önemli meselelerin pek çoğu burada görüşülürdü. Herhangi bir konuda yemin ve söz verme gibi işler de

---

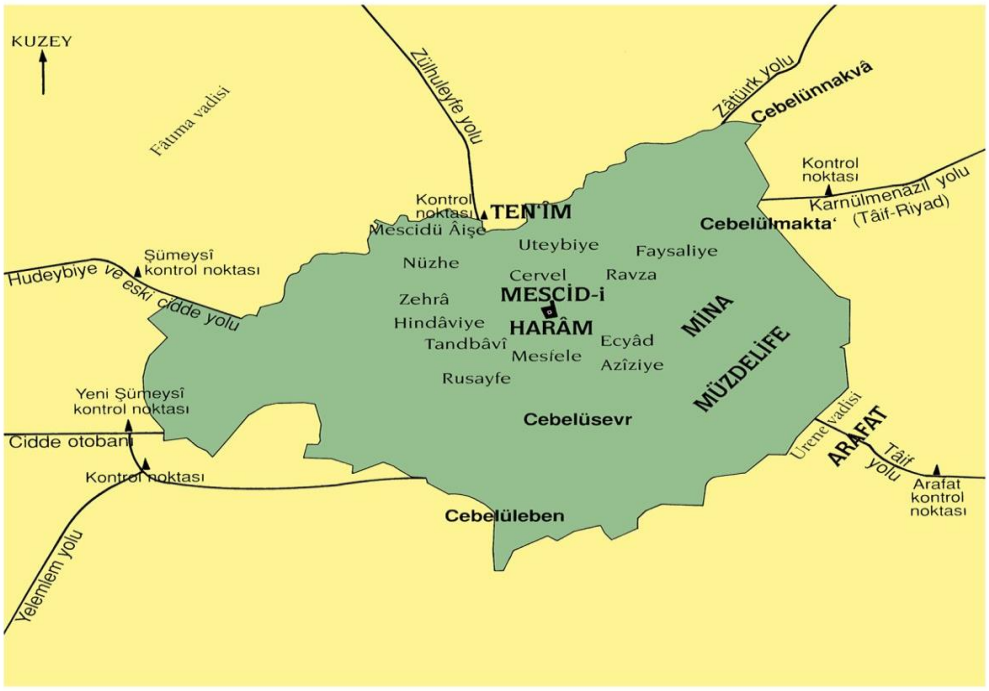
[350] Bkz. Enfal, 8/35.
[351] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 50.
[352] Ebu Muhammed Abdülmelik el-Himyerî İbn Hişâm (ö. 218/833), **es-Sîretü'n-nebeviyye,** Mısır 1375/1955, c. 2, s. 236.
[353] Nusub: Cahiliye döneminde Arap toplumunda tazim edilen ve insan şeklinde olmamakla birlikte genellikle özel şekil verilmiş yontulmuş taş, kaya parçalarından oluşan putlar. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 289).
[354] Mâide, 5/3.
[355] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 240.
[356] Bernard Lewis (ö. 2018), **Tarihte Araplar** (Çev. Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 29.

Kâbe'nin önünde "Hatîm" adı verilen yerde yapılırdı. Mekkelilere göre burada yapılan yemin, başka yerlerde yapılandan daha tesirliydi. Hatta köle azat etme ve evlatlık edinme gibi işler de burada yapılırdı. [357]

Harem Hududu

Bu başlık altında Mescid-i Harâm ve Kâbe ile ilgili olan "Harem hududu"na değinmek istiyoruz.

Harem hududu, Medine tarafından (Ten'îm) 3 mil,[358] Yemen tarafından (Edat Leben mevkii) 6 mil, Tâif yolundan Arafat'a giderken geçilen Batn-ı Nemire cihetinden 11 mil, Irak yolu tarafından 7 mil, Ci'râne yolu tarafından 9 mil, Cidde yolu tarafından 10 mil uzunluktaki alandır.[359]

Şekil 1- Mekke Haremi ve Sınırlarını Gösteren Harita[360]

Bazı kaynaklara göre İlk defa Harem hudutlarını çizen kişi Hz. İbrâhim (as.)'dir.[361] Hareme sınır koyulmasının hikmeti ise, bu sınırların Allah (cc) tarafından

[357] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 54.
[358] Mîl: Dört bin zirâ-ı mimarîlik mesafe ölçüsü. Orta yürüyüşle yirmi dakikalık yol. 1 mîl=1848 m. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 376-377).
[359] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 63-64.
[360] Salim Öğüt, "Harem", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 16, s. 128.)

konulmuş ve sadece o'nun bilebileceği veya bazı veli kullarına gösterebileceği bazı sırların o bölgeye tahsis edilmesi[362] ile orada bazı ibadetlerin yapılmasının gerekli olmasıdır. Keza belli sınırları ve özel hükümleri olan Mekke ve Medine şehirleriyle, çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan Harem'in en başta gelen özelliklerinden biri "güvenli" bölge oluşudur. Bu bölgede insanlar güvende olduğu gibi, hayvanlar ve bitkiler de güvendedir; hayvanlar öldürülmez, bitkiler kesilmez.[363]

Saygınlık ifade eden *harâm-tahrîm* vasfının Kâbe'yi içinde barındıran Mekke'ye ne zaman verildiği hususunda iki görüş vardır. Birinci görüşe göre, Mekke Hz. İbrâhim dönemine kadar helal idi. Hz. İbrâhim ise onu "haram" yaparak saygınlık ve dokunulmazlık izafe etti.[364] Nitekim Müslim'in Cabir'den rivayet ettiği bir hadis-i şerif'e göre Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurmuştur:

"Hz. İbrâhim Mekke'yi haram kıldı, ben de Medine'yi haram kıldım."[365]

İkinci görüşe göre ise, yer ve gök yaratıldığından beri Mekke "haram" idi. Daha sonra Yüce Allah, Peygamberi Hz. İbrâhim diliyle bunu insanlara izhar etti ki O'ndan sonra insanlar nezdinde bu saygınlık yer edindi. Bu ikinci görüşün daha isabetli olduğu düşünülmektedir. Zira aşağıda verilen âyetten anlaşıldığı kadarıyla Mekke'ye verilen "tahrîm" mutlak anlamda olup, herhangi bir zamana bağlanmamıştır. İlgili âyet şu şekildedir:

"Görmezler mi ki, çevrelerindeki insanlar durmadan yerinden koparılıp götürülürken biz (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışızdır! Hâlâ asılsız şeylere inanıp Allah'ın nimetine karşı nankörlük mü edecekler?"[366]

1.2.6.2. Mescid-i Nebevî

İslâm medeniyeti tarihinde Mekke'den sonra en faziletli ikinci şehir Medine-i Münevvere'dir. Zira burası da Mekke gibi vahye ev sahipliği yapmıştır. Keza Hz. Peygamber kıyamete kadar sürecek bir medeniyetin temelini burada atmıştır. Ayrıca

[361] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 63.
[362] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 64-65.
[363] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 61.
[364] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 250.
[365] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac*, 454.
[366] Ankebût, 29/67.

o (s.a.v.) ömrünün son on yılını burada geçirmiştir. "Mescidlerin atası" olarak nitelenen[367] ve nübüvvetin/peygamberliğin mescidi anlamına gelen Mescid-i Nebevî de Medine'de bulunmaktadır.

Mescid-i Nebevî ismi, bu formatla Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan geçmez. Ancak onun ismine işaret vardır. Zira aşağıdaki âyette işaret edilen mescidin, Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Kubâ olduğu rivayet edilmiştir.[368] Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de takva mescidi'nin müdavimlerini şöyle övmektedir:

"...Daha ilk günden takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever..."[369]

Mescid-i Nebevî'nin fazileti, içinde kılınan namazların sevabının (Mescid-i Harâm hariç) diğer mescidlerde kılınan namazlardan bin kat daha fazla olmasıyla ölçülmüştür. Hz. Peygamber, Mekke'den hicret ederek ömrünün son on yılını geçirdiği Medine'yi ve Mescid-i Nebevî'yi çok sevmiştir. Buhârî'de geçtiği üzere Hz. Peygamber Mescid-i Nebevî'yi içine alan Medine[370] için dua da etmiştir. Bu hususlardaki hadisler şu şekildedir:

"Allah'ım! Medine'(nin havasını) bize sağlıklı kıl."[371]

"Evimle minberimin arası, cennet bahçelerinden bir bahçedir ve minberim havzımın üzerindedir."[372]

---

[367] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 48.
[368] Müslim, *Hac, 514.*
[369] Tevbe, 9/108.
[370] En faziletli ikinci mescid olan Mescid-i Nebevî ile Ravza-i Mutahhara'yı içinde barındırma şerefine nail olan Medine-i Münevvere'nin kaynaklarda tespit edilen bazı isimleri şunlardır: Tevbe sûresinde iki defa geçen el-Medîne, Tâbe, Tîba, Tayyibe, el-Mutayyibe, el-Muhabbebe, ed-Dâr, el-Meskîne, Cabire, el-Mecbûra, el-Merhûma, el-Azrâ', el-Hezrâ', el-Mahabbe, el-Mahbûbe, el-Kasıma, el-Habîbe, Medhalü sıdk, Hasene, Dârü's-sünne, Dârü'l-hicre, el-Bülat, el-Îmân, Yesrib. Ancak Medine'nin bu son isminin (Yesrib) bozgunculuk anlamına geldiği gerekçesiyle nehyedildiği rivayet edilir. Zira Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde Berrâ b. 'Âzib'ten rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"Medine'yi "Yesrib" ile isimlendirenler Allah'tan istiğfarda bulunsun. O (Yesrib değil) Tâbe'dir."*
[371] Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, **el-Muvatta'** (Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayeti), Kahire 1370, c. 3, s. 75.
[372] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü salâti mescidi Mekke, 5;* Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac,* 92;

"Sadece üç mescide ziyaret amacıyla sefer düzenlenebilir. Mescidü'l-hîf, Mescidü'l-harâm ve benim şu mescidim (Mescidü'n-nebevî)."[373]

"Benim şu Mescidimde (Mescid-i Nebevî) kılınan bir namazın sevabı, Mescid-i Harâm dışındaki mescidlerde kılınan namazlardan bin kat daha hayırlıdır. Mescid-i Harâm'da kılınan bir namazın sevabı benim Mescidimde kılınan namazdan yüz kat (=yüz bin) daha hayırlıdır."[374]

"Allah'ım! Mekke'ye verdiğin bereketin iki katını Medine'ye ver."[375]

Şüphesiz Hz. Peygamber'in duaları kabul olmuştur. Zira Medine-i Münevvere, tarihin her döneminde Müslümanlar nezdindeki itibarını korumuştur. Nitekim on dört asırdır hac ve umre için Mekke'ye giden Müslümanlar tarafından Medine-i Münevvere de senenin her vaktinde ziyaret edilmektedir ki, bu, onun ticaret gibi maddi kalkınmasına ve bereketlenmesine katkı sağlamaktadır.

Kendinden sonraki bütün mescidlere örneklik teşkil eden ve Allah Resûlü'nün müminlere bıraktığı değerli bir miras olan[376] Mescid-i Nebevî'nin inşa süreci şöyle olmuştur: Hz. Muhammed, Mekke'den hicret ederken Kubâ'da bir müddet kaldıktan sonra bir Cuma günü Medine'ye hareket etmiş, yolda Sâlim b. Avf b. Amr b. el-Hazrec oğullarının Rânûna vadisinde yaptırmış oldukları mescidde Cuma namazını kıldırmıştı. Bunun, Hz. Peygamber'in Medine'de kıldırdığı ilk Cuma namazı olduğu rivayet edilmektedir.[377] Sonra Neccaroğullarına haber göndermiş, onlar da derhal kılıçlarını kuşanarak gelmişler, Hz. Muhammed'in etrafını çevirmişlerdi. Hz. Muhammed'in bindiği devenin Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) evinin önünde çökmesi neticesinde o da bu evde konaklamıştı. Bu sırada her

---

[373] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü's-salât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne*, 1, 6; *Sayd*, 26; *Savm*, 67; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac*, 415, 511, 512, 513; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkame*,196.

[374] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadâilü's-salât fî mescidi'l-Medîne*, 1, *Küsûf*, 14/1133; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac*, 94/1394; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** (thk. Şuayb Arnavût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001, c. 1, s. 184, c. 3, s. 343; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (ö. 279/892), **el-Câmiu'l'l-kebîr (Sünen-i Tirmizî),** (thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, *Menâkıb*, 67; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Menâsik*, 124; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkâme*, 195; Dârimî, *Salât*, 131, 388; İbn Hibban, *Salât*, 4, 6.

[375] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fedâilü'l-Medîne*, 1885; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 188.

[376] Komisyon, **Hadislerle İslâm,** DİB Yayınları, Ankara 2014, c. 2, s. 296.

[377] Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya el-Belâzürî (ö. 279/892), **Fütûhu'l-büldân,** Beyrut 1983, s. 10-20.

nerede namaz vakti gelirse orada namazını kılıyordu. Hatta ilk günlerde koyunların gezip dolaştığı yerlerde bile namaz kıldığı oluyordu.[378]

Burada şuna dikkat etmek gerekir. Mescid-i Nebevî'nin yapımı ile ilgili olarak dikkate değer iki husus vardır. Birincisi, Hz. Muhammed'in mescidin yerini belirleme işini devesine bırakması; ikincisi ise, henüz kendisinin ikamet edeceği bir evi bile yokken Medine'ye varır varmaz derhal mescidin yapımına başlamış olmasıdır.[379] Nitekim Hz. Peygamber, Medine'ye varır varmaz yaptığı ilk iş, ibadet, eğitim ve toplumun idare ve haberleşme merkezi olan bir mescid inşa etmek oldu. Bu sebeple Mescid-i Nebevî'nin inşası için, Medine'de İslâmı ilk kabul eden ve Hicret'ten önce Medine'deki Müslümanlara Cuma namazını ilk kıldıran sahâbe olarak müşerref olan Es'ad b. Zürâre (ö. 1/623) himayesindeki Ensar'dan Sehl ve Süheyl adında yetim iki çocuğa ait olup önceleri hurma kurutmalığı olarak kullanılan bir yerde karar kılındı. Bu yerde o zamanın Medine'deki Müslümanları namaz kılıyorlardı. Hz. Peygamber burayı satın almak istedi. Hurma kurutmalığının sahipleri olan iki genç "Ey Allah'ın Resûlü burayı sana hibe edelim" dediler. Ancak Hz. Peygamber kabul etmedi ve Hz. Ebû Bekir'in ödediği on dînar[380] karşılığında satın aldı.[381]

Mescidin fiziki inşasına başlayan Hz. Peygamber, mescid duvarlarını ilk önce yapraktan soyulmuş hurma dallarından inşa etti. Dört yıl sonra ise kerpiçle bina etti. Mescid-i Nebevî'nin o zamanki alanı 70x63 zirâ'[382] idi ki[383] bu "el-Mescidü'l-câmi'" vasfı için yeterli alandır. Temeli taşlardan yapılmıştı ve üç zira' kadar yükseklikte idi. Uzunluğu kıble tarafından arkaya doğru yüz zirâ' idi. Başta kare şeklindeydi ve çatısı yoktu. Sıcaklardan şikâyet edilince de yine hurma dal ve yapraklarıyla gölgelik

[378] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** c. 1, s. 235, 239; Nevevî, **Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi'l-Müslim,** s. 403.
[379] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 248.
[380] Dînar, İslâm dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. (Halil Sahillioğlu, "Dînar", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 9, s. 352.)
[381] Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (ö. 990/1582), **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** Dârü Sâdır nşr., Beyrut tsz., c. 1, s. 343.
[382] Zirâ' (Arşın): Dirsek ucundan orta parmağın ucuna kadar olan kısmıdır. Günümüzde kabul edilen ondalık sisteme dayalı santimetre, metre gibi ölçülere göre, bir zirâ' 55-80 cm'ye tekabül etmektedir. (Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 206-207; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 206-207; Komisyon, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** s. 717; Kadir Güneş, **Arapça-Türkçe Sözlük,** Ravza Yayınları, İstanbul 2009, s. 424.
[383] Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** c. 1, s. 346.

yapıldı ve daha sonra bu gölgeliğin üstü çamurla kaplandı. Ortası da avlu yapıldı. Hz. Peygamber, sahâbesiyle beraber çalışarak yedi-sekiz ay gibi bir zaman diliminde mescidi tamamladı.[384]

Mescide gölgelik yapılmadan önce duvarları bir boydan biraz yüksekti. Daha sonra Hz. Peygamber'in emriyle duvar uzatıldı, üstüne gölgelik yapıldı ve mescide üç kapı konuldu.[385] Bir tanesi arka bölümde açıldı ki mescid onun önünde Kâbe cihetinde idi. Biri de Atike kapısı (Bâbü'r-ramhe) idi. Bir diğeri de Hz. Peygamber'in içinden mescide girdiği kapı idi. Daha sonra kıble değiştirilince Hz. Peygamber arka kapıyı kapattı ve bu yeni kapıyı eski kapının tam karşısında açtı.

Medine'de Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi gerekmiş ve ilk genişletme Hz. Peygamber zamanında ve bizzat kendisi tarafından yapılmıştır. Mescid, ilk Halife Hz. Ebû Bekir zamanında (12/633) yenilendi ancak herhangi bir ilaveye şahit olmadı. Ancak Hz. Ömer hilâfetinde (17/638) hem yenilendi hem de ona ilave yapıldı. Hz. Osman döneminde (29/649) ise, Hz. Peygamber'in tarzında büyük bir ilave daha yapılmıştır.[386]

Mescid-i Nebevî'de bu ilk dönem ilavelerden sonra da yangın ve diğer bazı sebeplerle ihtiyaçlar nispetinde Emevîler (91/709), Abbâsîler (160/778) döneminde genişletilmiştir. Memlükler ve Osmanlılar döneminde ise defalarca genişletme ve onarma çalışmaları devam etmiştir. Yakın tarihte Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesine 1949 yılında Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz (ö. 1953) tarafından başlanmış ve 1955 bitirilmiştir.[387] Daha sonra Mescid-i Nebevî'nin tarihinde yapılan en kapsamlı genişletme ve imar faaliyeti, 1984-1994 yılları arasında yine Suud makamları tarafından yapılmıştır. Günümüzde Mescid-i Nebevî, ihtiyaçlar oranında avlu ile diğer müştemilâtın ilave ve düzenlemeleri devam etmektedir.

Medine'de inşa edilen Mescid-i Nebevî, çok kısa bir zamanda İslâm'ın evrensellik, gelişme ve ilerleme özelliklerinin bir sembolü haline geldi. Bu mescid şuurlu fiillerin icrası ve ibadetlerin yerine getirilmesi (edası) için ruhi bir merkez,

[384] Ebu Abdurrahmân Hâlid b. Ali Sabbâğ, **el-İsâbe fi ma'rifeti mesâcidi Tâbe,** Medine 1421, s. 17; Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 49.
[385] İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 321-322.
[386] Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** c. 1, s. 347-348; Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 53-54.
[387] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 53-54.

devletin iç ve dış ilişkilerini yönlendiren askeri ve siyasi bir üs; Resûlüllah'ın (s.a.v.) ashabının bir araya geldiği, avlusunda toplantıların yapıldığı, mütevazı minberinden eğitici konuşmaların yapıldığı bir ilim yuvası ile yasama kurumu; Müslümanların düzen, eşitlik ve dengeli hareket etmeyi öğrendikleri; birlik, kardeşlik ve derli toplu kenetlenmeyi tattıkları sosyal bir kuruluş halini aldı.[388]

Kuşkusuz Medine'de ilk iş olarak mescid inşa etmemin bir amacı vardı. Zira inananlar, ibadet etmek, meselelerine Peygamber tarafından çözüm bulmak, problemlerini tartışmak ve yabancı hükümet temsilcilerini kabul etmek için oraya geliyorlardı. Mescid onların ibadet yeri, parlamentosu, idare yeri, hükümet binası, toplantı yerleri, öğrenim merkezleri kısaca onların her şeyi idi. Bundan dolayı Müslümanlara yerleştikleri her yerde bir mescid yapmaları tavsiye edilmiştir.[389] Nitekim daha sonra bu mescid esas alınarak gerek Medine'de gerekse diğer İslâm beldelerinde mescidlerin sayısı artırılmıştır.[390] İslâm'ın fiziki şiâr ve nişanelerinden olan mescidler, zamanla Müslümanların dışa dönük birlik ve beraberliklerinin de sembolü haline gelmiştir.

Bu şekliyle Mescid'i-Nebevî, medeni hayatın kurumlarını temsil eden bütün fonksiyonları üstlenmiş olarak günlük yaşantının merkezinde yer almıştır. Dolayısıyla "İslâm medeniyeti, mâbed (mescid/cami) merkezli bir medeniyettir" tespitini yapmak, tarihi bir gerçeği ortaya koymak anlamı taşır. Zira Medine döneminde gelen vahiylerle şekillenen ve tamamlanan İslâm, kendine has özgünlüğü içinde Hz. Peygamber tarafından hayata yansıtılmış ve on senelik bir süreçte her alandaki kural ve kurumlarıyla İslâm medeniyeti iyice belirgin hale gelmiştir. Bir başka anlatımla Yesrib'în "Medine"leşmesi, İslâm Medine'si ve medeniyetinin kuruluşu, Mescid-i Nebevî'nin inşası ile başlamıştır.[391]

---

[388] Ziya Kazıcı, **Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Câmi ve İfa Ettiği Hizmetler** (Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami), Ensar Yayınları, İstanbul 2009, s. 224.

[389] Müşhiru'l-Hak, "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Caminin Yeri", **Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi,** S. 3, c. 3.

[390] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 250.

[391] İsmail L. Çakan, **Cami ve Hayat,** DİB Yayınları, Ankara 2019, s. 46.

1.2.6.3. Mescid-i Aksâ

Doğuşuyla beraber İslâm'ın tescil ettiği iki mâbed vardı: Kâbe (Mescid-i Harâm) ve Mescid-i Aksâ. Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksâ,[392] İslâm'da Mekke ve Medine'den sonra en kutsal üçüncü mesciddir ve Kudüs şehrinde bulunmaktadır. Kudüs ve Mescid-i Aksâ, fazilet bakımından üçüncü derecede olmasıyla birlikte, tarihte Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında el değiştirmesi yönüyle, günümüzde ise Müslümanlarla Yahudiler arasında, üzerindeki hak sahipliği çerçevesinde politik yönüyle birinci derecede olup dünya gündemini meşgul eden önemli meselelerdendir.

Mescid-i Aksâ'yı ilk inşa eden peygamberlerle ilgili ilk dönem İslâm kaynaklarında detaylı bir bilgi bulunmamakla beraber Zerkeşî'de şu bilgi geçer:

Mescid-i Aksâ'yı ilk inşa eden peygamber Hz. Yakub (as)'dur. Hz. Davûd'un oğlu Hz. Süleyman ise Mescid-i Aksâ'yı inşa değil imar (yenileme) etmiştir. İbn Hişam (ö. 218/833) da *et-Tîcân* adlı eserinde şöyle der: "Hz. Âdem Kâbe'yi bina ettikten sonra Cebrail (as) ona gelir ve Beyt-i Makdis'e gitmesini ve orada bir mescid inşa etmesini emreder. O da oraya gider, bir mescid inşa eder ve içinde ibadet yapardı.[393] Keza bazı kaynaklara göre de Mescid-i Aksâ, Hz. Davûd oğlu Hz. Süleyman tarafından M.Ö. 1005 yılında inşa edilmiştir.[394] Diğer bazı kaynaklara göre, Mescid-i Aksâ, Hz. Süleyman tarafından Mescid-i Harâm'dan kırk yıl sonra inşa edilmiştir. [395] Ancak "kırk yıl" tabirinin "kesreti" ifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira Kâbe'yi içinde barındıran Mescid-i Harâm Hz. Âdem veya Hz. İbrâhim tarafından inşa edildiğini daha önce söylemiştik. Oysa Hz. Süleyman ile onun ataları olan Hz. Âdem ve Hz. İbrâhim arasında onlarca peygamber gönderildiği

[392] Mescid-i Aksâ ve Kudüs şehri tarih boyunca çeşitli isimler almıştır: Mescidü'l-aksâ, Mescidü iliyâ, Beytülmakdis, Beytülmukaddes, Beytülkuds, Sellem, Orşelim, Kûre İliyâ, Evrşelim, Beytü îyl, Sıhyûn, Masrûs, Bâbûş, Korşîla, Şelîm, Ezîl, Salamûn. Ancak bu isimlerin bazıları bizzat Mescid-i Aksâ'nın çeşitli dillerdeki adı olup, bazıları da mescidin içinde bulunduğu şehir ve bölgenin adıdır. (Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 277-279).

[393] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 30.

[394] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 333.

[395] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Enbiyâ,* 10; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 370.

bilinmektedir.[396] Ya da "ilk inşa"yla Mescid-i Aksâ'nın başkaca peygamberler tarafından yapılan ikinci inşası kastedilmiştir.

İsmini Hicâz'da bulunan insanların "mesafe uzaklığı"ndan alan (zira Mescid-i Harâm'da bulunan bir Müslümana göre ibadet amacıyla ziyaret edilen mescidlerin en uzağıdır)[397] Mescid-i Aksâ tabiri Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir. Burası, Hz. Peygamber'in buradan İsrâ'ya çıkışı ile onun barındırdığı sebze-meyve ve nehirlerinin bolluk ve bereketi yönüyle vahye mazhar olmuştur. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

"Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."[398]

"Dedik ki: Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarınızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz."[399]

"Onu da Lût'u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık."[400]

Mescid-i Aksâ, adının Kur'ân'da geçme ve inşa edilme bakımından Mescid-i Harâm'dan sonra ikinci, fazileti bakımından Haremeyn'den sonra ibadet gayesiyle ziyaret edilebilen üçüncü mesciddir. Bu husus hadis-i şerifte şöyle geçmektedir:

"İbadet ve ziyaret nedeniyle ancak şu üç mescide gidilir; bunlar (Kâbe'nin içinde bulunduğu) Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'dır."[401]

Bu fazilet, içinde kılınan bir namaz sevabının diğer mescidlerde kılınan namazlardan beş yüz kat daha faziletli olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim

---

[396] Bkz. Mustafa Asım Köksal, **Peygamberler Tarihi,** TDV Yayınları, Ankara 2013 (Bu eser, peygamberlerin tarihi kronolojilerine göre telif edilmiştir).
[397] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 8. s. 11, 14.
[398] İsrâ, 17/1.
[399] Bakara, 2/58.
[400] Enbiyâ, 21/71.
[401] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne,* 1, 6; *Sayd,* 26; *Savm,* 67; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac,* 415, 511, 512, 513; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkame,*196.

Sahâbe Ebu'd-Derdâ'nın rivayetine göre Mescid-i Harâm ile Mescid-i Nebevî'den sonra Mescid-i Aksâ'nın fazileti hakkında Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Mescid-i Harâm'daki bir namaz, diğer mescidlerdeki namazlardan yüz bin kat,[402] *benim mescidimdeki (Mescid-i Nebevî) bir namaz diğer mescidlerdeki namazlardan bin kat, Beytülmakdis'deki (Mescid-i Aksâ) bir namaz diğer mescidlerdeki namazlardan beş yüz kat daha faziletlidir."*[403]

Begavî'ye (ö. 516/1122) göre üç mescide ziyaretin caiz olmasının sebebi, bu mescidlerin peygamberlere ait olmalarıdır. Müslümanların da Peygamberlerinin izinde yürümeleri gerekir.[404] Bu bağlamda, Mescid-i Harâm'ın ziyareti (hacılar ve umreciler için) farz (içinde bulunan Kâbe'nin tavafı farzdır), Mescid-i Nebevî'nin ziyareti sünnet, Mescid-i Aksâ'nın ziyareti ise müstehap görülmüştür.[405]

Hz. Peygamber, bizzat kendisi hem Mekke'de hem de Medine'de on altı ay boyunca Kâbe bulunduğu hâlde İslâm'daki ilk kıble olan Mescid-i Aksâ'ya dönük namaz kılmıştır ve Bakara 2/144. âyeti ininceye kadar Müslümanların da buraya dönük namaz kılmalarını istemiştir.[406]

İslâm'ın ortadoğuya yayılmasıyla birlikte Kudüs, M.S. 638'de yani hicri 15. yılda Hz. Ömer hilâfetinde kan dökülmeden Müslümanlar tarafından fethedildi. Daha önce tahrip edilen Mescid-i Aksâ'nın duvarları, bizzat Hz. Ömer'in de içinde bulunduğu Müslümanlar tarafından onarıldı.[407] Bu sayede Hz. Peygamber'in övdüğü Mescid-i Aksâ asıl sahiplerinin eline geçmiş oldu. Mescid-i Aksâ, 492/1099 yılından itibaren 88 yıl Frank işgali altında kaldıktan sonra, haçlıların işgale yeltendiklerinde adetleri olduğu gibi kadın ve çocukları katletmelerinin aksine, 583/1187 yılında Selahaddin-i Eyyûbî (ö. 589/1193) tarafından, Hz. Ömer zamanındaki gibi tekrar

[402] Bu hesaplamaya göre; Mescid-i Harâm'daki bir namazın sevabı = 55 yıl, 6 ay, 20 gün etmektedir.
[403] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac*, 105-110, 415; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne*, 1.
[404] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), **Şerhu's-sünne**, Beyrut 1983, c. 2, s. 337.
[405] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,**, c. 1, s. 283.
[406] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 380.
[407] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 161.

kansız bir şekilde teslim alındı.[408] Günümüzde ise 1947 yılından beri siyonist[409] İsrail'in gayri meşru hükmü altındadır.

Mescid-i Aksâ'nın bugün bilinen yapısı, Hz. Ömer devrinde, mâbed zemini üzerinde tahta veya tuğladan sade bir mescid ve muallaktaşı (Hacer-i Muallaka) üzerinde bir namazgâh yapılmasıyla başladı. Emevîler döneminde Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), 72/691'de muallaktaşın üzerinde "قبة الصخرة"/ Kubbetüssahre'yi yaptırdı. Keza Abdülmelik b. Mervân tarafından yapımına başlanan Mescid-i Aksâ, oğlu Velîd (ö. 96/715) tarafından tamamlandı.[410] 425/1034'te deprem yüzünden harap olan Mescid-i Aksâ, Halife Zâhir'in (ö. 427/1036) emriyle yeniden yapılırcasına onarılmış, sağ ve sol taraftan dörder nef[411] kaldırılarak bina küçültülmüştür. Haçlı istilâsından sonraki Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin imarında bu onarım esas alınmıştır. Günümüzdeki binanın büyük bir bölümü de Zâhir döneminden kalmadır.[412]

Kubbetüssahre'nin bir ziyaret yeri olmasına karşılık Mescid-i Aksâ, ibadet mahallidir. Bugün Mescid-i Aksâ deyince genellikle İslâm kaynaklarında zikredilen ve Halife Abdülmelik'ten, Osmanlı halifesi Kanuni Sultan Süleyman'a kadar gelip geçen pek çok halife ve hükümdar tarafından burada inşa edilen Kubbetüssahre, mezar türbe, tekke, zaviye, sebil gibi dinî yapıların bulunduğu, yaklaşık yüz elli dönüm arazi üzerine serpiştirilmiş "binalar külliyesi" anlaşılır. Yani Mescid-i Aksâ, Kubbetüssahre'nin güneyinde ve ona yakın bir yerde, Abdülmelik tarafından inşa edilmiş olan mescidin adıdır. Mescid-i Aksâ'yı oluşturan bu yapılar bugün hala ayakta olmakla beraber, Hz. Süleyman mâbedinden sadece Ağlama Duvarı[413] adı da verilen Batı duvarı günümüze ulaşmıştır.[414]

---

[408] Bkz. Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 240-241.
[409] Siyonizm (Zionizm), Odessalı Leo Pinsker (ö. 1891) tarafından kurulan Yahudi milliyetçisi akım (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 342).
[410] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 154, 161; Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 134.
[411] Nef: Sahn, sahın (Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 981).
[412] Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 29, s. 270.
[413] S.G.F. Brandon (ö. 1971), **A Dictionary of Comparative Religion,** s. 65.
[414] İslâm Konferansı Teşkilatı, **Kudüs (Tarihi Belge)** (trc. Acar Tanlak), Suudi Arabistan 1988, s. 32; Philip K. Hitti (ö. 1978), **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi** (trc. Salih Tuğ), c. 2, s. 409-412.

1.2.6.4. Mescid-i Kubâ

Kubâ Mescidi, Hz. Peygamber'in Mekke'den hicret ederken, Medine'den önceki durağı olan Kubâ denilen köyde inşa ettiği mesciddir. Bu mescid İslâm tarihinin ilk müstakil mescididir. İslâmî literatürde ağırlıklı görüşe göre, Tevbe suresi 108. âyet mefhumundan çıkarılan "takva mescidi" tabiriyle, Mescid-i Nebevî kasdedildiği vurgulanmıştır.[415] Bununla birlikte bu tabire Mescid-i Kubâ'nın da mazhar olduğu ve aslında bunun Cumhur'un görüşü olduğu dile getirilmiştir.[416]

İslâm tarihinin en önemli mescidlerinden olan Mescid-i Kubâ hakkında Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

"Kubâ mescidindeki (herhangi) bir namaz bir umre kadar faziletlidir."[417]

İslâm'da ilk mescidlerin inşa edilmesi bazı sebeplerden dolayı olmuştur. Müşrikler, Müslümanların Kâbe'de ibadet etmelerine izin vermiyorlardı. Bunun üzerine hususi mescidler yapılmaya başlandı. Hz. Peygamber Medine'ye gelir gelmez, Kubâ'da bir mescid inşasına başlamıştı. Fakat bu mescid namaz için bir oda veya hususi bir ev olmayıp, özellikle mescid olarak inşa edilen bir yapıydı. Yani bu, ibadet için tahsis edilmiş bir odadan ziyade, bizatihi cami olarak inşa edilmişti.[418]

Kubâ Mescidinin ilk hali kare şeklinde bir düzlüğü çevreleyen dört duvardan ibaretti. Arsa hazırlandıktan sonra temele ilk taşı bizzat Hz. Peygamber koymuş, ardından sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve diğerlerinin taşlarını koymalarını istemiştir.[419]

Medine döneminde, Mescid-i Nebevî dışında başka mescidler de yapılmıştı. Rivayete göre bunların sayısı sekiz kadar olup isimleri şunlardır: Mescid-i Kubâ, Mescid-i Fadîh, Mescid-i Benî Kurayza, Meşrübetü Ümmü İbrâhim, Mescid-i Benî Zafer (Mescid-i Bağle diye tanınmıştır), Mescid-i Benî Muâviye (Mescidu'l-

---

[415] Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), **Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr),** Dârü'l-fikr nşr. Beyrut 1981, c. 16, s. 200.

[416] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr),** c. 16, s. 200; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** c. 1, s. 338.

[417] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** c. 2, s. 37.

[418] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 59.

[419] Taberânî, **el-Muʿcemü'l-kebîr** (nşr. Hamdi Abdülmecid es-selefî), Beyrut tsz. c. 2, 246.

Kıbleteyn). Ancak bu mescidlerde Cuma namazı kılınmadığından, herkes Cuma namazı için Mescid-i Nebevî'ye geliyordu. Beş vakit namaz ise, mahalle veya köy mescidlerinde kılınıyordu.[420] Hamidullah'a göre de, Mescid-i Nebevî ile beraber o dönemdeki mescidlerin sayısı on civarında idi.[421] İbn-i Abbâs'ın rivayetine göre o devirde, Mescid-i Nebevî dışında Cuma namazı kılınan diğer bir mescid de Abdülkaysoğullarının mescidi olan Cuvâsâ mescidi idi. Cuvâsâ, Mekke ve Medine bölgelerinde olmayıp, Arabistan'ın doğusunda Bahreyn tarafında, bugünkü Riyad ve Zahran arasındadır.[422]

Günümüzde, başta hac ve umre ziyaretinde bulunan Müslümanlar Medine ziyaretlerine Mescid-i Kubâ güzergâhını da eklemektedirler. Ziyaretçiler, yukarıdaki hadiste geçen Mescid-i Kubâ'daki bir namazın sevabının bir umreye bedel olduğu bilinciyle, başta Cumartesi sabahı namazı olmak üzere vakit namazlarını orada cemaatle kılmaya özen göstermektedirler.

[420] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 248.
[421] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 69.
[422] Bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 89.

İKİNCİ BÖLÜM

MÂBED VE MESCİDLERE İLİŞKİN HÜKÜMLER

2.1.MÂBEDE AİT HÜKÜMLER

İslâm medeniyeti, Müslümanlar tarafından meydana getirilen medeniyetin maddi ve manevi tüm başarılarının ortak adıdır. İslâm'ın ortaya çıkışından itibaren özellikle ilk beş yüz yıllık zaman dilimi, dünya tarihinin en önemli dönemlerindendir. Milâdî 7-17. yüzyıllar arasındaki dünya medeniyeti esas olarak İslâm medeniyetinden ibarettir. Çünkü bu yüzyıllar arasında dünyanın en medeni bölgeleri İslâm coğrafyasıdır. Anılan zaman diliminde Kahire, Bağdat, Kurtuba, Semerkant, İsfahan, Nişabur, Bursa, İstanbul, Tebriz gibi şehirlerde hem yeni külliyeler, medreseler, mescidler inşa edilmiş hem de çeşitli medeniyetlerden miras olarak alınan mâbed ve sanat eserlerine müdahale edilmeden özgün bırakılmıştır.[423] Zira inananlarla inanmayanlar farklı kültür ve inançta da olsa beraber yaşamak zorundadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm de, inananlarla birlikte inanmayanların da imtihan gereği varlıklarını sürdüreceğini birçok vesileyle belirtmiştir. Hamidullah'ın (ö. 2002) tespitiyle, Hz. Peygamber'in hicretten hemen sonra tesis ettiği Medine Site Devleti, Müslüman, Yahudi, Putperest ve az bir kısım Hıristiyan'dan oluşmaktaydı.[424] Bu bölümde başta İslâm'ın gayri müslimlerle öngördüğü birlikte yaşama ile onların mâbedlerine yönelik çeşitli hükümlere değinilecektir.

2.1.1. **Gayri Müslimlere Tanınan Haklar**

İslâm hukukunda Müslümanların gayri müslimlere hakları tanımalarının referansı Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in sünneti (uygulamaları) ile başta dört halife olmak üzere Müslüman yöneticiler olmuştur. Nitekim Yüce Allah, nüzulü esnasında vahyin muhatabı olan ve Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî, Sâbiî ve

[423] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 19-20.
[424] Hamidullah, **İslâm Anayasa Hukuku,** Beyan Yayınları, İstanbul 1988, s. 173.

müşriklerden oluşan gayri müslimlerin inançlarından zorla döndürülmemeleri hususunda şöyle buyurmuştur:

"Dinde ikrâh (zorlama) yoktur."[425]

İslâm'da inanç hürriyetinin en açık delillerden birisi de Kâfirûn sûresi'dir. Bu sûrenin nüzul sebebi, bazı müşrik Arapların Hz. Peygamber'den kendi putlarına ibadet etmelerini istemeleridir. Zira Kureyş'in ileri gelenlerinden bir grup Hz. Peygamber'e: "Sen, gel bizim dinimize tabi ol, biz de senin dinine tabi olalım; bir sene sen bizim tanrılarımıza ibadet edersin, bir sene de biz senin mabuduna ibadet ederiz" dediler. Hz. Peygamber: "Allah'a başkasını ortak koşmaktan, Allah korusun" dedi. Bunun üzerine Kâfirûn sûresi nazil oldu."[426] İlgili âyetlerin meâli şu şekildedir:

"De ki: Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır."[427]

Sûredeki ayetler, gayri müslimlerin kendi dinleri üzere kalarak ilahlarına ibadet etmelerine ruhsat vermektedir. Nitekim İslâm hukukunda, zimmet antlaşması yapılan gayri müslimlere din değiştirmenin dikte edilmesi yasaklanmış ve onların kendi inançlarıyla baş başa bırakılması istenmiştir.[428] Bunun neticesinde İslâm tarihinde Müslümanlar, yukarıda verilen ilahi emirlere imtisal etmişler; bu sayede gayri müslimlerin başta mâbedlerde ibadet etme özgürlüğü olmak üzere, İslâm egemenliğinde güven içerisinde yaşayabilmeleri, asr-ı saâdetten itibaren İslâm diyarında tatbik edilmiştir. Zira Hz. Peygamber de gayri müslimlere güven vermiş, Müslümanlardan da bu güveni vermeye devam etmelerini istemiştir. O (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır:

---

[425] Bakara, 2/256.

[426] Ali Bakkal**, İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbedlere ve Manevi Değerlere Saygı (Sempozyum),** ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010, s. 204.

[427] Kâfirûn, 109/1-6.

[428] Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), **el-Mebsût,** Beyrut 1990, c. 11, s. 102.

"Bir zimmîyi haksız yere öldüren, cennetin kokusunu duyamaz. Hâlbuki onun kokusunu kırk yıllık mesafeden duyabilir."[429]

"Bilesiniz ki! Kim bir zimmîye haksızlık ederse, onun hakkını eksik verirse, ona gücünün üstünde şeyler yüklerse veya gönülsüz olarak ondan bir şey alırsa, ben kıyamet gününde o kişinin hasmıyım."[430]

Bu hadislerde Hz. Peygamber'in Müslümanların güvencesi altındaki gayri müslimler (Yahudiler) için söyledikleri, onun bu güveni bariz bir şekilde tatbik ettiğini göstermektedir. Keza Medine'de, bir Yahudi'nin Hz. Mûsâ üzerine yemin ederek, Hz. Peygamber'i tazim etmedi diye bir sahabînin ona tokat atması sonrasında, Hz. Peygamber: *"Allah'ın peygamberleri arasında ayrım yapmayın"*[431] şeklindeki açık uyarısı, Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan zimmîlere verilen teminatın ilk ve örnek uygulamalarındandır. Bu itibarla farklı din ve kültürlerle yaşayan Hz. Peygamber, gayri müslimleri hiçbir zaman bir arada yaşanamayacak unsurlar olarak telakki etmemiştir. Söz gelişi, Yahudileri ne pahasına olursa olsun Müslümanlarla birlikte olamayacak bir kitle olarak asla görmemiştir. Onun hedefi Yahudileri tamamen imha etmek veya İslâm hâkimiyeti altındaki toprakların dışına göndermek de değildi. Şayet öyle olsaydı Hayber ve çevresindeki Yahudileri kendi döneminde ortadan kaldırır veya onları İslâm hâkimiyeti altında bulunan toprakların tamamen dışına sevk ederdi. Hâlbuki böyle hareket etmemiş, Müslümanların güçlü olduğu bir dönemde adı geçen Yahudileri yerlerinde bırakmıştır.[432]

İslâm'ın adalet anlayışı mutlak olup evrenseldir ve sadece slogandan ibaret değildir. Her türlü şart altında ve herkese uygulanmaktadır. Bir başka ifadeyle Müslümana da gayri müslime de uygulanır. Bu itibarla Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de Necranlı Hıristiyan heyete gösterdiği tavır konumuz açısından önem arz etmektedir. Zira ibadet vakitleri gelen Hıristiyan Necranlı'ların, mescidde namaz kılmak istemeleri üzerine bazı Müslümanlar müdahalede bulunmak isterler. Ancak Hz. Peygamber onlara ilişilmemesini emretmiş, Müslüman mescidinde ibadet

[429] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cizye*, 5.
[430] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Harâc*, 31, 33.
[431] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Enbiya*, 36.
[432] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 70.

etmelerine izin vererek Necranlı'lara hitaben: "Doğuya dönerek namazınızı kılabilirsiniz" demiştir.[433]

İslâm hukuku, Kur'ân ile Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan sünnet'le yoğrulmuş ve onun emir ve tatbikatı doğrultusunda oluşturulmuştur. Bununla birlikte Müslümanlarla gayri müslim ilişkilerini düzenlerken sadece İslâm dinine göre düzenlemeler yapmamış, aynı zamanda onların rıza gösterdikleri dinlerinin bazı düzenlemelerini de göz önünde bulundurmuştur. Bu düzenlemeler bazen onların hukuki normlarının kendi aralarında uygulamalarına müsaade etmekle olabilir ki Ebû Hanife'ye göre gayri müslimler hukuki anlamda birbirlerine hükmedebilirler.[434] Bazen de onların ayin, ibadet, dinî eğitim ve öğretim ile mâbedlerinin koruma altına alınması cihetiyle olabilir. Şu halde Yahudi ve Hıristiyan gibi, Müslüman olmayan topluluklara hukuki bir statü verilmesi ile temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, İslâm'ın diğer dinleri mutlak manada "ötekileştirmediğini" gösteriyor. Müslüman âlimler dinî ya da fıkhî anlamda kesin ve mutlak bir "İslâm kültürü" tanımı yapmadılar; çünkü İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân ve sünnet böyle bir şeye izin vermiyor. İslâm dinî, öngördüğü değerlerle evrensel değerler arasında bir bütünleyicilik ilişkisi gözetmektedir. Nitekim daha sonra İslâm'da da kabul gören bazı örf ve adetler İslâm hukukunun prensiplerinden olan "şer'u men kablena" başlığı altında yerini alacaktır.[435]

Bu itibarla, İslâm hukukunun kapsayıcı düzenlemeleri, Müslümanların gayri müslimlerle hüsnükabulle muamelede bulunmasını istemektedir. Nitekim İslâm'ın vatandaşlık anlayışı, iman ve zimmet akdi esasına dayanmaktadır. Müslümanlar ona iman etmekle vatandaş olurken, gayri müslimler, zimmet sözleşmesiyle İslâm toplumunda vatandaşlık statüsüne kavuşabilmektedirler. Cizye (vergi ödeme) ile de

---

[433] Metin Yiğit, "Fıkhî Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukukî Statüsü", **DÜ İlahiyat Fak. Dergisi,** c. 11, S. 2, s. 161.

[434] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s.111; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), **el-Musannaf,** Darü'ta'sîl nşr., Beyrut 2015, c. 4, s. 490; Fahrettin Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı,** DİB Yayınları, Ankara 2020, s. 155.

[435] İbrahim Kalın, **İslâm ve Batı,** İSAM Yayınları, Ankara 2018, s. 19-20.

belli alanlarda yerleşik hukuk düzenine riayet, İslâmî şiarlara saygı, bazı yükmlülüklerden muaf, bazı sorumlulukları da üstlenmiş olmaktadırlar.[436]

Bu itibarla İslâm hukukunda gayri müslimler de Müslümanlar gibi günümüz tabiriyle birinci sınıf vatandaş olup ikinci derece reaya değildirler. Onlar da din ve vicdan özgürlüğü başta olmak üzere, seçme-seçilme, kanun önünde eşitlik, ikamet etme ile seyahat özgürlüğü gibi siyasi ve sivil hakların tamamına sahiptirler. Nitekim İslâm gayri müslimlere; kişi hürriyeti, çalışma hürriyeti vadetmiş, sosyal güvence vermiş; mal ve can güvenliklerini sağlayarak iç ve dış müdahalelere karşı korunmalarını teminat altına almıştır. Hz. Muâviye ve Abbâsîler döneminde yaşandığı gibi ihanet etmedikleri sürece Yahudi ve Hıristiyanların istihdamı gerçekleştirilmiştir. O hâlde İslâm dinine göre, barıştan yana oldukları ve güven verdikleri sürece İslâm diyarı vatandaşları arasında, din, dil ve ırk ayrımı olmaz. Ancak Müslümana yapıldığı gibi, gayri müslimden kaynaklı bir sebepten ötürü bu "güven" sarsıldığında, artık ona itimat edilmez. Hele bu güvensizlik, devletin bekası veya ümmetin maslahatına gelecek bir zararsa, bu durum daha fazla önem kazanmaktadır.[437]

Bu bağlamda gayri müslimlerin İslâm devletinde çeşitli idari, siyasi ve askeri görev ve makamlarda bulunmalarında herhangi bir mahzur görülmemektedir. Zimmîler gönüllü olarak orduya da katılabilirler ve bu durumda onlardan cizye düşer, alınan cizye kendilerine iade edilir.[438] Ancak İslâm'da hilâfet ve ordu komutanlığı (cihad) gibi makamları üstlenenlerin Müslüman olması şart koşulmuştur.[439] Çünkü İslâm'da halife/devlet başkanı hem siyasi hem de dinî bir liderdir. Bu makam gereği yapılan işlerin önemli bir kısmı, ibadet kapsamına girmektedir. Mesela halifenin tıpkı Hz. Peygamber'in yaptığı gibi asalet veya vekâlet yoluyla Cuma ve bayram namazlarını kıldırması, İslâm hukukunu uygulaması gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Keza ordunun ve ordu komutanlığının dinî bir görev

[436] Yiğit, "Fıkhî Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukukî Statüsü", **DÜ İlahiyat Fak. Dergisi,** c. 11, S. 2, s. 151.
[437] Zühaylî, **Nizâmü'l-İslâm,** Bingazi Üniv. Yayınları, Beyrut 1974, s. 403-404.
[438] Serahsî, **el-Mebsût,** c. 10, s. 78-79; Muhammed ez-Zühaylî, **el-Mu'temed fi'l-fıkhi'ş-Şafiî,** Dârü'l-kalem nşr., Dımaşk 2011, c. 5, s. 28; Said Havvâ, **İslâm-Sosyal ve Ahlâki Hayat** (trc. Salih Uçan), Petek Yayınları, İstanbul 1987, c. 4, s. 31.
[439] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 78-79.

olan cihadı[440] deruhte etmesi gerekmektedir.[441] Bu sebeple dinî bir boyut taşıyan bu gibi sorumluluklar gayri müslimlere tevdi edilemez.

Genel kural olarak zimmîler, hak ve sorumluluklarında Müslümanlar gibidirler. Ancak bu kuralın bazı istisnaları vardır. Biraz önce de ifade edildiği üzere, İslâm devleti bazı hakların elde edilebilmesi için kişinin sadece vatandaşlığını yeterli görmeyip İslâmî akideyi de şart koşmaktadır. Bu durumu yadırgamamak da gerekir. Çünkü devletler iç işlerinde, vatandaşlarının hangi kanuni haklardan yararlanacaklarını düzenlemede hürdürler. Bazen vatandaşları arasında eşitlik uygularlar bazen de farklı davranırlar.[442] Şüphe yok ki, devletler vatandaşları arasında bu ayrışmayı yaptıklarında, onların bazı durumlarındaki farklılıklarından dolayı bunu yaptığını yeterince gerekçelendirirler. İslâm devleti de bazı hakların elde edilmesinde, vatandaşları arasında inanç vasfını esas kabul etmiştir. Çünkü devlette İslâm ile hükmedilmesi ve bunun dışına çıkılmaması gerekir. İslâm devleti, bazı hakları sunarken vatandaşları arasında "dinî inancı" esas aldığı gibi, bazı görev ve sorumlulukları yükletmede de onu ölçü tutmuştur. Örneğin zekâtı sadece Müslüman olanlar verirken, zimmî vatandaşlar vermez. Cizyeyi de sadece zimmî olanlar verirken, Müslümanlar vermez.[443] Cizye ise; reşit, aklı başında, vermeye gücü yeten erkeğin ödemesi gereken az miktardaki bir vergidir. Askerlikle mükellef olamayan zihinsel engelli, çocuk, yaşlı, kadın ve gücü yetmeyen kimsenin cizye ödemesi gerekmez. Cizye, gayri müslime, dinini değiştirmediği için verilen bir ceza değildir. Böyle olsaydı (zihinsel engelli, çocuk, yaşlı, kadın ve gücü yetmeyen kimse dâhil) herkese konurdu. Sadece İslâm ülkesini korumak için bu vergiyi koymak gerekmiştir. Zira zimmîler Müslüman vatanı korumakla mükellef değildirler.[444]

Zimmîlerin mal ve namuslarının korunacağına ve onlarla güzel muamelede bulunulacağına dair birçok hadis-i şerif varid olmuştur. Bunlardan bir tanesi Sahâbe Vâsile b. el-Eska' b. Ka'b el-Leysî'den (ö. 85/704) rivayet edilen hadis-i şerif'tir:

---

[440] Fıkıh ıstılahında Cihad, Allah yolunda can, mal, dil ve diğer araçlarla savaşıp, yapılabildiği derecede gayret sarfetmek demektir. (Alâeddin Ebû Bekir b. Mesud Kâsânî el-Hanefî, **Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâ'i,** Kahire 1328, c. 7, s.97.)

[441] Yusuf el-Karadâvî, **Ğayrü'l-müslimîn fi'l muctemei'l-İslâmî,** Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985, s. 23.

[442] İzzeddin Abdullah, **el-Kânûnu'd-devlî el-hass el-Mısrî,** Kahire 1954, c. 1, s. 355.

[443] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 62.

[444] Zeydân, **Mecmuatü buhûsin fıkhiyye,** Müessesetü'r-rîsâle, Beyrut 1986, s. 73.

"Kim ki bir zimmîye (zina konusunda) iftirada bulunursa, kıyamet gününde ateşten kırbaçla cezalandırılacaktır."[445]

Keza bir çeşit ırzî koruma olan evlenme konusunda, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre ehl-i kitap olan gayri müslim kadınla evlenilebilir. Fukaha, buna delil olarak Kur'ân-ı Kerîm'in şu âyetini gösterirler:

"Bugün size iyi ve temiz nimetler helal kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helaldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helaldir. Gayri meşru ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşru bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar –mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helaldir."[446]

İslâm âlimleri, ayrıca Hz. Osman'ın Hıristiyan olan Naile el-Kelbiyye'yle; Talha b. Ubeydullah'ın da Şam ehlinden Yahudi birisiyle evlenmelerini delil gösterirler. Sahâbenin bu evliliklere itiraz ettiğini kimse nakletmemiştir. O hâlde Müslümanların ehl-i kitap olan gayri müslim kadınlarla evlenmeleri caizdir.[447]

Müslüman erkekle evlenen gayri müslim kadınla ilgili olarak, onun Müslüman olmasının istenmesi ile ibadetini kendi dinine göre yapıp yapamayacağı hususu, mezhep imamları arasında tartışılmıştır. Şâfiîlere göre Müslüman erkeğin kitabî olan hanımını, cünüp, hayız ve lohusadan temizlenmesini isteme hakkı varken, ondan din değiştirme isteme (Müslümanlaştırma) hakkı yoktur.[448] Hanefîlere göre ise, Müslüman kocanın ikrah olmadan hanımını İslâm'a davet etme hakkı vardır.[449]

Bazı fakihler, Müslüman kocanın, Müslüman hanımına ibadet için mescide gitmesine izin vermeyebileceğinden hareketle, gayri müslim olan hanımına da ibadet için kendi dininin mâbedine gitmesine izin vermeyebileceğini savunurlar. Bununla

[445] Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr,** c. 22, s. 135.

[446] Mâide, 5/5.

[447] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 282.

[448] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 4, s. 313.

[449] Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivâsî el-Hanefî İbnü'l-Hümâm, (ö. 861/1457), **Fethu'l-kadîr Şerhu'l-Hidâye,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003, c. 3, s. 396.

birlikte kendi dininde namaz kılma, oruç tutma gibi ibadet etmesini menetme hakkına sahip olmadığını söylemektedirler.[450]

İslâm hukukçularının ağırlıklı görüşüne göre, başta ehl-i kitap olanlar olmak üzere zimmî ve müste'menin kanı Müslümanınki gibi haramdır/saygındır. Bazı mezheplerde bir takım teferruatla birlikte gayri müslimin diyeti de Müslümanınki gibidir. Bu husus fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde işlenmiştir.[451] Bir Müslümanın kasten bir zimmîyi öldürmesi durumunda suçlunun cezalandırılacağı konusunda bütün müctehidler hemfikirdir. Ancak cezanın diyet ya da kısas mı olacağı konusu fakihler arasında ihtilâflıdır.[452]

Fakihler, Müslüman erkeğe zina haddinin uygulanmasında, zina edilen kadının Müslüman veya gayri müslim olmasını şart koşmamışlar. Belki, bu haddin ikame edilmesi için, erkeğin nikâh akdi olmayıp kendisine haram olan birisiyle yatmasına (cinsel ilişkide bulunmasına) bağlamışlar.[453] Bu da anlaşılır bir şeydir. Çünkü zina yapmak haramdır ve Müslümana nikâh olmadan veya köleyse mülkü altına almadan bir kadınla yatmak helal olmaz. O hâlde zina etmek Müslümana haramdır; zina edilen kadının Müslüman, zimmî veya müste'men oluşuna bakılmadan had uygulanır. Hatta bazı fakihler, müste'menle zina eden Müslüman erkeğe zina haddinin uygulanacağını açıkça belirtmişlerdir.[454]

2.1.2. Gayri Müslimlerin Mâbed Hürriyeti

İslâm'ın ilk yıllarında Yahudiler Mekke'de bulunmamaktaydı. Hz. Peygamber hicretten sonra, önceki anavatanları Filistin'den göç eden Yahudilerle

---

[450] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 314; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 4, s. 314.

[451] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 5, s. 300-301; İbn Kudâme, **el-Kâfî** (thk. Abdullah b. Abdilmühsin et-Türkî), Mısır (Cîze)1997, c. 5, s. 191; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, **Muhtasaru'l-kudûrî,** Beyrut 1997, s. 187; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd (ö. 595/1198), **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** Beyrut 2012, s. 671.

[452] Yiğit, "Fıkhî Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukukî Statüsü", **DÜ İlahiyat Fak. Dergisi,** c. 11, S. 2, s. 155.

[453] Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî** (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü'l-kalem nşr. Dımaşk 1996, c. 5. s. 370.

[454] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 4, s. 155.

Medine'de tanıştı. O zaman Medine'de Beytülmidrâs[455] denen bir mekânda Tevrat'ın okunup öğretildiği bilinmektedir.[456] Hz. Peygamber, Yahudiler tarafından burada kullanılan adı geçen mâbede yönelik olumsuz herhangi bir tavır sergilemedi. Aksine bizzat kendisi Yahudilere, İslâm'ı anlatmak amacıyla Beytülmidrâs'a gitmiştir.[457] Keza Hz. Peygamber Medine'de karşılaştığı Necranlı'lar ile yaptığı sulh anlaşmasında dinlerine, arazilerine, meskenlerine, hazır olanlarına, hazır olmayanlarına, mâbedlerine dokunmayacağını, onları yabancı ordulardan koruyacağını, patrik ve rahip atamalarına karışmayacağını, dahası dinlerinin Allah Resûlünün zimmetinde (teminatında) olduğunu belirtmiştir.[458]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra da halifeleri tarafından fethedilen şehirlerde gayri müslimlerin hakları tanınmaya devam edilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile Hîreliler[459] arasında yapılan sözleşmede namaz vakitleri hariç, Hıristiyanların diledikleri gün ve saatte mâbedlerinde çan çalabilecekleri ve bayram günlerinde çarmıhı dışarı çıkarabilecekleri belirtilmektedir.[460]

Müslümanlar, Hz. Ömer döneminde Mısır'ı fethettiler. Mısır'ın Cîze, Aksar, Karnak ve diğer yerlerinde mâbedler bulunuyordu. Bu mâbedlerde tapılan eserler ve değişik resimler bulunuyordu. Ömer b. Âs ve onunla birlikte olan (Zübeyr b. Avvâm ve Ubâde b. es-Sâmit gibi) sahabiler, mâbedlerdeki Mısır putlarına ait eserlerle

---

[455] Beytülmidrâs: Yahudilerin içinde ders çalıştıkları yerdir. (Mustafa-ez-Zeyyât-Hamîd-en-Neccâr, **el-Mu'cemu'l-vasît,** c. 1, s. 280.)

[456] İbn Hacer, **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî** c. 16, s. 329.

[457] İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye,** c. 1, s. 522.

[458] Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, **Kitâbü'l-harâc,** Dârü'l-marife, Beyrut tsz. s. 72-73; İbn Kayyım, **Zâdü'l-meʿâd fî hedyi hayri'l-ʿibâd',** c. 3, s. 555; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Harâc,* 30; Bakkal**, İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbedlere ve Manevi Değerlere Saygı (Sempozyum),** s. 209.

[459] III-VII. yüzyıllar arasında Irak'ta hüküm süren Hıristiyan Arap hânedanı. (Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 54). Hîre, Bugün Irak'ın Necef iline bağlı bir kaza merkezi olup Kûfe'nin 5 km. güneyindeki antik şehirdir. (Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 122).

[460] Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-harâc,** s. 143.

uğraşmadılar. Aksine ilk önce insanlığın özgürleşmesine ve onları kulların ibadetinden çıkarıp kulların rabbine ibadete etmeye yöneldiler.[461]

Dımaşk'taki Müslüman Beni Nasır kabilesine ganimet[462] olarak verilen bir kiliseyi Hz. Ömer'e şikâyet eden Hıristiyanlara, Hz. Ömer kiliseyi Müslümanlardan alarak onlara iade etmiştir.[463] Keza Beytülmakdis'in sulh anlaşmasını bizzat imzalamak üzere bu şehre gelen Hz. Ömer, şehrin piskoposuna[464] İlyalılar'a verdiği ahitname vermiştir. Ahitnamede şu maddeler geçmektedir: Bu, Allah'ın kulu ve müminlerin emiri Ömer tarafından İlya (Kudüs) halkına ve onlarla birlikte bulunan Filistinliler'e verilen emânnâmedir. Emîrü'l-müminîn; canları ve malları, kilise ve haçları, hasta ve sağlıklı bütün fertleri hakkında İlyalılar'a güvence vermektedir. Aynı zamanda kiliselerin tahrip edilip mesken haline getirilmeyeceğini, oralara ait arsa ve mallara dokunulmayacağını, kimsenin dinî kabule zorlanmayacağını garanti etmektedir.[465] Makrîzî'nin (ö. 845/1441) kaydettiğine göre Hz. Ömer mezkûr emânı yazdıktan sonra Kıyame kilisesinin avlusunda oturdu. Namaz vakti yaklaşınca kilisenin dışına çıkıp kapının eşiğindeki basamakta tek başına namaz kıldı. Sonra patriğe hitaben şunları söyledi: "Şayet kilisede namaz kılsaydım benden sonra Müslümanlar, Ömer burada namaz kıldı diye kiliseyi alırlardı."[466] Hz. Ömer zamanında fethedilen geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren gayri müslim unsurlar ile ibadete açık olan mâbedleri, Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mâbedlerine gösterdikleri hürmet ve saygının açık bir delilidir.

Halifelerden sonra da Müslüman ordu komutanları tarafından fethedilen şehirlerde gayri müslimlerin hakları tanınmıştır. İyâz b. Ğanm'in (ö. 20/641) fethettiği Halep halkıyla yapılan anlaşmada, kendileri, malları ve kiliseleri için

---

[461] Yusuf el-Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** Darü'l-kalem nşr., Kuveyt 2009, c. 4, s. 806.

[462] Ganimet: Harbîlerden muarebe esnasında veya muharip iki ordunun karşılaşöası sırasında gâzîlerin gücü ile zorla alınan mal. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 153).

[463] Muhammed Kürd Ali, **el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye,** Kahire 1968, c. 2, s. 179.

[464] Hıristiyan/Katoliklerde bir bölgenin din işlerini yöneten en büyük papaz. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 469).

[465] Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî (ö. 310/903), **Tarihü'l-umem ve'l-mülûk,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 1997, c. 2, s. 449; Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 161, 190-191.

[466] Takiyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Ubeydî el-Makrîzî (ö. 845/1441), **el-Mevâiz ve'l-itibâr bi zikri hitâti ve'l-âsâr** (thk. Halil Mansur), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 1998, c. 4, s. 408.

"emân" verildiği rivayet edilmektedir.[467] Aynı komutan tarafından er-Ruha (Urfa) ve Cezîre (Cizre) halkları için yapılmış anlaşmalara göre, cizyelerini ödedikleri sürece, canları, kanları, malları, kadın ve çocukları, şehirleri, değirmenleri emniyette tutulacak, kiliseleri ve çevresindekiler onlara ait olacak; bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır.[468] Amr b. Âs (ö. 43/664) komutasında fethedilen İskenderiye (Mısır) için yapılan anlaşmada da kiliselerin himaye edileceği ve İskenderiye'de Yahudilerin kalmalarına müsamaha gösterileceği bildirilmektedir.[469]

Keza Semerkant ahalisinden (Budist oldukları varsayılan) bir grup, adaletiyle ün salan Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'e (ö. 101/720) gelerek Müslüman ordu komutanı Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin (ö. 96/715) savaş etiğine uymayarak ve haksız olarak şehirlerine girdiğini ve Müslümanları orada iskân ettirdiğini şikâyet ederler. Ömer b. Abdülaziz söz konusu mesele için bir kadı tayin edilmesini emreder. Eğer bu kadı oradaki gayri müslimlere haksızlık yapıldığına kanaat getirip Müslümanların o şehirden çıkarılmasına hükmederse, bu hükmü yerine getireceğini söyler. Tayin edilen Kadı Süleyman b. Ebi's-Seriy, muhakeme sonucunda gayri müslimlere haksızlık yapıldığı kanaatine varır. Bunun neticesinde halifenin emriyle Müslümanlar şehirden çıkarılır.[470]

Mustafa Fayda'nın tespitine göre, Hz. Ömer zamanında Müslümanların, diğer din mensuplarına karşı gösterdikleri müsamaha ve hoşgörü, o döneme ait bir vesika ile de doğrulanmaktadır. Müslümanların Mısır fethine şahit olmuş Nikou piskoposu[471] Jean (m. 694'te yaşıyordu), Amr b. Âs hakkında; "o, kiliselerden bir şey almadı ve yağma yapmadı, kiliselerin emlâkine de el koymadı" demekte ve ayrıca Müslümanların, Hıristiyanların işlerine karışmadıklarını da ifade etmektedir. O dönemi yaşamış Hıristiyan bir din adamı olan Jean'ın bu ifadeleri, Müslümanların diğer din mensuplarının mâbedlerine, dinî ayinlerine, kültürlerine karışmadıklarının,

[467] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 160.
[468] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 167.
[469] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 183.
[470] Muhammed Kürd Ali, **el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye,** c. 2, s. 189-190.
[471] Hıristiyan/Katoliklerde bir bölgenin din işlerini yöneten en büyük papaz. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 469).

onlara karşı gösterdikleri hoşgörünün ve kendilerine tanıdıkları hayat hakkının en açık delilidir.[472]

2.1.2.1. Cezîretülarab'da Mâbedlerin İnşası ve Onarımı

Gayri müslimlere ait mâbed dâhil çeşitli sembollerin Müslüman memleketlerde varlığını gösterdiği ve Müslümanların gayri müslimlere gösterdiği müsamahanın asırlardır devam ettiğini vurgulamıştık. Cezîretülarab/Arap Yarımadası'daki mâbedlerin İslâm hukuku açısından durumunu özellikle müstakil bir başlık altında değerlendirmemizin sebebi, bu bölgenin, mescidlerin beşiği olmasından ve önemini Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerden almasından kaynaklanmaktadır. Buna göre "Cezîretülarab" kavramı, İslâm'ın ilk yıllarıyla birlikte "Müslüman Arapların yurdu/toprağı" olarak ıstılahta yerini almıştır. Nitekim "diyar-ı acem" tabiri de başta Mecûsîlerin bulunduğu memleketler olmak üzere gayri müslimlerin elinde bulunan topraklar için kullanılmıştır.[473]

Hz. Peygamber'in aşağıda zikredilecek hadisleri doğrultusunda, Hz. Ömer gibi bazı halifelerin uygulamaları ile mezhep imamlarının bu doğrultudaki görüşleri çerçevesinde oluşan genel kabule göre; diğer Müslüman ülkelerde inşa edilecek mâbedlerin hükmünden farklı olarak, İslâm terminolojisinde "Cezîretülarab" olarak bilinen Hicaz bölgesinde inşa edilecek gayri müslim mâbedlerine cevaz verilmemiştir. Ancak bu hüküm de daha çok kitapta kalmış ve uygulamada pek karşılık görmemiştir.

Bu itibarla, Cezîretülarab'da inşa edilecek gayri müslim mâbedlerinin inşası ve bakım-onarımı en baştan beri tartışılan konular arasında yerini almıştır. Önce hadis'lerde geçen "Cezîretülarab" tabirinin coğrafi kapsamı hususunda kaynaklarda geçip âlimler tarafından yapılan tespitlere göz atmak istiyoruz:

Ebu Ubeyde'ye[474] (ö. 209/804) göre; Cezîretülarab'ın uzunluğu, Tihâme'nin en uzak yerlerinden Hafer-i Mûsâ denilen yere[475] kadar, genişliği ise Yebrin-Semâve

[472] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 191.
[473] Demenhûrî, **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** s. 104.
[474] Tam adı: Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'dir.
[475] Sahâbe Ebu Mûsâ el-Eşari tarafından kazılan ve Basra-Mekke yolu üzerinden bulunan su kuyularıdır.

arasıdır. Ahbâr râvisi Asma'î'ye[476] (ö. 216/831) göre; Cezîretülarab'ın uzunluğu, Şam taraflarından Ebyen Adeni'ne kadar, genişliği ise, Cidde ve ardından gelen deniz kıyısından Irak kırsalına kadardır. Endülüslü coğrafya âlimi Bekrî'ye[477] (ö. 487/1094) göre; Cezîretülarab Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme'yi kapsamaktadır.[478] Diğer bazı kaynaklara göre de Cezîretülarab beş kısımdan/bölgeden ibarettir: Tihâme, Necd, Hicaz, Arud ve Yemen. Bunlardan Tihâme, Hicaz'ın güneyidir. Necd, Hicaz-Irak arasına düşen bölümdür. Hicaz, içinde Medine ve Uman'ın olduğu ve Yemen'den başlayıp Şam'da biten bölümdür. Arud, Yemâme'den Bahreyn'e kadarki bölümdür. Yemen ise, Tihâme'den sonraki bölümdür.[479]

Günümüzde ise içerisinde tamamı Arap Müslümanların yönetiminde olan yedi devleti barındıran Cezîretülarab 3.184.515 km^2'yi kapsamaktadır.[480]

[476] Tam adı: Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî'dir.
[477] Tam adı: Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî'dir.
[478] Zerkeşî**, İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 76-77.
[479] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 104-105.
[480] Kudret Büyükcoşkun, "Cezîretülarab" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 3, s. 252.

Şekil 2- Günümüzde Cezîretülarab'ın (Arabistan Yarımadası) Siyasi Haritası[481]

Cezîretülarab bölgesini bu şekilde tanımladıktan sonra, şimdi de gayri müslimlerin bu bölgede iskân edilip-edilmeme durumları (ve buna bağlı olarak burada mâbed inşa edip-edememe durumu) ile ilgili mevzuya geçmek istiyoruz. Bu hususta çeşitli hadisler rivayet edilmiştir.

En çok hadis rivayet eden sahâbîlerden olan Câbir b. Abdulah (ö. 78/967), bu hususta şöyle demektedir:

"Resûlüllah (s.a.v.), Yahudilerin Cezîretülarab'dan çıkarılmasını emretti."[482]

[481] Büyükcoşkun, "Cezîretülarab", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 3, s. 252.

[482] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *el-Cihâd ve's-siyer*, 1767; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr (Sünenü Tirmizî),** *es-Siyer*, 1606.

"Cezîretülarab'dan Müslüman hariç Yahudi ve Hıristiyanları mutlaka çıkaracağım."[483]

Keza *Sahih-i Müslim*'de geçen Câbir b. Abdullah'ın rivayetine göre Halife Ömer b. el-Hattâb (ra), Hz. Peygamber'den şöyle işitmiştir:

"Cezîretülarab'dan Müslümanlar dışında Yahudi ve Hıristiyanları çıkaracağım."[484]

Başka bir hadis-i şerif'e göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"İslâmiyette, (rahiplerin yaptığı gibi) kadından uzak durmak ve kilise inşa etmek yoktur."[485]

Bu bağlamdaki *Muvatta'da* bir başka hadis-i şerif ise şu şekildedir:

"Arap diyarında iki din bir araya gelmez."[486]

İbn Şihâb'tan (ö. 124/742) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber başka bir hadiste şöyle buyurmaktadır:

"Cezîre'de iki din bir arada bulunmaz."[487]

Bu hadis Tirmizî (ö. 279/892) ve Ebû Dâvûd'da (ö. 275/888) aşağıdaki formatta rivayet edilmiştir:

"Bir beldede iki kıble olmaz."[488]

Konumuzla alakalı olarak *Sahîhayn'*da geçen hadis-i şerife göre, Ebû Hureyre'den şöyle rivayet edilmiştir:

---

[483] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *el-Cihâd ve's-siyer,* 1767; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *es-Siyer,* 1607; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** s. 3030.

[484] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *el-Cihâd ve's-siyer,* 1767; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** s. 3030; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** 1606.

[485] Beyhakî, **es-Sünenu'l-kübrâ,** c. 10, s. 24.

[486] Mâlik b. Enes, **el-Muvatta',** s. 217.

[487] Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** c. 2, s. 395.

[488] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** 3032; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** 633.

"Biz Mescid-i Nebevî'de dururken Hz. Peygamber çıkageldi ve "Yahudilerin yanına gidelim" dedi. Kendisiyle beraber yola çıktık ta ki Beytülmidrâs'a[489] *geldik. Burada Hz. Peygamber kalktı ve onlara dedi ki, Ey Yahudi topluluğu, Müslüman olunuz, bu şekilde selamette kalırsınız. Onlar da dediler ki, Ey Ebâ Kâsım bize durumu tebliğ ettin. O da "Ben bu şekilde istiyorum" dedi. Daha sonra ikinci defa tekrar etti, onlar da dediler ki, Ey Ebâ Kâsım bize durumu tebliğ ettin. Daha sonra üçüncü defa tekrar ederek şöyle dedi: Biliniz ki her yer Allah ve Resûlüne aittir ve ben sizi buradan (Medine'den) tahliye etmek istiyorum. Burada sizden kimin malı varsa ve satmak istiyorsa satsın. Yoksa biliniz ki her yer Allah ve Resûlü'ne aittir."*[490]

Yukarıda verilen ve Cezîretülarab'dan gayri müslimlerin çıkarılmalarını ihtiva eden hadislerin her birinin vürud sebebi farklı olabilir. Ancak hadislerden genel olarak şu çıkarımı yapmak mümkündür: Medine'den gayri müslimlerin çıkarılmaları, onların, özellikle de Yahudilerin Medine Sözleşmesi'nde geçen yükümlülüklerini yerine getirmemelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Yahudiler Mekkeli müşriklerle işbirliği yaparak sözleşmeyi ihlal etmişlerdir. Bu sebeple Hz. Peygamber gayri müslimlerin Medine'de ikamet etmelerine izin vermeyerek çıkarılmalarını istemiştir. Bunun neticesinde Yahudiler, Cezîretülarab bölgesinde bulunan Medine'den çıkarılmışlardır.

Bu özel durumu sebebiyle Cezîretülarab'da inşa edilecek mâbedler hakkında, yukarıda geçen ifadelerden çıkarım yapan bazı mezhep imamları ile onları takip eden âlimler, genel anlamda söz konusu bölgede hadislerde adı geçen uygulamanın devam etmesini, yani Müslümanlar dışında kalan diğer din mensuplarının çıkarılması gerektiğini, Cezîretülarab içerisinde bulunan Müslüman memleketlerde mâbed inşa etmenin caiz olmadığını, yeni ihdas edilen mâbedlere de izin verilmeyeceğini savunurlar.

[489] Tevrat'ın yüceltildiği bir yer olarak görüldüğü için sinagogtan üstün sayılan Yahudilerin dinî eğitim ve öğretim yaptıkları yer.

[490] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İhrâcü'l-yehûd min cezîreti'larab,* 3167; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *el-Cihâd ve's-siyer*, 1765.

Bu görüşte olan Şâfiî mezhebine müntesip bazı fakihlere göre, *"Cezîretülarab'da iki din bir arada bulunmaz."*[491] hadisinde geçen "Cezîre" tabiri, bir bölümünü oluşturduğu "Hicaz" için kullanılmıştır. Buna göre gayri müslimlerin Hicaz bölgesinden -ki Şâfiî fakihlere göre Mekke, Medine, Tâif, Yemâme ve kırsalı, Hayber ve Vec bölgelerinden oluşmaktadır-[492] çıkarılması gerekir. Ayrıca onların Hicaz'da (ada ve sahilleri dâhil) ikamet etmelerine izin verilmez.[493] Taberî (ö. 310/923), zimmîlerin Hicaz toprağında kilise vb. mâbed ihdas edemeyecekleri hususunda âlimler arasında icma vardır,[494] demektedir. Mâverdî de (ö. 450/1058), Dârü'l-İslâm'da bîa (Hıristiyan mâbedi) ve kenîselerin (Yahudi mâbedi) ihdas edilemeyeceğini, edilse bile yıkılacağını söylemektedir. Mâverdî yıkılan eski mâbedlerini ise onarabileceklerini eklemektedir.[495]

Şâfiîlerin müteahhirîn fakihlerinden olan Ensârî'ye (ö. 926/1520) göre de Cezîretülarab'da bulunan ve Müslümanlar tarafından inşa edilen Bağdat, Kûfe, Basra ile sonradan halkı Müslüman olan Medine ve Yemen gibi yerlerde kilise, bîa ve savmaa benzeri gayri müslim mâbedleri ihdâs edilemez. Ancak ne zaman inşa edildiği hususunda herhangi bir bilgi bulunmayan mâbedler yıkılmaz.[496]

Hanefî mezhebinin önemli ismi İmâm Muhammed'e (ö. 189/805) göre, ister köy ister şehir olsun Arap yurdunda kilise ve bîalar bulundukları yerde bırakılamaz ve bu topraklarda domuz eti ve içki satılamaz.[497] Kâdıhân (ö. 592/1196) kırsal bölge (kurâ) ile şehirdeki (masr) mâbedler hakkında farklı yorumlar yapmıştır. Ona göre, gayri müslimlerin kırsalda bulunan eski bîaları (kiliseleri) yıkılmaz. Yıkılmış olanlar da herhangi bir ekleme yapılmadan eskisi gibi onarılabilir.[498] Mevsılî'ye (ö. 683/1284) göre, zimmîler İslâm ülkesinde kilise ve havra inşa edemezler. Ancak

---

[491] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** s. 3032; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** 633.
[492] Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** c. 8, s. 90.
[493] Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), **el-Ümm,** Dârü'l-marife nşr, Mısır 1410, c. 5, s. 423; Cemalüddin Yusuf b. İbrâhim el-Erdebîlî (ö. 779/1327), **el-Envâr li a'mâli'l-ebrâr,** Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübrâ, Mısır tsz. c. 2, s. 364.
[494] Taberî, **İhtilâfü'l-fukahâ,** Leiden 1933, s. 236.
[495] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 226-227.
[496] Zekeriya b. Muhammed b. Zekeriya el-Ensârî (ö. 926/1520), **Esna'l-metâlib fi şerhi ravdı't-tâlib** (thk. Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî), byy., 1895, c. 4, s. 219.
[497] Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsılî (ö. 683/1284), **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1937, c. 4, s. 140.
[498] Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî, **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut 2009, c. 3, s. 535.

yıkıldığında tamirini yapabilirler.[499] İbnü'l-Hümâm'a (ö. 861/1457) göre, Kûfe, Basra, Bağdat ve Vâsıt gibi Müslümanların şehirleştirdiği yerlerde gayri müslimlerin mâbed inşa etmeleri ile içki içmelerine, domuz beslemelerine ve çan çalmalarına izin verilmez.[500]

Demenhûrî'ye[501] göre, Müslümanların inşa ettikleri şehirler ile anveten[502] alınan ve imamın (devlet başkanı) fetihten sonra eski gayri müslim sahiplerine geri verilmesini uygun görmediği köylerde, hem kilise, bîa ve savmaa gibi ibadethâneler inşa edilemez hem de buralarda onların nakûs[503] gibi şiarları kullanılamaz.[504]

Günümüz İslâm hukukçularından Zeydân'a göre de Kûfe, Basra ve Bağdat gibi Müslümanların inşa ettiği kasaba ve şehirlerde gayri müslimler için mâbed inşa etmek asla caiz değildir.[505] Ona göre ayıca bütün fukaha'nın da belirttiği gibi, Zimmîlerin Hicaz toprağında yeni kilise ihdas edemeyecekleri konusunda söylenecek söz yoktur. Zira Hicaz (bölgesi) zimmîlere vatan olamaz.[506]

Karadâvî de bu konuda şöyle düşünmektedir: Arap yarımadasının spesifik bir durumu bulunmaktadır. Zira Allah Teâlâ, oranın yeryüzünde İslâm dini ve Allah'ın birliğini temsilen bir kale olmasını irad etmiştir. Bu yüzden orada iki dinin olmasını yasaklamıştır. Arap yarımadası, İslam dininde özel bir konuma sahiptir. Özellikle hicaz bölgesi, Mekke-i Mükerreme ve Mecsid-i Haram'ın daha özel bir yeri bulunmaktadır.[507]

---

[499] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 389.
[500] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 58.
[501] Demenhûrî'nin lakabı "el-Mezahibî"dir. Nitekim o kendisini Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî olarak dört sünnî mezhebe intisap ederek takdim etmektedir. (Demenhûrî, **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** s. 75).
[502] Anveh, Kahr ve galebe. Zorla ve güç kullanılarak gerçekleşen fethe "anveten feth" denir. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 28).
[503] Kilise çanı. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 446.
[504] Demenhûrî, **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** s. 101.
[505] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fi dâri'l-İslâm,** s. 96; İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, s. 120-121.
[506] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 84; İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 56; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 6, s. 328.
[507] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 809.

Yakın tarihte "Çağımızda Batının Müslümanlara Hoşgörüsü"[508] isimli çalışmasında Abdullatîf el-Hüseyn'in bu hususta görüşleri, fukahanın genel kanaatini destekler mahiyettedir. O şöyle der: "Cezîretülarab'a gelince, burası İslâm'ın, Allah'a ve Peygamber'e inanan gerçek Müslümanlara bıraktığı vakıf malıdır. Burası Hz. Peygamber'in son zamanlarında ümmetinden korunmasını istediği emanetidir."[509] Ona göre bu duruma delil olan Hz. Peygamber'in söz konusu bölgeden müşriklerin çıkarılmasına dair aşağıdaki hadisi, onların mâbedlerini de kapsamaktadır:

"Cezîretülarab'dan müşrikleri çıkarın!"[510]

Görüldüğü üzere, genel manada âlimler söz konusu hadisler çerçevesinde bu bölgede mâbedlerin inşa edilmesini menetmişlerdir. Malumdur ki özellikle Arap Yarımadasında kiliselerin inşa edilmesine müsaade etmek, Müslüman olmayıp Hıristiyanlığı seçenlerin işine gelmektedir. Zira kendi şehir ve mahallelerinde halkı Hıristiyanlaştırmaya devam etmek istemektedirler.[511]

Şu halde Hz. Peygamber'in hadislerde geçen söz konusu uygulamalarından ve sonraki fukahanın ictihadlarından yola çıkarak diyebiliriz ki, eğer Müslümanlar lehine herhangi bir fayda mülahaza ediliyorsa, Cezîretülarab'da Müslümanların hâkimiyetindeki şehirlerden gayri müslimlerin çıkarılması cihetine gidilebilir. Aynı şekilde bu bölgede bulunan ve fonksiyonsuz kalan gayri müslimlerin mâbedleri de yıkılabilir. Bununla birlikte bizzat Hz. Peygamber gözetiminde "Medine vesikası" adı altında garanti alınan din ve vicdan hürriyeti gibi haklar/hükümler İslâm hukukunca gayri müslimler için uygulanmaya devam edilmelidir. Nitekim konumuzla ilgili olarak İslâm tarihi boyunca, Cezîretülarab'da eskiden beri mevcut olan tarihi mâbedlerin onarımı ile şehir merkezlerindeki mâbedler dâhil, yıkılan mâbedler eski hal üzere tamir edilerek desteklenmişlerdir.[512]

---

[508] Çalışmanın orijinal ismi şu şekildedir: تسامح الغرب مع المسلمين في العصر الحاضر

[509] Abdullatif b. İbrâhim b. Abdullatif el-Hüseyn, **Tesâmühü'l-ğarbi ma'a'l-müslimîn fi'l-asrı'l-hâdır,** ed-Demmâm 1999, s. 330.

[510] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Kitâbü'l-cizyeti ve'l-muvâdaati*, 3168.

[511] Hüseyn, **Tesâmühü'l-ğarbi ma'a'l-müslimîn fi'l-asrı'l-hâdır,** s. 330.

[512] Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 6, s. 328; Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 389.

2.1.2.2. Cezîretülarab Dışında Mâbedlerin İnşası ve Onarımı

Önceki başlıkta Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd rivayetlerinde geçen ve "Cezîretülarab'da iki dinin bir arada bulunamayacağı", "Cezîretülarab'dan Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerin çıkarılması gerektiği" mealindeki hadislerden yola çıkarak, burada söz konusu din mensuplarına ait mâbedlerin de inşa edilemeyeceği hükmünü çıkaran fukahâ'nın genel yaklaşımını ifade ettik. Bu başlıkta ise Cezîretülarab dışında kalan Müslüman memleketlerdeki mâbedlerin durumunu ele almak istiyoruz. Burada günümüz Müslüman dünyasında da bir problem olarak devam eden gayri müslimlere ait mâbedlerin inşası, onarılması ve onlara ilaveler yapılmasına ilişkin hususlara değinilecektir:

Cezîretülarab dışında kalan Müslüman ülkelerde inşa edilecek mâbedler hususunda İslâm âlimleri arasında az da olsa ihtilâf yaşanmıştır. Aşağıda izah edeceğimiz üzere sahâbeden rivayet edilen hadisler ışığında ilk dönem İslam âlimleri, mezhep imamları ile onların çağdaşları bazı fakihler, genel anlamda Cezîretülarab dışında da mâbedlerin inşa edilmesine cevaz vermeyen görüşlere sahiptirler. Nitekim Kesîr b. Mürre (ö. 75/695), Hz. Ömer'den şu sözleri duyduğunu söylemektedir:

"İslâm döneminden itibaren yeni kilise inşa etmeyin, harap olanları da onarmayın."[513]

Bu anlayışta olan bir kısım âlimler, Cezîretülarab dışında da olsa Müslüman memleketlerde yeni mâbed ihdas etmenin caiz olmadığını, dolayısıyla gayri müslimlerin, mâbedlerini inşa etmelerine veya mâbedleri onarmalarına izin verilemeyeceğini savunmaktadırlar. Bunlara göre İslâm egemenliğindeki topraklarda herhangi bir maslahat yoksa mâbedlerin çoğaltılmasına izin verilmez.

Hz. Peygamber sonrası ve hilâfetin ilk yıllarında, gayri müslimlerle mâbedler hususunda yapılan bazı antlaşmalara ilk olarak Hz. Ömer döneminde rastlanmaktadır. Hz. Peygamber ve İlk Halife Hz. Ebû Bekir'den sonra hilâfeti

[513] İsmail b. Muhammed b. Mahî el-Ensârî (1417/1996), **Hükmü binai'l-kenâis ve'l-ma'abid fî bilâdi'l-müslimîn,** byy., tsz., s. 5.

devralan Hz. Ömer'in bu konudaki uygulamaları dikkat çekmektedir. Bu hususta Hz. Ömer'e nispet edilen bir söz şöyledir:

"İslâm hükmü geldikten sonra kilise yapılmaya ve hayvanları hadım etmeye/kısırlaştırmaya izin verilmez."[514]

eş-Şurûtu'l-Ömeriyye/es-Sulhü'l-Ömerî (Ömer'in şartları/antlaşması) diye meşhur olan ve Suriye'deki (Şam) Hıristiyanların Hz. Ömer'e yazıp bizzat Hıristiyanlar için tespit ettikleri ahitnamenin konumuzla ilgili bazı maddeleri şu şekildedir:

-Bundan sonra şehrimizde ve çevresinde manastır, kilise, patrik evleri ve keşişhaneleri bina etmeyeceğiz.

-Bu binalardan (mâbedlerden) harap olanları, özellikle Müslüman mahallelerinde bulunanları tamir etmeyeceğiz.

-Kiliselerimizdeki çanları hafif çalacağız ve Müslümanların bulunduğu zamanlarda ayinlerimizi yüksek sesle okumayacağız.[515]

Müşriklerin (Hıristiyanların), Müslüman Arapların yaşadığı memleketlerde kilise açmalarına izin verilip verilmeyeceği sorusuna Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/688) şöyle cevap vermiştir: Müslümanların şehirleştirdiği topraklara kilise ve bîa inşa etme, salîb[516] yükseltme, çan çalma, şofar[517] üfleme gibi gayri müslimlerin şiarlarına izin verilmez. Ancak antlaşmalar sonucu elde edilen topraklarda Müslümanların gayri müslimlere verdikleri sözleri yerine getirmeleri gerekir.[518]

Hanbelîlerden İbn Kayyım'a göre zimmîler ile ahd ehli olanların içinde bulunduğu şehirler, mâbed yönüyle üç kısma ayrılır:

---

[514] el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd (ö. 224/838), **Kitâbü'l-emvâl** (thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb), Mısır 2007, c. 1, s. 189. (Not: Hz. Peygamber'den rivayet bu edilen hadis-i şerif, aynı kaynak ve sayfada, ufak bir değişiklikle Hz. Ömer'e atfedilen bir söz olarak da aktarılmıştır).

[515] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î,** c. 5. s. 329-330; İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 113-115; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 198-199.

[516] Çarmıh, haç. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 493).

[517] Şofar, Yahudi dinsel objeleri arasında önemli bir yere sahip olan ve dinsel törenlerle önemli günlerde çalınan bir tür boru. Şofar, koç, keçi ya da geyik boynuzundan yapılır; sığır boynuzu asla kullanılmaz. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 355).

[518] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 258.

Birincisi, Basra, Kûfe[519], Vasıt[520] ve Bağdat gibi İslâmî dönemde Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerdir. Bu şehirlerde kilise ve bîa gibi gayri müslimlere ait yeni mâbedler ihdas edilemez.[521]

İkincisi, gayri müslimlerin inşa ettikleri, ancak daha sonra Müslümanlar tarafından kılıç zoruyla alınan şehirlerdir. Bu gibi şehirlerde gayri müslimlere ait mâbedlerin yerinde mi bırakılacağı yoksa yıkılacağı hususunda âlimler arasında ihtilâf yaşanmıştır. Ancak, Hz. Peygamber'in Hayber'i anveten alırken Yahudilere ait mâbedlere dokunmayıp onlara bırakması ile daha sonraki dönemlerde sahâbenin, birçok fetihte bu uygulamanın devamından yana tavır koyarak mâbedlere dokunmamaları gerekçesiyle, bu şehirler fethedilirken var olan mâbedlerin yıkılmamaları daha evla görülmüştür. Nitekim Ömer b. Abdülaziz de (ö. 101/720) maiyetinde bulunanlara, bîa, kilise ve âteşkede gibi gayri müslimlere ait mâbedlerin yıkılmamasını emretmişti.[522] Ancak bu konuda yetkililerin Müslümanların menfaatine olan hususları gözetmesi de gerekir. Dolayısıyla fazla mâbed bulunması veya gayri müslim nüfusun az miktarda bulunması halinde, ihtiyaç fazlası olan mâbedler Müslümanların istifadeleri için değerlendirilebilir. Zira bu mâbedler İslâm ülkesinin hazinesine aittir.[523]

Üçüncüsü ise gayri müslimlerin inşa ettikleri, ancak daha sonra Müslümanlar tarafından sulhen/barış antlaşmasıyla alınan şehirlerdir. Bu sulh iki şekilde yapılır: Birincisi, fethedilen toprak veya şehrin mülkiyeti gayri müslimlere bırakılır ve bunun harâcı/vergisi alınır. Bu durumda gayri müslimler, şehirlerinde mâbed inşa etmekten men edilmezler. Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarıyla yaptığı anlaşma buna örnek gösterilir. Zira Hz. Peygamber Necranlı'larla barış antlaşması yaptığında, onların kendi şehirlerinde mâbed inşa etmeme şartı koşmamıştır.[524] İkincisi de

[519] Günümüzde Irak toprakları içerisinde bulunan Basrâ ve Kûfe şehirleri Hz. Ömer döneminde inşa edilmişlerdir.
[520] Vasıt şehri, Haccâc b. Yusuf zamanında h. 86. yılda inşa edilmiştir.
[521] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, c. 1, s. 119-120.
[522] Kasım b. Sellâm, **Kitâbü'l-emvâl,** c. 1, s. 181; İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, c. 2, s. 131.
[523] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, c. 2, s. 130-132.
[524] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, c. 2, s. 122.

fethedilen şehrin mülkiyeti Müslümanlara geçer, gayri müslimler de cizye öderler. Bu durumda sulhta hangi şartlar koşulmuşsa o şartlara uyulur.[525]

Ahkâmü'l-maâbid adında mâbedlere hasredilmiş bir çalışma yapan günümüz âlimlerinden Abdurrahman b. Dahîl el-Usaymî de bu hususta şunları söylemektedir:

1. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebi imamlarına göre Müslümanların bir şehri ele geçirmesiyle, o beldede bulunan mâbedler ibadete kapatılır. Şayet yeni yapılmışsa yıkılması gerekir. Nitekim Hz. Ömer'in İslâm fethinden sonra yapılan mâbedleri yıkma emrini verdiği bilinmektedir.
2. Şehrin Müslümanlarca fethinden sonra inşa edilen gayri müslimlere ait mâbedlere izin verilmesiyle, Hz. Peygamber'in *"Bir beldede iki kıble olmaz"*[526] hadisinin hükmüne muhalefet edilmiş olur.
3. İslâm tarihi boyunca Müslümanların egemenliğindeki şehirlerde fiili olarak kiliselerin ortadan kaldırılması cihetine gidilmiştir. Nitekim Abbâsî Halifeleri Harun er-Reşid (ö. 193/809) ve Mütevekkil (ö. 247/861) tarafından, Bağdat ve çevresinde bulunan kiliselerin yıkılması emri verilmiştir.[527]

Hamidullah'a göre de, İslâm diyarında yeni kurulan şehirlerde prensip olarak yeni mâbed yapımına izin verilmemekle birlikte uygulamalar farklı gerçekleşmiş ve kiliseler inşa edilmiştir. Barışla ele geçen yerleşim merkezlerinde mâbedlere dokunulmamıştır. Yenilerinin inşası antlaşmaya bağlanmıştır.[528] Binaenaleyh, gayri müslimlerin hakları arasında bulunan mevcut ibadethâneleri bir zaruret bulunmadıkça yıktırılamaz, bozulamaz ve dağıtılamaz. İslâm devleti ile yaptıkları antlaşmada hüküm varsa, ibadethânelerini de yeniden inşa edebilirler, (hüküm) yoksa inşa edemezler.[529]

Bu itibarla, ilk dönem fakihlerden günümüz İslâm hukukçularına kadar, Cezîretülarab dışındaki Müslümanların yaşadıkları ve hâkim oldukları ülkelerde inşa edilecek veya onarılacak mâbedler hakkındaki bazı fıkhi görüşleri şu şekilde dile getirmek mümkündür:

---

[525] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme**, c. 2, s. 132.
[526] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** s. 3032; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Zekât,* 633; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** c. 2, s. 395.
[527] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s.196-200.
[528] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 72.
[529] Hamidullah, ***İslâm*, Geschichte, Religiou, Kültür,** TDV Yayınları, Ankara 1966, s. 432, 434.

Nevevî, Şâfiî mezhebinin görüşünü şu şekilde aktarıyor: Sulhen alınan şehirlerde, mülkü İslâm devletine ait olması kaydıyla (zira devlet başkanı, Müslüman memleketlerdeki gayri müslimlere ait mâbedlerin, Müslümanlara zarar verdiğini düşündüğünde el koyabilir.) kiliseler (mâbedler) yıkılmaz. Aynı şekilde, mevcut olan ancak Müslümanların fethinden sonra ihdas edilip edilmediği bilinmeyen mâbedler de yıkılmaz. Keza sulhen alınan şehirlerde, zimmet sözleşmesine bağlanan veya mutlak olup herhangi bir şekilde değinilmeyen durumlarda da gayri müslimlerin yeni mâbed inşa etmelerine izin verilir.[530]

Hanefî fakih Mevsılî'ye göre gayri müslimler, içinde Müslümanların ikamet etmediği köylerinde, sonsuza kadar ayakta duramayacağından bahisle eskiyen mâbedlerini tamir edebileceklerdir. Mevsılî'nin tespitiyle bazı âlimlere göre mâbedleri hem ihdas hem de var olanları onarmanın caiz olmadığı hususu şehirlerdeki mâbedlerle ilgilidir. Dolayısıyla bu fakihlere göre gayri müslimler cazibe merkezi konumunda olmayan kendi köylerinde mâbedlerin ihdas ve tamirinden menedilemezler.[531] Keza o da bir Hanefî fakih olan İbn Âbidin (ö. 1252/1836) de, kendiliğinden yıkılan gayri müslim mâbedlerinin, ekleme-eksiltme yapılmadan onarılması gerektiğini bildirmektedir.[532] Ayrıca o, zorla alınan-barışla alınan şehirleri ayrıma tabi tutarak; anveten/zorla alınan şehirlerdeki mâbedlerin gayri müslimler için ev/mesken olarak bırakılacağını, sulhen/antlaşmayla alınan şehirlerdeki mâbedlerin ise gayri müslimlere ibadethâne olarak bırakılacağını söylemektedir.[533]

İbnü'l-Hümâm'a göre ise, Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebine göre, sulhen (barış antlaşması sonucu) alınan ve içinde Müslüman yaşamayan köylerde, gayri müslimler kendi mâbedlerini inşa edebilirler.[534] Zira bu köylerdeki topraklar kendi mülkleridir ve içinde istedikleri gibi tasarruf edebilirler.

---

[530] Nevevî, **Minhâcü't-Tâlibîn,** Mektebetü Eser, İstanbul tsz., s. 553; Demenhûrî, **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** s. 153.
[531] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 389.
[532] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 6, s. 328.
[533] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 6, s. 332.
[534] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 59; Sâvî, **Bülğatü's-salik li akrabi'l-mesâlik (Haşiyetü's-sâvî alâ'ş-Şerhi's-sağîr),** Dârü'l-maarif, c. 2, s. 316; Şâfiî, **el-Ümm,** c. 4, s. 219; Buhûtî, **Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ',** c. 3, s. 134.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Hac sûresinin 40. âyetini şöyle tefsir etmiştir: Allah müşrikleri Müslümanlarla savuşturmasaydı, müşrikler galebe çalar ve Müslümanları öldürürlerdi. Dolayısıyla da mâbedler yıkılırdı. Ona göre âyette geçen mâbedler müşriklerin şirk tehdidi altında bulunmaktaydı. Her din mensubunun kendi mâbedlerinde Allah'ı çokça andıklarını ve Yüce Allah'ın da Müslümanlar sayesinde onları koruduğunu dile getirir.[535] Mukâtil'in bu yorumundan, farklı dinlerin mensuplarına ait olan ibadethânelerin korunması gerektiği anlamı çıkarılabilir. Bu bağlamda günümüzde devletlerarası mütekabiliyet esasına dayalı stratejik önemi haiz olanlar hariç, barış antlaşmalarına mevzu bahis olanları başta olmak üzere gayri müslimlere ait mâbedlerin restore edilmesine, onlara ilave yapılmasına ve genişletilmesine izin verilebilir.

Hz. Peygamber devrinden günümüze tevarüs edilen uygulamalar da gösteriyor ki, Müslüman devletlerdeki havra ve kiliseler yıkılmamıştır. Bazı Mâlikî fakihlerin görüşüne göre anveten alınan topraklarda da gayri müslimlere yeni mâbedler inşa etme izni verilebilir.[536]

Nitekim bazı fakihlerin mâbedlere ilişkin olumlu seyretmeyen görüşlerine karşın, Cumhur'un görüşünü temsil edenler, başta Abbâsîler dönemi olmak üzere İslâm tarihinde gayri müslim mâbedlerinin onarım ve inşalarına karışılmadığını, bu nedenle mâbedlerin restorasyon ve bakımlarının caiz olduğunu savunmaktadırlar.[537] Cumhur'a göre mâbedler, gayri müslimlere ait mülklerdir ve onlar yıkılsa bile arsasının sahibidirler. Dolayısıyla gayri müslimlerin, istedikleri gibi mâbedleri üzerinde tasarruf edebileceklerini, asr-ı saâdetteki Hz. Peygamber tatbikatının da bunu gerektirdiğini söylemektedirler. Mâbedin onarımına verilen ruhsata gerekçe olarak da, üzerinden uzun zamanların geçmesi, deprem, yangın, sel vs. doğal afetlere maruz kalması gibi sebeplerle hiçbir bina ilelebet ayakta duramaz; bakım ve onarıma ihtiyaç duyar.[538]

---

[535] Ebu'l-Hasan Mukatil b. Süleyman el-Belhi, **Tefsîrü Mukâtil b. Süleyman,** (nşr. Abdullah Mahmud Şehhate), c. 5, Kahire 1983, s. 129-130.
[536] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 234.
[537] Ebü'l-Alâ el-Mevdûdî (ö. 1399/1979), **Hukûku ehli'z-zimme,** byy. tsz., s. 22.
[538] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 6, s. 331; Ensâri, **Hükmü binai'l-kenâis ve'l-ma'abid fî bilâdi'l-müslimîn,** s. 5.

Hıristiyanların bazı halifeler nezdindeki girişimleri sonucu Müslümanlar tarafından yeni inşa edilen şehirlerde bile birçok yeni kiliseler inşa edilmiştir. Keza gayri müslim mâbedlerinde yer alan resim, heykel ve mozaiklere dokunulmamıştır. Emevîler döneminde görülen tasvir kırma hadiseleri, ikon ve fresklerin yıkımı bazı Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiş olup, Abbâsîler döneminde böyle şeylere rastlanmamaktadır.[539] Osmanlı döneminde de gayri müslimlerin mâbed hürriyetinin teminat altına alındığı görülmektedir. Zira Osmanlı Devletinde kilise, manastır, havra gibi gayri müslim mâbedlerine izin verilerek, mâbedlerin tamiri ve inşasında İslâm hukukunda öngörülen "kadîm" olması hükmüne istinaden aslına herhangi bir ekleme yapılmadan yapılması/tamir edilmesi prosedürü kullanılmıştır. Sadece bu kurala uyulmaksızın yapılan veya tamir edilen mâbedler yıkılmıştır.[540]

Günümüz fakihlerinden Zeydân bu hususta şöyle demektedir:

"Zimmîlerin mâbedleriyle ilgili olarak benim tercih ettiğim ile Zeydîler ve Mâlikîlerden İbnü'l-Kasım'ın (ö. 191/806) da tercih ettikleri görüş şudur: Müslümanlara ait olan şehirler ile anveten alınan şehirlerde, yetkililerin izin vermesi kaydıyla gayri müslimler kilise ve diğer mâbedlerini ihdas edebilirler. Zira İslâm, zimmîleri, dinleri ve inançlarıyla beraber kabul etmektedir. O hâlde herhangi bir mani yoksa söz konusu "kabul" doğrultusunda, mâbedleri inşa etmelerine müsamaha gösterilmelidir. Ayrıca zorla alınan şehirlerde, eski kiliselere dokunulmayıp yerinde bırakılması gerektiği ile igili Hanbelî mezhebinin kuvvetli delillerle ispatlanmış iki görüşünden biri olan bu görüşü de destekliyoruz. Müslümanların gayri müslimlere yönelik bu muamelesi, aynı zamanda İslâm'ın zimmîlerin inançlarına dokunmayacağı ve onları inançlarıyla birlikte kabul edeceği hususuyla da örtüşmektedir."[541]

Keza günümüz fakihlerinden olan Karadâvî de, Zeydîler, İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806) ve bazı Mâlikî fakihlerin, devlet başkanının uygun bulması koşuluyla, gayri müslimlerin hem Müslümanlara ait şehirlerde hem de Müslümanların zorla aldığı şehirlerde kilise, havra gibi mâbedleri inşa edebileceklerine cevaz verdiklerini

[539] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 73.
[540] Bkz. M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlıda Millet Sistemi**, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 289.
[541] Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 82, 84.

söylemektedir. Karadâvî'ye göre erken dönemden itibaren İslâm tarihindeki teamül de bu minval üzere olmuştur. Zira hicretin ilk asrında Mısır'da birçok kilise ihdas edilmiştir. Örneğin İskenderiye'de (39-56/660-676) yılları arasında, Fustât'ın Rum Bölgesinde (47-68/668-688) yılları arasında ilk kiliseler inşa edilmiştir.[542]

Zaman zaman ortaya çıkan radikal ve şiddet yanlısı bazı örgütler hariç İslâm tarihi boyunca, Müslümanların arasına nifak sokmak amacıyla münafıklar tarafından inşa edilen Dırâr Mescidi ile Kâbe'deki bazı putların yıkılması dışında, gayri müslimlere ait mâbedlerin yıkılmadığı bilinmektedir. Kaynaklarda zayıf olarak gösterilen hadis-i şerif'e göre Hz. Peygamber 9/630 yılında Mekke'yi fethettiğinde Kâbe'ye gider ve Kâbe'nin içindeki bütün putların kırılmasını emreder. Fakat bir resmin aynen bırakılmasını söyler. Bu resim, kucağında Hz. Îsâ bulunan Hz. Meryem figürüdür.[543] Bu hâdise Hıristiyan ibadet yerlerinin koruma altına alınması için önemli bir tarihi referans olmuş ve Hz. Ömer'in Kudüs'e girdiği gün de uygulanmıştır.[544]

Karadâvî bazı gayri müslim mâbedlerine, günümüzde tarihi eser olması yönüyle değer biçilebileceğini ve onların bu açıdan da değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir: "İslâm; yıkmak ve ortadan kaldırmak değil, âbâd etmek ve değer katmak için gelmiş, amacı, küresel ölçekte bir rabbâni ve insanî medeniyet kurmaktır. Bu nedenle İslâm bütün eski medeniyetlerden istifade eder; en iyi yönlerini alıp kötü yönlerini reddeder. Hikmet/sağduyu, müminin yitiğidir, nerede bulursa onu alması gerekir. Nitekim Kur'ân, Müslümanların eski medeniyetler hakkında malumat sahibi olmaları için yeryüzünde gezinmelerini ve ibret almalarını teşvik etmiştir.[545] Hz. Peygamber asrından itibaren Müslümanlar çeşitli memleketleri fethetmişlerdir. Buralarda bulunan Lât ve Uzzâ gibi tapılan bazı putlar hariç, meydanları, tarihi eserleri ne yıktılar ne de ortadan kaldırmak için teşebbüs ettiler. Müslümanlar, Kur'ân ve sünnet müvacehesinde tarihe ihtimam göstermişler ve melikler, ümmetler ve devletler hakkında çeşitli ansiklopediler telif etmişler. Tarihçiler; tarihin sadece belge ve telif edilen kitapları kaynak olarak esas

[542] Karadâvî, **Gayrü'l-müslimîn fi'l-mücteme'i-İslâmî,** s. 20-21.
[543] Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî'nin (ö. 250/864), **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** Mektebetü'l-üsdî nşr. Mekke 2003, s. 253.
[544] Kalın, **İslâm ve Batı,** s. 62.
[545] Bkz. Hac, 22/46; Rûm, 30/9; Fecr, 89/6-14.

almadığını, aynı zamanda inşa edilen tarihi bina ve eserlerin de tarihe kaynaklık ettiğini söylemektedirler. Bu nedenle eski medeniyetlerin, ilerlemişlikleri, geri kalmışlıkları, yok olmaları gibi durumları gösteren tarihi eserleri korumak gerekir. Nitekim bazı tarihi eserlerin ortaya çıkarılması, Kur'ân-ı tasdik eder mahiyettedir. Bu da müminin imanının artmasına vesile olmaktadır. Bu itibarla sadece bazılarınca kutsanıyor ve bu sebeple fitneye sebep oluyor gerekçesiyle tarihi eser ve tarihi yerlerin yıkılması caiz değildir. Zira tarihi değeri olan eserlerin birçok memlekette mevcut olduğuna ve bunların fitneye de sebebiyet vermediklerine şahit olmaktayız. Âlimler, sedd-i zerâi' ilkesinin işletilerek, ümmet için birçok faydası olan hususların zayi olmasına sebebiyet verebileceği hususunda Müslümanları uyarmaktadırlar. Bu sebeple bazı konuları fıkhın sedd-i zerâi'[546] kaidesine hamletmede de mübalağa etmemek gerekir."[547]

Bu hususta ülkemizde, İslâm tarihinin müsamahakâr genel temaülüne uygun olarak gayri müslim mâbedlerinin yıkılması şöyle dursun, onların maddi olarak desteklenmeleri ve tarihi yapıların/mâbedlerin ilk inşalarına uygun olarak restore edilmeleri mevzuat altına alınmıştır. Nitekim yakın tarihte Akdamar kilisesi ile Sümela manastırı kamu kaynaklarıyla aslına uygun olarak onarılmıştır.

Son olarak bu konuda iki hususu dile getirmek istiyoruz: Birincisi, aynı mekân ve bölgede toplanmalarının temini amacıyla, mâbedlerin bir yerden başka bir yere nakledilmesinde maslahat ve fayda mülahaza ediliyorsa, buna ruhsat verilebilir. Ancak söz konusu naklin Müslümanlara dokunacak herhangi bir faydası bulunmuyorsa ve gayri müslimlerin hâkimiyetindeki topraklarda yeni mâbed inşa etme, meydan okuma gibi bir anlam taşıyorsa, mâbedin bir yerden başka bir yere nakline cevaz verilmez. Bu hususta İbn Kayyım şöyle demektedir: "Eğer mâbed, Müslümanların bulunduğu mahalden daha uzak bir yere nakledilyorsa ve bunda Müslümanların bir menfaati varsa söz konusu nakil kesinlikle caizdir. Nitekim daha yararlı olduğu gerekçesiyle Müslümanlar, Dımaşk Camii civarında bulunan gayri

[546] Sedd-i Zerâi': Aslında yasak olmayan bazı yolların, kötülüklere götürmesi nedeniyle kapatılmasıdır. Yabancı bir kadınla tenha bir yerde başbaşa kalmak (halvet) gibi (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 498).

[547] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 615-617.

müslimlere ait kiliseyi, şehrin dışındaki bir yere taşımışlardır."[548] İkincisi ise, mâbedlerin iç bölümlerinde, bahçe ve avlularında, müştemilâtında veya üzerinde bulunan haç gibi çeşitli sembollerin durumudur. Bu sembollerin durumu, bizzat mâbedin durumu gibidir. Zira bu semboller bizzat mâbedden sayılmaktadır. Bunların kullanılması Müslümanlar için sakınca ve eziyet (psikolojik baskı dâhil) oluşturmadığı sürece gayri müslimlerce kullanılabileceği düşünülmektedir.

2.1.3. Gayri Müslimlere Ait Mâbedlerin İçinde İbadet Edilmesi

Üzerinde ibadet etmek için, asıl olan bütün yeryüzünün tâhir (dinen temiz) olmasıdır. Bu hüküm Kitab ve sünnet nassı ile sabittir. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır:

"Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir."[549]

"Ayrıca O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır."[550]

Bu iki âyette Allah'ın (cc) her şeyi insanlar için yarattığı ve insanların da bu nimetlerden yararlanabileceği açıkça ifade edilmiştir. O hâlde deniziyle birlikte yeryüzü ve gökyüzü temizdir, yani hem nimetlerinden faydalanmaya elverişlidirler hem de temiz olması hasebiyle üzerinde ibadet etmeye uygundurlar. Nitekim yeryüzünün hükmî temizliği hususunda Hz. Peygamber'den de rivayetler mevcuttur. Cabir b. Abdullah'ın naklettiğine göre Resûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Yeryüzü (toprak) benim için mescid ve temiz kılınmıştır. Ümmetimden kim nerede namaz vaktine ulaşırsa hemen orada namazını kılabilir."[551]

---

[548] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 142.
[549] Bakara, 2/29.
[550] Câsiye, 45/13.
[551] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Teyemmüm*, 1, *Salât*, 56; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Mesâcid*, 3, 4, 5, *Gusl*, 26; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât*, 24; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Mevâkît*, 119, *Siyer*, 5; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Tahâre*, 90; Dârimî, *Salât*, 111, *Siyer*, 28; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** c. 1, 250, 301, c. 2, 222, c. 3, 304.

Yeryüzü ve gökyüzünün insanların hizmetine sunulması ve herhangi bir mekân istisnasının yapılmamış olması, Yahudi, Hıristiyan veya diğer din mensuplarına, hulâsa gayri müslimlere ait mâbedlerin içi dâhil her yerin, fıkhi açıdan Müslümanların ibadetine uygun ve elverişli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu itibarla Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre, duyularla hissedilebilen başkaca necaset bulunmuyorsa, gayri müslimlere ait mâbedler temizdir ve bunların içinde namaz kılmak da kerahetle (Hanefîlere göre tahrimen kerahet) birlikte caizdir.[552] Hanbelî mezhebinin bu hususta ki görüşünü aktaran İbn Kudâme'ye göre de eğer kilise vs. gayri müslim mâbedleri, mekânsal anlamda temiz iseler içinde namaz kılmanın herhangi bir mahzuru bununmamaktadır. İbn Kudâme, bu görüşünü Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), Şa'bî (ö. 104/722), Evzâî (ö. 157/774) ve Saîd b. Abdülazîz'e (ö. 167/783) dayandırmaktadır. Keza İbn Kudâme; İbn Abbas (ö. 68/687) ile Mâlik'in, içindeki sûretler nedeniyle mâbedlerde namaz kılmanın mekruh olduğu görüşülerini de aktarmaktadır.[553]

Kurtubî (ö. 671/1273) bu konuda şöyle demektedir: "Mâbedin temeli kötülük üzere inşa edilmiş olsa da, onun inşasıyla Müslüman mescidine zarar verme kasdedilmemiştir. Zira bizim mescidimiz ibadet için inşa edildiği gibi Hıristiyanlar kiliseyi, Yahudiler de havrayı ibadethâne olarak inşa ettiklerini iddia ederler. Bu nedenle, kilise ve havranın temiz olan yerlerinde namazın geçerli ve caiz olduğu hususunda âlimlerimiz icma etmişlerdir."[554]

Zerkeşî'nin dediğine göre, Kadı Ebû Mansur b. es-Sabbağ (ö. 477/1084),[555] *el-İş'âr bi ihtilâfi'l-ulema* adlı eserinde şunları söylemektedir: Âlimler kilise, bîa ve navûs'larda (Hıristiyanlara ait mezar) namaz kılma hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. İbn-i Münzir'in İbn Abbâs ve Mâlik'ten rivayetine göre; gayri müslimlerin ayaklarıyla basmalarından dolayı necis olması ile içinde bulunan sûretler nedeniyle,

---

[552] Abdulhamîd b. Hüseyn ed-Dâğıstânî eş-Şirvânî (ö. 1301/1882), **Hâşiyetu'ş-Şirvânî 'ale't-Tuhfe, (**Tuhfetu'l-Muhtâc ve Hâşiye İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), el-Mektebetu't-ticâriyyeti'l-kübrâ, Kahire 1938, c. 2, s. 166; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** Kahire 1905, c. 1, s. 90; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr ala'd-dürri'l-Muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 43; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 283.

[553] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 478.

[554] Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), c. 10, s. 372.

[555] Tam adı: Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî'dir.

her ikisi de bu tür mâbedlerin içinde namaz kılmayı zaruret yoksa mekruh görmüşlerdir.[556] Mâlikîlerden diğer bazı âlimlere göre ise, gayri müslimlere ait mâbedlerde namaz kılmak caiz değildir. Onlara göre Kur'ân-ı Kerîm'in aşağıda verilen âyeti buna delildir:

"Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır."[557]

Bu son kısımdaki Mâlikî fakihlere göre, kâfir, bizzat aynının necis olmasından kaynaklı, bastığı yer de necis olur. Ayrıca mâbedler, hamam ve benzeri yerlere kıyasla necis olması muhtemel yerler olduğundan zaruret hali hariç bu gibi yerlerde namaz kılmak caiz değildir.[558] Hanefî ve Şâfiî fakihlere göre de, necasetten yıkamadıkları için gayri müslimlerin ayakları fıkhen pistir. Eğer bu kirli ayaklarıyla mâbede giriyorlarsa, mâbedleri de necis olur. Mâbedler dâhil necis olan mekânlarda ise namaz kılınamaz.[559]

Tirmizî'nin isnadında zayıflık olduğu tespitinde bulunup Abdullah b. Ömer'den rivayet ettiği hadîse göre, yedi yerde namaz kılmak mekruh görülmüştür ve bunların içinde kilise vs. gayri müslim mâbedi yoktur. İlgili hadîs şu şekildedir:

"Resûlullah (s.a.v.) yedi yerde namaz kılınmasını yasakladı: Mezbeleler (çeşitli hayvan gübresinin bulunduğu çöplükler), mezbahaneler (hayvan kesim yerleri), mezarlıklar, (insanlarla köpek gibi necis sayılan hayvanlar dâhil) içinden herkesin geçtiği yolların ortası, hamamlar, develerin ağılları (dinlendikleri yerler), Kâbe'nin üzeri."[560]

Zühaylî'nin tespitine göre bu hadise dayanarak Mâlikîler, Hanefîler ve Şâfiîler, Kâbe hariç adı geçen diğer mekânlarda, necasetten uzak olamayacağı

---

[556] Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 182; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 383-384.
[557] Tevbe, 9/28.
[558] Ali b. Ahmed b. Mükrim es-Saîdî el-Adevî, **Haşiyetü'l-Adevî alâ Kifâyeti't-talibi'r-rabbânî**, Dârü'l-fikr nşr., Beyrut 1414; Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn (ö. 240/854), **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** Beyrut 1994, c. 1, s. 182.
[559] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 68; Şirbînî, **Muğni'l muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 402.
[560] Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Salât*, 346.

nedeniyle namaz kılmayı mekruh görürler. Hanbelîler ise haram görürler. Kâbe'nin üzerinde namaz kılmanın keraheti ise hürmetine halel getireceği gerekçesiyledir.[561]

İslâm hukukuna göre mâbedlerde namazın kılınıp kılınmaması durumu, tapılan ve içinde bulunan heykellere göre de biçimlenmektedir. Mekke'nin fethi esnasında Hz. Peygamber'in emriyle tellallar, Kureyşî Müslümanlardan evlerinde bulunan heykelleri çıkarmalarını istediler. Müslümanlar da heykelleri kırıp attılar veya yaktılar.[562] Keza Safa ve Merve tepeleri ile Kâbe'nin içinde bulunan 360 tane sanemden bazıları çıkarıldı.[563] Bu putlardan bazıları Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'e aitti. Hz. Peygamber Kâbe'ye girdi, tekbirler getirdi ancak aşağıdaki hadislerde geçen gerekçelerle içinde namaz kılmadı.[564] Bu hususta Hz. Peygamber'den hadisler şu şekildedir:

"Allah kahretsin müşrikleri, onlar (Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil) bu işi (tapınmayı) hiç yapmadılar."[565]

"İçinde köpek, resim ve heykellerin bulunduğu eve melekler girmez."[566]

Bu konuda rivayet edilen Hz. Ömer'in (ra) gayri müslimlere hitaben sözü de şu şekildedir:

"Bizler, içinde figür ve heykeller olan kiliselerine girmeyeceğiz."[567]

Mekkenin fethi esnasında yaşanan putlarla ilgili bu tutum doğrultusunda bazı İslâm âlimleri, içinde bulunan sûret ve heykeller veya içinde tapılan putlar ve heykeller olan kilise ve bîa gibi gayri müslim mâbedlerinde namaz kılmanın mekruh olduğu düşüncesindedirler.[568] Zira bu mâbedlerde Allah'tan başka varlıklardan medet umulmakta, Allah'a şirk koşulmakta ve Müslümanlar buralarda namaz kılmakla

[561] Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** c. 1, s. 788-794.
[562] Ezrakî, **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** s. 195.
[563] Ezrakî, **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** s. 189, 192, 197, 198; Sâbûnî, **Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân,** c. 2, s. 283.
[564] Ezrakî, **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** s. 253; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 52.
[565] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Enbiyâ*, 8, *Meğâzî,* 48, *Hac,* 54.
[566] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Libâs ve zînet,* 102.
[567] İbn Hacer, **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî,** c. 1, s. 531; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 216; İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** s. 99.
[568] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** s. 99; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 478.

onlara benzemektedirler. Diğer bazı fukahâ ise, bu durumda olan mâbedlerde namaz kılmanın mubah, ancak mekruh olduğu görüşündeler.[569] Bu gruptaki âlimlerin delili ise, Mekke fethinde Hz. Peygamber'in Sahâbe Üsâme ve Bilâl ile birlikte içinde putlar-heykeller olduğu hâlde Kâbe'de namaz kıldığına dair kıssa[570] ile Câbir'in yukarıda verilen hadîsidir.[571] Bu son görüşün sahipleri, Hanbelî mezhebinin essah görüşü[572] ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Şa'bî, Neha'î (ö. 96/714), Ömer b. Abdulazîz, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Atâ b. Dînâr (ö. 126/744), Evzâî, Saîd b. Abdulazîz gibi ilk dönem fakih sahâbe veya tâbiîlerdir.[573] Dolayısıyla, bu görüşte olanlar, muhtemelen yukarıda verilen âyette geçen "necaset/pislik" kavramını "küfürden kaynaklanan manevi necaset" olarak değerlendirmişlerdir. Bu itibarla, fakihlerin yukarıda verilen görüşlerine göre, genel anlamda mâbedlerin içinde namaz kılmak kerahetle birlikte caizdir.

Keza fukahaya göre mâbedin dışında ancak mâbede yakın/yönelik namaz kılmanın da bir mahzuru yoktur. Buna göre namaz kılan kişi ile mâbed arasından herhangi bir perde/duvar vs. mevcut ise bir beis görülmemiştir.[574] Mâbedin içindekilerine yanlışlıkla yönelip namaz kılanlar, dinî yaptırımlarından haberdar olmayanlar veya İslâm dinine yeni girmiş olanlar ise mazur görülür.[575]

2.1.4. Mâbedin Mescide Dönüştürülmesi

Başta İslâm'ın ilk çıktığı yer olan Arabistan olmak üzere, İslâm'ın hâkim olmaya başladığı tüm coğrafyalarda zamanla gayri müslim mâbedlerine duyulan ihtiyaç ortadan kalkmıştır. Bu itibarla fetihlerden sonra gayri müslimlere ait bazı mâbedlerin Müslümanların ibadeti için mescidlere dönüştürüldüğü hususu, asr-ı saâdette meydana gelmiş bazı uygulamalarla ispatlanmıştır. Zira Hz. Peygamber henüz hayattayken bu durum meydana gelmiş ve mâbedlerin eski müntesiplerinin

[569] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** s. 99.
[570] İbn Kayyım, **Zâdü'l-meʿâd fî hedyi hayri'l-ʿibâd',** c. 3, s. 358.
[571] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 478; Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** c. 1, s. 602.
[572] Merdâvî, **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel,** c. 1, s. 496.
[573] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 478; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 50-56.
[574] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 271; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 59.
[575] İbn Hazm, **el-Muhallâ bi'l-âsâr,** c. 12, s. 136.

talebi ve Hz. Peygamber'in onayı doğrultusunda bazı mâbedler mescide çevrilmiştir. Bu hususta kaynaklarda zayıf olarak değerlendirilen Osman b. Ebi'l-Âs'tan şu şekilde bir hadîs rivayet edilmiştir:

"Hz. Peygamber, bana Tâif'te, içinde putların bulunduğu (Allah'a isyanda bulundukları) mâbedi mescide çevirmemi emretti. Burada da Efendimiz (s.a.v.), bizzat mâbed olarak kullanılan bir mekânı mescide çevirtmelerini emretmiştir."[576]

Şevkânî (ö. 1250/1834) bu hadisin, kilise, havra ve beytüssanem'lerin (şayet gayri müslimler rıza gösterirlerse) mescide çevrilebileceğinin delili olduğunu, birçok sahâbenin, fethettikleri şehirlerin mâbedlerini, burada yapıldığı gibi mescide çevirdiklerini ve mihraplarının yönlerini değiştirdiklerini söylemektedir.[577]

Yine kaynaklarda zayıf olduğu söylenen Kays b. Talk'tan rivayet edilen hadîsin konumuzla ilgili bölümü özetle şöyledir:

"Biz bir grup olarak Hz. Peygamber'in huzuruna çıktık ve onunla namaz kıldık, mubayaa yaptık. Biz, memleketimizde içinde ibadet ettiğimiz bîamız var, onu size hibe ediyoruz, dedik. O da yurdunuza vardığınızda o mâbedinizi yıkın ve yerine mescid yapın, buyurdu. Biz de döndüğümüzde mâbedi yıktık ve yerine mescid yaptık."[578]

Burada Hz. Peygamber, yeni Müslüman olmuş bir gruba, talepleri üzerine eski dinlerine ait mâbedi yıkmalarını, onun yerine mescidi inşa etmelerini emretmiş, onlar da emre imtisal etmişlerdir. Hz. Peygamber'in bu uygulaması fetih ve antlaşmalarla halkı Müslüman olan memleketlerdeki kilise, sinagog gibi mâbedlerin mescide çevrilebileceğini göstermektedir.

Hz. Peygamber döneminden sonra bazı halifelerin uygulamaları da bu yönde cereyan etmiştir. Zira Hz. Ömer zamanında Dımaşk'ın fethinden sonra bazı kiliseler antlaşmalarla mescide çevrilmiştir ki, bu durum sahâbeden itiraz görmemiştir. Zira

---

[576] İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Mesâcid,* 3.

[577] Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), **Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr** (thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk), Dârü ibnü'l-cevzî nşr., Demmâm 2006, c. 3, s. 542.

[578] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Mesâcid,* 11.

bu uygulama, başta Hz. Ömer olmak üzere sahâbeden büyük bir kısmının huzurunda yapılmıştır.[579] İbn Kesîr'in tespitine göre sahâbe, Dımaşk'taki Yuhanna adındaki kilisenin (Kıyame kilisesi) doğu kısmını Hıristiyanlarla anlaşarak mescide çevirmişler ve bunun karşılığında başka bir yerde ibadethâne yapmaları için onlara yer tahsis etmişlerdir. Yani bir mal karşılığında başka bir mal vermek olan takâs[580] yapmışlardır. Batı kısmını ise kilise olarak bırakmışlardır.[581]

Keza İslâm tarihi boyunca bu şekildeki uygulamalar devam etmiştir. Mesela, Buhârâ'nın merkezindeki Mah-i Rûz çarşısında bulunan ve daha sonra bir kısmı Müslüman olan Mecûsî halk tarafından mâbed olarak kullanılan tarihi büyük âteşkede Müslüman fatih Kuteybe tarafından mescide çevrilmiştir.[582] Günümüz araştırmacısı Morony, Fars ve Sicistan'daki fetihlerin bir sonucu olarak Arapların (Müslümanların) yerleştikleri bölgelerdeki âteşkedeleri mescidlere çevirdiklerini kaydetmektedir.[583] Araştırmacı Boyce da bazı âteşkedelerin yerleri hakkında bilgiler verdikten sonra Morony'ye benzer ifadeler kullanarak İslâmî dönemlerde İran'daki ateş tapınaklarının ya bütünü ile yıkıldığını ya da mescidlere çevrildiğini belirtmektedir.[584]

O hâlde Hz. Peygamber, halifeler ve bir kısım Müslüman yöneticilerin uygulamaları ışığında halkı, din olarak İslâmı tercih eden, bulunduğu çevrede müntesibi kalmayıp ibadet açısından kullanılamaz hale gelen veya Müslümanlar tarafından mülkiyeti satın alınan, takâs edilen gayri müslimlere ait kilise, havra gibi mâbedler ile putların kutsandığı mekânlar mescide çevrilebilecektir.

İslâm tarihinde, Müslümanlarca fethedilen gayri müslim bir beldenin en büyük mâbedini mescide tahvil etmek, diğer kiliseleri ise gayri müslimlerin ibadet ihtiyacı için eski kullanım tarzı üzerine bırakmak bir teamüldür.[585] Nitekim ülkemiz coğrafyasında bulunan Diyarbakır Ulucamii, eski bir kilise yapısı olan (Martoma

[579] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 131-132.
[580] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 539.
[581] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye,** c. 7, s. 21; Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 159.
[582] Kara, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** s. 260.
[583] Michael Morony, **"Madjûs"** E12, Leiden 1986, c. 5, s. 1111.
[584] Boyce, **"Ataskada"** Encyclopedia İranica, (ed. Ehsan Yarshater), New York 1989, c. 1, s. 10.
[585] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 219; Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", **İLAM Araştırma Dergisi,** c. 1, S. 2, s. 138.

Kilisesi) bina üzerinde inşa edilmiş ve 484/1091 yılında mescid olarak kullanılmıştır.[586] 360 yılında İstanbul'da Bizans imparatoru Justinian tarafından Hıristiyanların en büyük mâbedi olarak inşa edilen Ayasofya Kilisesi, Müslümanların fethiyle birlikte 857/1453 yılında Fatih Sultan Mehmed (ö. 886/1481) tarafından içinde ilk Cuma namazı kılınarak mescide çevrilmiştir.[587] 726/1326 yılında yapımı tamamlanan Kıbrıs'taki Sophia Katedrali, Osmanlıların 987/1570'te Lefkoşe'yi fethiyle Ayasofya Camii adıyla mescide çeverilmiştir.[588] Keza Kars Ulucamii ve Kethüda Camii (Kızıl kilise), Trabzon Fatih Camii ve Müslüman coğrafyadaki daha birçok mescidin, mâbedlerden tahvil edildiği bilinmektedir. Bu itibarla İslâm coğrafyasındaki birçok ibadethânenin, fetihlerden önce kilise, havra vs. olarak gayri müslimlere mâbed olarak ev sahipliği yaparken, fetihlerle birlikte mescidlere çevrildiği görülmektedir.

Ancak, İslâm hâkimiyetinde bulunsalar bile, halkı İslâm'ı tercih etmeyen veya sahiplerinin rıza gösterdikleri bir antlaşma/sözleşme hukukuna dayanmayan gayri müslim mâbedlerinin mescide çevrilmesinin, Hz. Peygamber ve halifelerinin uygulamalarında bir örneği bulunmamaktadır. Keza sonraki dönemlerde, fakihlerin fıkhî bir esasa bina ettikleri veya ictihad ettikleri herhangi bir örneğe de rastlayamadık. Nitekim günümüz dünyasında da gerçek anlamda din uğruna yapılan herhangi bir savaş bulunmadığından, İslâm hukukuna dayandırılıp mescide çevrilen gayri müslim mâbedlerine rastlamak mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte, önceden gayri müslim mâbedi olarak inşa edilen, fetihlerle birlikte Müslümanların hâkimiyetine geçen gayri müslim ibadethânelerini mescide çevirme teamülünün İslâm tarihinde örnekleri mevcuttur. Bu uygulamanın ise egemenlik göstergesi veya örf ve âdete bina edilmiş uygulamalar olduğu düşünülmektedir.

Nitekim ülkemizde bulunan ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında müzeye çevrilen, yakın zamanda da tekrar mescid olarak açılması kararlaştırılıp günümüz Müslüman ve Hıristiyan dünyasında büyük yankı uyandıran Ayasofya, Müslümanların İstanbul'u fetihlerinin bir nişanesi olarak mâbedden mescide

[586] Ahmet Çakmak, "Diyarbakır Ulucamii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2012, c. 42, s. 96.
[587] Eyice, "Ayasofya", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 206.
[588] Ebru Karakaya, "Kıbrıs", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2002, c. 25, s. 383.

çevrilmiştir. Zira Bizans imparatorluğu devrinde kilise olarak inşa edilen Ayasofya, Müslümanların 1453'te İstanbul'u fethetmeleriyle mescide dönüştürülmüş ve İslâm medeniyetine geçmiştir. Ancak kıble tahvili gibi zorunlu bazı değişiklikler hariç mimarisine dokunulmamış, Hagia Sophia (Ayasofya) olan ismi bile değiştirilmemiştir.

Bu itibarla, İslâm tarihinde birçok memlekette Ayasofya durumunda olup mescide çevrilen sayısız mâbede rastlamak mümkündür. Bu hususta İbn Kayyım şöyle demektedir: "Devlet başkanı inisiyatif kullanarak Müslümanların lehine olana karar verir: Eğer mâbedlerinin çok olması, Müslümanların bunu mescide çevirmeye ihtiyaç duymaları ve gayri müslim nüfusun azlığı gibi sebeplerle mâbedi gayri müslimlerden alıp mescide çevirmek Müslümanların maslahatına ise, devlet başkanı bu mâbedleri mescide tahvil etme cihetine başvurabilir. Eğer gayri müslimler, nüfuslarının fazla olması sebebiyle mâbede ihtiyaç duyuyorlarsa, Müslümanların da buna ihtiyacı yoksa devlet başkanı bu tür mâbedleri gayri müslimlere bırakabilir."[589] Dolayısıyla bu hususta Müslümanların genel menfaatini esas almak gerekir. Nitekim âlimler, münker şey, yok edildiği takdirde ardında bir fitne ya da daha büyük bir münker çıkacağından endişe edilmesi durumunda yok edilmeyeceğine hükmetmişledir.[590] Bu nedenle gayri müslimlerden misilleme endişesi taşınmıyorsa, Ayasofya benzeri gayri müslimlerde de bir değeri olan mâbedler mescide çevrilebilir. Ayrıca bu hususta günümüzde daha işlevsel ve etkili olan devletlerarası hukuk işletilerek, ikili antlaşmalar ile mütekabiliyet esasına dayalı kararlar alınabilir.

İslâm tarihinde, teamül/örf ve adetlere dayandırılarak mâbedden mescide çevrilmenin istisna örnekleri de vardır. Zira bir Emevî Halifesi olan Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), âteşkedeler dâhil gayri müslimlere ait mâbedler hakkında valilere yazdığı mektupta, yapılan antlaşmalar gereği mâbedlerin yıkılmayıp eski halleri üzere bırakılmasını emretti.[591] Ömer b. Abdülaziz'in valilere bu emri göstermektedir ki, mâbedler her hâlükârda mescide çevrilmeyebilir, bu hususta Müslümanların maslahatı ile günün ahval ve şeraiti göz önünde bulundurulacaktır. O hâlde Müslümanlar, yeni fethettikleri gayri müslim topraklarındaki mâbedler

[589] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 131.
[590] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 815.
[591] Kara, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** s. 258.

hususunda antlaşmalara sadık kalarak gerektiğinde mâbedlere dokunmadan gayri müslimlere bırakabilirler.

2.1.5. Mâbedleri Ziyaret Etmek

Sünnetullah gereği inananlar ile inanmayanlar, bir başka ifadeyle Müslümanlar ile gayri müslimler yeryüzünde bir arada yaşamaktadırlar. Başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere dünyanın her tarafında insanlar bu gerçekle yüzyüzedirler. Gayri müslimlerle geliştirilecek münasebetlerde başta mâbedler hususu olmak üzere elbetteki İslâmın çizdiği bir çerçeve vardır. Bununla birlikte çeşitli örf ve geleneklerle devam eden insani ilişkiler de dikkate alınmaktadır. Bu itibarla Müslümanlar, gayri müslim mâbedlerini ziyaret edip onlarla çeşitli sosyal ilişkiler kurmaktadırlar.

Genel anlamda İslâm, çeşitli suret ve heykellere mesafeli durmaktadır. Gayri müslim mâbedleri ise canlı-cansız çeşitli figürlerle resmedilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında da mâbedlerin bu burumda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah aşağıda verilen âyetlerde Müslümanları, gayri müslim olanların heva ve hevesine göre hareket etmemelerini, Hz. Peygamber şahsında uyarmıştır:

"... Eğer sana gelen gerçeğin bilgisinden sonra onların arzusuna uyarsan, işte o vakit sen kesinlikle hakkı çiğneyenlerden olursun."[592]

"Şüphesiz onlar, Allah'a karşı sana hiçbir fayda sağlayamazlar ve kuşkusuz haktan sapanlar birbirlerinin dostları ve koruyucularıdır, Allah da kendisini sayanların koruyucu dostudur."[593]

Keza Hz. Peygamber Müslümanların gayri müslimlerle ihtilat ederek, mâbedlerine ziyareti mekruh görüp meneden bir hadis şöyle rivayet edilmiştir:

"Melekler, içinde köpek ve sûretlerin bulunduğu eve girmezler."[594]

[592] Bakara, 2/145.
[593] Câsiye, 45/19.
[594] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Libâs ve zînet,* 102.

Karadâvî bu hususta şöyle demektedir: "Heykellerin yapılması veya üç boyutlu cisimlerin çizilmesi konusunda İslam dininde bilinen bir hükmü vardır ki o da bunların haram olmasıdır. Buna dair yeterli miktarda pek çok sahih hadis bulunmaktadır. Klasik dönem âlimleri de bu hadislerin sıhhati hakkında ittifak etmiştir. Her ne kadar üç boyutlu olmayan resimler (onların tabiriyle gölgesi olmayan resimler) noktasında ihtilâf bulunsa da özellikle Allah Teâlâ'dan başkasına ibadet edilen resimlerin haramlığı konusunda bir ihtilâf söz konusu değildir."[595]

Bu itibarla, mâbedlerde bulunan çeşitli şekil ve sûretler dolayısıyla içinde namaz kılmanın keraheti gibi,[596] mâbedlerin Müslümanlar tarafında ziyaret edilmesi de en hafif hükmüyle hoş karşılanmamıştır.[597] Bu sebeple zaruret hali dışında Müslümanların gayri müslim mâbedlerini ziyaret etmemeleri istenmiştir. Zira herhangi bir ihtiyaç yokken söz konusu mâbedlere girmenin bazı sakıncaları bulunmakta olup, bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Gayri müslim mâbedlerinin ziyaret edilmesi sayesinde (özellikle günümüzde inanç turizmi adı altında buna çokça rastlanmaktadır), bu mâbedlere maddi katkılar sağlanmaktadır.

2. İslâm inancı zayıf olanların, bu ziyaretler sebebiyle gayri müslimlerin inançlarından etkilenerek mürted olma (din değiştirme) endişesini artırmaktadır.[598]

3. Mâbedlerin sık sık ziyaret edilmesi, mâbedler ve içinde medfun olanların tapılması ile gayri müslimlere meşruiyet kazandırma tehlikesi barındırmaktadır. Bu nedenle, put ve heykel gibi mâbedin içindekilere yönelip, mâbedi veya sahibini tazim etmek, Allah (cc) dışındakilere ibadet etmek anlamı taşıdığından "küfür" tehlikesini yaratmaktadır.[599]

4. Eskiden beri bayramlar milletlerin önem verdiği toplumsal kaynaşma sağlayan hususlardandır. Bu itibarla günümüzde yapıldığı üzere,

[595] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 806.
[596] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 148.
[597] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 140.
[598] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 58.
[599] Nevevî, **Ravdatü't-tâlibîn ve ʿumdetü'l-müftîn**, c. 3, s. 205-206.

Müslümanların, tazimi amacıyla gayri müslim mâbedlerinde düzenlenen bayramlaşmalarına iştirak etmeleri de onlara ibadetlerinde benzemeyi beraberinde getirir ki bu caiz görülmemiştir.[600] Ancak bu katılımların sembolik ve zorunlu olanlarını hariç tutmak gerekir.

Yukarıda belirtilen hususlarla birlikte, mâbedlere mutlak anlamda (herhangi bir amaç gütmeden) ziyarette bulunmak, oradaki insanları hak dine davet etmek, ibret almak ya da hastalarını ziyaret etmek, cenazelerine katılmak gibi insani ve toplumsal bazı görevleri îfâ etmek gibi masum saiklerle ziyaret etmek ise caiz görülmüştür.[601]

2.1.6. Mâbed Yapılması İçin Gayri Müslime Mülk Satmak, Kiraya Vermek

Tarihten günümüze kadar aynı dinin farklı mezhep anlayışları ile farklı dinlerin mensupları bir arada yaşamıştır. Bu nedenle Müslümanlar diğer din mensuplarının mâbedleriyle ilgili hususlarda çeşitli durumlarla karşılaşmışlar. Bunlardan bir tanesi Müslümanlara ait bir mülkün, üzerinde gayri müslimlere ait mâbedin inşa edilmesi amacıyla, gayri müslimlere satışının veya bu amaçla kiraya verilmesinin caiz olup olmadığı hususudur.

İslâm hukukçularının çoğunluğunu oluşturanlar, karşılığında herhangi somut bir yararın gerçekleşmeyeceği, dahası buralarda Allah'ın inkâr edilmesine sebebiyet verileceğinden bahisle, üzerinde gayri müslimlere ait kilise, sinagog vs. mâbedlerin inşa edilmesi için gayri müslimlere arsa satışına ruhsat vermezler. Bu nedenle fakihler, ülkenin idare biçimine bakılmaksızın, halkı Müslüman olsun gayri müslim olsun, Müslümanların uhdesinde olan bir yerin, mâbed yapmak amacıyla bedel karşılığında gayri müslimlere satılmasını veya kiraya verilmesini caiz görmezler. Nitekim Mâlikîler[602] ve Hanbelîler[603] bu görüştedirler. Şâfiîler ise Müslümanlar tarafından bir mekânın gayri müslimlere satışının veya kiralamasının caiz olmadığı hususunu doğrudan dile getirmemişlerdir. Ancak, Müslümanların gayri müslimlere,

---

[600] Takiyüddin Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam el-Harrânî İbn Teymiyye (ö. 728/1328), **el-Fetâvâ'l-kübrâ**, Beyrut 1987, c. 2, s. 488.
[601] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 158; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 139.
[602] Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûki (ö. 1230/1815), **Hâşiye ʿale'ş-Şerhi'l-kebîr,** Darü ihyai'l-kütübi'l-arabiyye nşr., tsz., c. 3. s. 7.
[603] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 118.

salîb gibi onlara özel şiarlar[604] ile mâbedlerin içinde bulunan sanemlere güzel kokular sürülmesi amacıyla misk gibi hoş kokuların satmalarını caiz görmezler.[605] Bu nedenle Şâfiîlerin genel kanaatlerinin Mâlikîler ve Hanbelîlerinki gibi cevaz vermeyen nitelikte olduğu söylenebilir. [606]

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ise, memleketin kırsal kesimlerinde olması kaydıyla üzerinde mâbed inşa edilse bile gayri müslimlere arsa satışına cevaz vermiştir.[607] Bu itibarla, İslâm'ın yukarıda verilen yazılı hukukunun olumsuz tavrıyla birlikte, tarihi süreç içerisinde mahzur olarak görülen durumlar aşılmış ve Ebû Hanîfe gibi büyük müctehidlerin görüşleri sayesinde pratikte aksi yönde uygulamalar yaşanmıştır. Bunun neticesinde tarihte olduğu gibi günümüzde de Müslümanlarla iç içe yaşayan Yahudiler, Hıristiyanlar, Sâbiîler, Mecûsîler, Yezidiler ile diğer din müntesipleri mâbedlerini inşa ederek ibadetlerini özgürce icra etmektedirler.

Aşağıda Hıristiyan kiliseleriyle ilgili vereceğimiz veriler de Müslümanların gayri müslim mâbedleriyle ilgili olumlu teamüle örneklik yapmaktadır. Zira son yüz yılda Cezîretülarab'da bile (ki halkının ekseriyeti Müslümanlardan oluşmaktadır ve fukahanın genel kanaatine göre burada gayri müslim mâbedlerinin inşasına cevaz verilmemiştir.) inşa edilip tespit edilen büyük bazı kiliseler ve gayri müslim cemiyetleri şunlardır:

Mahalli İncil Kilisesi, Mename (Bahreyn), 1904.

Mahalli İncil Kilisesi, Basra (Irak), 1913.

Körfez Bölgesi Kiliseleri Birliği, (Kuveyt), 1920.

Mahalli İncil Kilisesi (Kuveyt), 1932.

Katolik Kilisesi (Katar), 1948.

---

[604] Ensârî, **Esna'l-metâlib fi şerhi ravdı't-tâlib,** c. 2, s. 10.

[605] Ebû Bekir (Bekrî) Osman b. Muhammed Şeta ed-Dimyâtî eş-Şâfiî (ö. 1310/1892), **İânetü't-tâlibîn alâ helli elfâzi Fethi'l-muîn,** Dârü'l-fikr nşr., Beyrut 1997, c. 3, s. 23-24.

[606] Nitekim Usaymî de *Ahkâmü'l-maâbid* adlı eserinde, "Şâfiîlerde bu konuyu kesin olarak dile getirene rastlamadım. Ancak, Şâfiîlerin usul ve kaideleri, ev veya arsanın mabêd yapılması amacıyla gayri müslimlere satılmasını haram kılmaktadır." demektedir. (Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s.155, (2) no'lu dipnot).

[607] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 389.

Amerikan İncil Kilisesi, Matra, Muskat (Toplam 5 adet) (Ammân), 1970.

Hıristiyan Cemiyetler (Toplam 54 adet), (BAE), 1960. (Birlerşik Arap Emirlikleri, nüfusuna oranla Hıristiyan misyoner[608] ve cemiyetlere en fazla kucak açan körfez ülkesidir). [609]

Günümüzde bazı Müslüman ülke yönetimleri ise, asırlardır varolagelen birlikte yaşama kültürüne sırt çevirmişlerdir. Bunun neticesinde baskın olan dinin/mezhebin hukuku dikkate alınarak yasalar yapılmış, azınlıkta olan dinlerin/mezheplerin hukuku göz ardı edilmiştir. Bu nedenle bazı Müslüman ülkelerdeki gayri müslimler, dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli alternatif arayışına girip, ülkelerin mevzuatı çerçevesinde dernek, vakıf vs. kurup bir binanın müştemilâtındaki ev veya işyerlerini kiralama cihetine gitmektedirler. Bu hususta, Ebû Hanîfe'nin üzerinde mâbed inşa edilse bile gayri müslimlere mülk satışının cevazına kıyasla, gayri müslimlere mülk kiralama cihetine gidilebilir. Zira az önce değindiğimiz üzere, Ebû Hanîfe'ye göre kiraya verilen mekân, "sevâd" denilen varoş ve kenar mahalleler ile köylerde bulunuyorsa gayri müslimlere kiraya verilebilir. Üzerinde mâbed inşa etmek amacıyla bile olsa bir mekânı kiraya vermek, kiralayana teslim edilmesiyle birlikte ücret tahakkuk eder ve bunda herhangi bir sakınca yoktur. Kiralayan ise Allah'a isyan ederek günah işlemektedir. Bu durumda kiraya veren açısından herhangi bir mahzur görülmemektedir. Ancak söz konusu ev veya işyeri şehir içindeyse ve mâbed amacıyla kiraya veriliyorsa Hanefîlerce de caiz görülmemiştir.[610]

2.1.7. Mâbedlerde Çalışmak

İslâm hukukuna göre, genel anlamda Müslümanların ücret karşılığı gayri müslimler için çalışmalarının herhangi bir mahzuru görülmemiştir. Ancak onların mâbedlerinde çalışmak hoş karşılanmamıştır.

---

[608] Misyoner: Bir dinin -özellikle de Hıristiyanlığın- yayılması için yapılan faaliyetleri icra eden kişi. Geleneksel olarak Hıristiyanlık'ta misyonerliğin, henüz Hz. Îsa'nın hayatında başladığı düşünülür. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 264).

[609] Komisyon, "Hıristiyanların Körfez Ülkelerindeki Mevcudiyeti", **Mecelletü el-Müctema',** Kuveyt 1970, S. 553, s. 20-23; Hüseyn, **Tesâmühü'l-ğarbi ma'a'l-müslimîn fi'l-asrı'l-hâdır,** s. 332-333.

[610] **Mevsılî, el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr, c. 2, s. 389.**

Nitekim Şafiî, Müslümanların, içinde ibadet etmek için inşa edilen ve bu şekilde Allah'a isyan etmenin merkezi olan kilise gibi mâbedlerde usta, marangoz veya başka şekillerde çalışmayı hoş karşılamadığını belirtmektedir.[611] Bu itibarla, gayri müslimlerin, Müslümanlara mâbed inşa ettirmeleri, onları mâbedlerinin hizmetlerinde veya dinleri ile şiarlarının tazimine vesile olacak işlerde çalıştırmaları caiz görülmemiştir.[612]

Usaymî'nin tespitine göre, mâbedlerde ücret karşılığında çalışan Müslümanların durumu hakkında iki görüş mevcuttur: Birinci görüşe göre, Müslümaların gayri müslim uhdesindeki kilise, havra gibi mâbedlerin temizlik, onarma, koruma işlerinde ücretle bile olsa çalışmaları kesinlikle caiz değildir. Zira bu çalışma, Allah'a karşı yapılan masiyete katkı sunma anlamına gelmektedir. Bu, Cumhur'un görüşüdür. Hatta bu düşüncede olan Eş'arî (ö. 324/935)[613] gibi bazı âlimlere göre Müslümanların kiliseye yardım etmeleri onları dinden dahi çıkarır.[614] Yine bazı âlimler, mâbedlerde çalışan bir müminin suç işlemekte olduğunu ve tazir edilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.[615] İkinci görüş Ebû Hanîfe'nin görüşüdür ki, ona göre Müslümanların, kilise ve havra gibi mâbedlerde çalışmaları, Allah'a karşı isyan anlamı bizzat taşımadığından haram değildir. Allah'a isyan, kilisenin içinde yapılan başka sebeplerden dolayıdır. Bu nedenle mâbedlerde çalışmakla Allah'a karşı isyanda yardımlaşma gerçekleşmez.[616] Bu görüşte olanlara göre Müslümanlar, mâbedde bile olsa ücret karşılığında çalışabilirler. Nitekim asırlardır uygulanagelen teamülün de ikinci görüş çerçevesinde cereyan ettiği söylenebilir.

2.1.8. Mâbedlere Vakfetmek, Vasiyet Etmek, Adak Adamak

Harcanılacağı şeyin dinen mübah bir cihet olması gerektiğinden[617] bahisle, fukahâ'nın çoğunluğuna göre Müslümanların gayri müslimlere ait kilise, havra, manastır gibi mâbed ve eğitim yuvalarına herhangi bir mülkü doğrudan vakfetmek,

[611] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 5, s. 510.
[612] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 1, s. 207-208.
[613] Tam adı: Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî'dir.
[614] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s.163-165.
[615] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s.153.
[616] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s.163-165.
[617] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 522.

mülkün gelirini vakfetmek veya vakıf malından mâbedi onarmak, tefriş etmek, yakıt vb. masraflarını karşılamak caiz görülmemiştir.[618]

Şâfiî fakihlerden Râfiî'ye (ö. 623/1226) göre, içinde masiyet barındırdığından kilise ve bîa onarımı ile Tevrat yazarları ve yol kesiciler için yapılan vakıf geçersizdir.[619] Şirbînî de kilise gibi mâbedlerin onarılması için yapılan vakfın geçersiz olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: Müslüman veya zimmî tarafından, kilise gibi kâfir (gayri müslim) mâbedlerinin onarılması, vakfın onların hasır ve kandil yakıtlarında değerlendirilmesi, mâbed hizmetçilerine yapılan vakıf ile Tevrat ve İncil'in yazıya geçirilmesi (basılması) amacıyla yapılan vakıf akdi geçersizdir.[620] Keza Hanbelî fakih Bühûtî de (ö. 1051/1641), Müslüman kişinin muayyen bir gayri müslime, gayri müslimin de muayyen bir müslümana vakfedebileceğini, ancak ne Müslümanın ne de gayri müslimin, kilise, ateşkede ve bîalara herhangi bir şeyi vakfedemeyecelkerini söylemektedir.[621]

Bu nedenle Müslüman kişinin mâbedlere mülkünü veya gelirini vakfetmesi, onları önemsemesi, az önce ifade ettiğimiz gibi gayri müslimlerin Allah'a karşı işledikleri masiyete katkı sağlama endişesi taşıdığından, fukahâ tarafından geçersiz bir akit olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, İslâm hukukunda vakfeden için üç şart koşulmuştur: Akil (akıllı) olması, Baliğ olması (mümeyyiz de olsa küçük olmaması) ve teberru/bağış ehliyetine sahip olması (mahcur/kısıtlı ve sefîh olmaması). Bu şartlara bakıldığında vakfedenin kadın-erkek veya Müslüman olması şartları koşulmadığı görülmektedir.[622] Nitekim Hanefî fakih Hassâf da (ö. 261/875) gayri müslimlerin, İslâm diyarında hem vakfedebileceklerini hem de vasiyette bulunabileceklerini dile getirmektedir.[623] Keza Şâfiî fakih Büceyremî'ye (ö. 1221/1806) göre de, burada vakfın amacı olan Allah'a kurbiyet/yakınlaşma gerçekleşmiyor olsa da gayri müslimler, mülklerini, üzerinde mescid yapılması

[618] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 3. s. 674.
[619] Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvînî (ö. 623/1226), **el-Azîz Şerhü'l-Vecîz,** Beyrut 1997, c. 6, s. 258-259.
[620] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 3, s. 710.
[621] Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn el-Bühûtî (ö. 1051/1641), **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü er-Rîsâle nşr., 2000, c. 4, s. 336.
[622] Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, **Ahkâmü'l-Evkâf,** Dârü Ammâr nşr., Ammân 1997, s. 55-56.
[623] Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (ö. 261/875), **Ahkâmü'l-Evkâf,** Kahire 1904, s. 332.

amacıyla Müslümanlara vakfedebilirler.[624] Bu sebeple bu son görüşteki âlimlerin görüşlerine dayanarak şunu diyebiliriz: Gayri müslimlerin, Müslümanlara (mescidlere) ve gayri müslimlere (mâbedlere) vakıfta bulunmalarının herhangi bir mahzuru görülmemektedir.

Bu başlıkta değineceğimiz başka bir husus da vasiyettir. *Vasiyet,* "bir malı veya menfaati ölümden sonraya izafetle bir şahsa veya bir hayır cihetine teberru yoluyla yani meccanen temlik etmek"[625] demektir. Şu hâlde vasiyet'ten de güdülen amaç, kişiyi Allah'a yakınlaştırmasına / ona kurbiyet sağlamasına vesile olmaktır.

İmam Şafiî'ye göre, gayri müslimin; malının 1/3'ünü veya malının bir miktarını kilise yapmak, kiliseye bakıcı/hizmetçi tutmak, kilisenin bir bölümünü tamir etmek, aydınlatmasında sarfetmek veya kilise yararına başka şekillerde kullandırmak amacıyla yaptığı vasiyet geçersizdir.[626] Keza Şîrâzî'ye (ö. 476/1083) göre de, herhangi bir hayır umulmadığından, gayri müslimlere ait kilise, havra ve âteşkede gibi mâbedlerin inşa edilmesi, onarılması, aydınlatılması ve (günümüzde olduğu üzere su, ısıtma, soğutma, tefrişat gibi) giderlerinin karşılanması için yapılan vasiyet geçersizdir.[627]

Şirbînî de bu hususta da şöyle demektedir: "Vasiyet'in şartlarından biri de vasiyet edilecek tarafın masiyet olmaması (Allah'a isyan içermemesi) gerekir. Şu hâlde içinde ibadet edilebilsin diye mâbede vasiyette bulunulması veya bu amaçla mâbedin onarılması, Tevrat veya İncil'in yazılması, okunması veya haram olan diğer ilimlerin tedvini için yapılan vasiyet geçerli değildir." Şirbînî'ye göre, içinde ibadet edilmeyip gayri müslimlerin, içinde ikamet etmeleri gibi istifadelerine sunulan mâbedler ile genel anlamda yolcular için han/dinlenme tesisi olarak kullanılan mâbedlere ise vasiyet edilebilir.[628]

---

[624] Süleyman b. Muhammed b. Ömer el-Büceyremî (ö. 1221/1806), **Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ Şerhi'l-menhec,** Matbaatü'l-halebî, Mısır 1950, c. 3, s. 201.
[625] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 598.
[626] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 5, s. 510.
[627] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 5. s. 370.
[628] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurezzâk Şahûd en-Necm), c. 3, s. 601-602.

Hanbelî fakih İbn Kudâme, masiyete ve haram fiile sebebiyet vereceğinden bahisle, vasiyet edenin Müslüman veya zimmî oluşuna bakılmadan gayri müslime yapılacak vasiyetin geçersiz olduğunu, Şâfiî (ö. 204/820) ile Ebû Sevr'in (ö. 240/854) de bu görüşte olduğunu, ancak rey ehli ile Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) gayri müslime yapılacak vasiyeti caiz gördüklerini dile getirmektedir.[629] Nitekim Ebû Hanîfe'ye göre, eğer vasiyet etmek kendi inançlarında sevap getirici bir husus olarak telakki ediliyorsa zimmî olan gayri müslimlerin mâbedlerine vasiyette bulunmaları da caizdir.[630]

Müslümanların gayri müslim mâbedlerine çeşitli şekillerde adak adamaları da Hz. Peygamber'in hadisiyle nehyedilmiştir. Nitekim o (s.a.v.), bu hususta şöyle buyurmaktadır:

"Masiyet olan (içeren) ve insanın kendi mülkü olmayan şeylerde adak (adaması) yerine getirilmez."[631]

Bu itibarla, Müslümanların gayri müslimlere ait mâbedlere gitmeyi, içinde namaz kılmayı, kurban kesmeyi veya bu mâbedlere hediye sunmayı adamaları, nezr-i masiyet yani şirk ve günah (gayri meşru adak) olduğundan yerine getirilemez.[632]

2.1.9. Mecûsîler ve Âteşkedeleriyle İlgili Hükümler

Genel kabule göre ehl-i kitaptan farklı olarak düşünülen Mecûsîler/Zerdüştîler, İslâm hukukundaki statüleri fukahâ arasında oldukça tartışılmıştır. Bu bağlamda İslâm hukukçularının genel kanaatine göre Mecûsîler, cizye vermede ehl-i kitap statüsünde kabul edilmişlerdir.

Kur'ân'da yalnızca bir defa isimleri geçen Mecûsîler, Hıristiyan, Yahudi ve Sâbiîlerle birlikte farklı din mensubu olarak tanıtılmaktadır. Mecûsîlerin Kur'ân-ı Kerîm'de yer bulan tek ifadesi Hac sûresinde geçmektedir:

---

[629] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 8, s. 513-514.
[630] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 5, s. 545.
[631] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** 3313.
[632] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 6, s. 235.

"Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah her şeye kadirdir."[633]

Kur'ân'da isimleri geçtiği hâlde ve İslâmın ilk yıllarındaki mevcudiyetlerine rağmen Mecûsîler ehl-i kitap sayılmazlar. Zira İslâm dinine göre Mecûsîlerin indirilmiş ilahi bir kitabı bulunmamaktadır. Mecûsîlerce kutsal sayılan Avesta[634] adındaki kitap ise ilahi menşeli değildir. Buna rağmen ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte Mecûsîlerle de zimmet akdi düzenlenebileceği hususunda fakihler arasında ihtilâf yoktur. Zira cizye âyeti[635] gereğince ehl-i kitapla zimmet akdi yapılabileceği açıktır.[636] Ehl-i kitap olmasalar da Mecûsîlerle zimmet akdinin yapılabileceği hususu fiili ve kavlî sünnet'le sabit olmuştur. Zira Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadise göre Hecer[637] Mecûsîlerinden cizye alınmıştır:

"Onlarla (Mecûsîlerle) (zimmet akdi hususunda) ehl-i kitap muamelesi yapın."[638]

Hz. Peygamber Bahreyn Mecûsîlerinden de cizye almış ve onlarla zimmet antlaşması yapmıştır. Nitekim antlaşma onların mâbedlerini de kapsadığından, Mecûsî âteşkedelerine müdahale edilmemiştir.[639] Keza Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali tarafından da Mecûsîler cizye vermekle mükellef tutulmuşlardır.[640]

Bu nedenle İslâm toplumu içerisindeki Mecûsîler ister ehl-i kitap olarak kabul edilsinler ister müşrik olarak kabul edilsinler, sonuç olarak her iki hâlde de cizye

---

[633] Hac, 22/17.

[634] Avesta: Mecûsîlerin kutsal kitabıdır. Avesta dili diye de adlandırılan eski İran diliyle yazılı olan Avesta, genellikle Zend-Avesta diye adlandırılır. Avesta 3 kitaptan oluşur: Yasna, Yaşt, Videvdat (Vendidat). (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 50)

[635] Tevbe, 9/29.

[636] Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** c. 8, s. 86; Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 5. s. 526.

[637] Hecer, Bahreyn'de bir şehirdir. Bkz, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân,** Beyrut 1968, **"**Hecer" Maddesi, s. 393.

[638] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 5, s. 95; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), **el-Eşbâh ve'n-nazâir fi'l-furû',** Mısır 1359, s. 211; Burhanüddin b. Ali b. Ebibekir Merğînânî (ö. 593/1197), **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî,** Mısır 1318, c. 1, s. 370.

[639] Kara, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** s. 145.

[640] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 5, s. 407; Kasım b. Sellâm, **Kitâbü'l-Emvâl,** c. 1, s. 79-80.

vermekle mükellef tutulmuşlardır. Mecûsîlerin cizyeye muhatap olmaları, onlara İslâm toplumu içerisinde hukuki bir konum kazandırmış, bu sayede İslâm devletine tabi vatandaş olmuşlardır.[641]

Mecûsîlerden cizye alınmasıyla, İslâm'da "ehl-i kitap" olan dinî zümrelerin şümulü tartışılmış ve hatta ehl-i kitap dışındaki kimselerden de cizye alınabileceği şeklinde farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Hz. Peygamber'in, Hecer'deki Mecûsîlerden cizye almayı kararlaştırması üzerine, bazı münafıklar "Muhammed, cizyenin ancak ehl-i kitaptan alınacağını iddia etmişti; hâlbuki Hecer Mecûsîlerinden de cizye kabul etmiştir; onlar ise ehl-i kitap değildir" şeklinde konuşmuşlardır.[642] Hz. Ömer zamanında da Mecûsîlerin durumu yeniden söz konusu olmuş ve Halife, bu din mensupları hakkında nasıl davranması gerektiğini, sahâbîlerle istişare etmiştir. Sonunda Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber'in Hecer Mecûsîlerinden cizye alınmasını emrettiğini ve "onlara ehl-i kitaba davrandığınız gibi davranınız" dediğini söylemesi üzerine, Hz. Ömer de Mecûsîlerden cizye almayı kabul etmiştir.[643] Şâfiî fakih Mâverdî (ö. 450/1058), kadınlarının nikâhlanması ile kestikleri hayvan etlerinin yenilmesinin haram olmasıyla birlikte, Mecûsîlerin de ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlar gibi değerlendirilerek onlardan cizye alınması gerektiğini söylemektedir.[644]

İslâm devletinde, diğer gayri müslimlerde olduğu üzere, Mecûsîlerin çalışma özgürlüğü, istedikleri takdirde doğrudan iktisadi aktivitelere katılma ve arzu ettikleri meslekleri icra etme hakkı vardır. Bazı fakihlerin de dediği gibi ribâ hariç, onlar muamelat ve diğer tasarruflarında Müslümanlar gibidirler. Ancak Hz. Peygamber tarafından ribânın haram olduğu vurgulanmış, (Mecûsîler de) Müslümanlar gibi şiddetli şekilde sakındırılmış ve gayri müslim de olsalar rîba ile muamele etmeleri yasaklanmıştır:

[641] Kara, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** s. 174-175.
[642] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 125-126.
[643] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** s. 126.
[644] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 223.

"Ya riba işlerini terk edeceksiniz ya da Allah ve Peygamberiyle savaş(mayı göze al)acaksınız."[645]

Genelde gayri müslimlerin özelde Mecûsîlerin Hz. Ömer döneminde İslâm ordusu içerisinde yer almaya başladıklarını görmekteyiz. Bu noktadan hareketle Şiblî (ö. 1332/1914) şu tespitleri yapmaktadır: Hz. Ömer, milliyet, renk, din, memleket ayrılığı dolayısı ile bir kimseyi ordusundan uzaklaştırmamıştır. Gönüllülerden müteşekkil ordu binlerce Mecûsî/Zerdüştîyi kapsamakta idi. Bunlar da Müslüman silah arkadaşları kadar maaş alıyorlardı. Hz. Ömer'in nizami ordusunda bile Zerdüştîler görülürdü.[646]

Mecûsîlerin çeşitli fırkaları vardır. Mazdek'in taraftarı olan Mazdekîler sosyalist olup, insanların ortak paydası hava ve su gibi kadın ve kazançları da ortak görürler. Babek el-Hürremî (ö. 223/838) taraftarı olan el-Hürremîler de en sapık grupları olup, yaratıcıya, kıyamet gününe, peygamberliğe, helal ve harama inanmazlar.[647] Başkaca dinlerde nadir görülen ancak Mecûsîlerde (en azından bazı fırkalarında) bulunan reenkarnasyon, ateşi tazim etme ve mahremlerle evlenme gibi[648] sapık ve insanlık dışı inanç ve hayat anlayışlarına rağmen Müslümanlar onlarla birlikte yaşamış ve hayat biçimlerine müdahale etmemişlerdir.

2.1.10. Sâbiîler ve Mandileriyle İlgili Hükümler

Sâbiîlerin isimleri, gayri müslim olan ehl-i kitap ve Mecûsîlerle birlikte Kur'ân'ın üç âyetinde geçmektedir.[649] Bu nedenle fakih, müfessir, muhaddis ve diğer âlimler tarafından, Sâbiîlierin inanç, ibadet ve mâbedleri baştan beri araştırma konusu yapılmıştır.

---

[645] Hz. Peygamber'in Hecer Mecûsîlerine yazdığı mektuptan.

[646] Mevlânâ Şiblî Numânî (ö. 1332/1914), **Asr-ı Saâdet** (trc. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1981, c. 4, s. 391-392.

[647] İbn Kayyım, **Îğasetü'l-lehfân min masâidi'ş-şeytân,** Mısır 1357, c. 2, s. 247-248.

[648] Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** c. 8, s. 87; Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 14-15. (Zeydân bu bilgiye ne şekilde vardığını şöyle açıklamaktadır: Ben 17 Zilkade 1370 tarihinde, günümüzde Kazımiye / Irak'ta ikamet eden Caferî müctehidlerinden Şeyh Muhammed Mehdi el-Halisîye, İran'daki Mecûsîler hakkında elle bir mektup gönderdim. Cevabında bu bilgiyi bana yazdı. (Zeydân, **Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm,** s. 15. Dipnot)

[649] Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Hac, 22/17.

Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi ilahi kaynaklı dinlerden etkilenen Sâbiîleri, Yüce Allah'ın vahyin nüzulü sırasında ehl-i kitapla birlikte zikretmesi, onların vahyin nüzulü döneminde Yahudi, Hıristiyan ve müşrikler gibi dinî bir cemaat olarak Hicaz topraklarında bulunduklarını ve tebliğe muhatap olduklarını göstermektedir ki Kur'ân-ı Kerîm, hayatta olanları imana davet eder.[650] Sâbiîler Kur'ân-ı Kerîm'de diğer üç zümrenin yanında şu şekilde zikredilmişlerdir:

"İman edenler, Yahudiler, Sâbiîler ve Hıristiyanlar, (bunlardan) Allah'a ve âhiret gününe inanıp dünyaya ve âhirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değillerdir."[651]

"Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah her şeye kadirdir."[652]

Sâbiîler, ellerinde vahiy mahsulü olduklarına inandıkları ancak gerçekte bir takım Sâbiî adetlerini ve inanç sistemini düzenleyen Ginza[653] gibi kitaplara sahip olan Ancak İslâm hukukunda ehl-i kitap olarak görülmeyen yani herhangi bir ilahi menşeli kitabı olmayan bir gruptur.[654] Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, günümüzde muharref de olsa Yahudi ve Hıristiyanların ellerindeki kitaplara birçok yerde atıf yaparken, Sâbiîliğe mensup olanların kitaplarından bahsetmemiştir. Bu nedenle İslâm inancına göre Sâbiîler, gerçekte melek ve yıldızlara tapan ancak görünürde Hıristiyanlığa nisbet edilen ve Sâbi' b. Şîs b. Âdem'in dinine inandıklarını iddia eden gayri müslim bir topluluktur.[655]

Sâbiîlerin hakikatleri ve dinî anlayışları tam olarak bilinemediğinden, başta ehl-i kitap olup-olmadıkları, zimmet akdi, nikâh ve cizye konularında onlarla nasıl muamele edileceği hususlarında mezhep imamları ihtilâf yapmıştır. Ebû Hanîfe'ye

---

[650] Kesler, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,** s. 63.
[651] Mâide, 5/69.
[652] Hac, 22/17.
[653] Ginza: (Ginza Rba) "Hazine, Büyük Hazine" anlamlarına gelen Ginza, Sâbiîlerin en önemli kutsal kitabıdır. Sidra Rba (Büyük Kitap) ve Sidra d Adam (Âdem'in Kitabı) olarak da adlandırılan bu kitap, Sağ Ginza ve Sol Ginza diye iki kısma ayrılır. Ginza, teolojik, mitolojik ve kozmolojik konularla kurtuluş ve eskatolojik düşünceleri ihtiva eder. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 142).
[654] Kesler, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,** s. 54.
[655] Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 334-335.

göre Sâbiîler ehl-i kitaptan sayılır. Ancak Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre onlar ehl-i kitap değildirler. Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952) ise şöyle demektedir: "Ebû Hanîfe'nin ehl-i kitaptan saydığı Sâbiîler, İncil okuyup Hz. Îsâ'nın dinine tabi olanlardır. Ancak yıldızlara tapan Sâbiîler ise bütün âlimlere göre ehl-i kitaptan sayılmazlar."[656] Sâbiî'leri, Mecûsî'lerden sayanlar ile Yahudilik ve Hıristiyanlık arası görerek kitapları olmayan müşriklerden addedenler de vardır.[657] Keza Ebû Hanîfe, Sâbiîler dâhil olmak üzere kitap ehliyle evliliği caiz görmektedir. Zira o, Sâbiîlerin yıldızlara tapmadıklarını sadece onları tazim ettiklerini söylemiştir.[658] Ancak Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed, kitap ehliyle evlilik hususunda bir ayrıma giderek, yıldızlara taptıkları gerekçesiyle Sâbiîlerle evlenmeyi caiz görmezler.

Şâfiîlerden Mâverdî'ye göre, eğer Sabiîler ve Sâmirîler[659] inançlarında Yahudi ve Hıristiyanlara göre değerlendirileceklerse onlardan cizye alınmalıdır.[660] Remlî'ye (ö. 1004/1596) göre de Sabiîlerle zimmet akdi yapılabilir ve cizyeye mükellef tutulabilirler. Zira onlar temel inançlarında ehl-i kitap olan Hıristiyan ve Yahudilere benziyorlar ve onlara muhalefet ettikleri bilinmemektedir.[661]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve diğer Şâfiîler ise Müslüman erkeklerin Sâbiî olan kadınlarla evlenmesi hususunda kati görüş belirtmeyerek şöyle demişlerdir: Eğer Sâbiîler, Yahudi veya Hıristiyanların temel inançlarına katılıp teferruata katılmıyorlarsa, o zaman Sâbiîler sözü edilen dinlerden sayılırlar ve Müslüman erkeklerin kadınlarıyla evlenmeleri helal olur. Ancak eğer temel inançlarında da onlara muhalif iseler o hâlde onlardan sayılmazlar ve Müslüman erkeklerin onların kadınlarıyla evlenmeleri caiz olmaz.[662]

---

[656] Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân,** s. 328.
[657] Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân,** s. 91.
[658] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 3, s. 88;
[659] Şamerim (Şomerim) ismini benimseyen Sâmirîler İsrâil (Yûsuf ve Levi) soyundan gelen ve kohenliği devam ettiren bir topluluk diye kabul eder. (Mahmut Salihoğlu "Sâmirîler", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 79); Sâmirî, İsrâiloğulları tarihinde, Mısır'dan çıkış sonrası Hz. Mûsâ vahiy almak üzere Tûr'a çıktığında geride kalan İsrâiloğullarını tekrar paganizme döndürmeye çalışan kişi. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 250).
[660] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 280.
[661] Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** c. 8, s. 87.
[662] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 4. s. 152.

2.1.11. Günümüzde İnananları Çok Olan Bazı Dinler ve Mâbedleriyle İlgili Hükümler

Bu başlıkta Kur'ân'da isimleri geçmeyen ve ilahi kitapları da olmayan ancak köklü bir geçmişe sahip olup günümüzde yaşayan ve inananlarının çokluğuyla adeta semavi dinlerle yarışan Hinduizm ve Budizm dinlerinin müntesipleri ile mâbedleriyle ilgili bazı hükümlere değinmek istiyoruz. İslâm hukukunun, bütün türevleriyle gayri müslim mâbedlerine yönelik hükmü aynıdır. Zira hepsi Allah'a isyanın yapıldığı yerler olarak bilinmektedir. Bu nedenle bu iki dinden vereceğimiz örneklerle yetinmek istiyoruz.

2.1.11.1. Hindular ve Mâbedleriyle İlgili Hükümler

Günümüzde Hıristiyanlık ve İslâmiyet'ten sonra en fazla müntesibi olan inanç sistemi Hinduizmdir. Hinduizm, günümüzde 600-650 milyon mensubuyla dünyanın en yaygın dinlerindedir. Hinduizm, Hindistan halklarının çoğunun tabi olduğu pek çok tanrıya ve puta tapılan bir dindir ve içerisinde değişik mezhepler barındırmaktadır.

"Hinduizm" kavramının menşei, VIII. yüzyılda Hindistan'ı fethe başlayan Müslümanların bölgede oturan halkı, eski adı Sindhu olan İndus nehrine nispetle Sindhu şeklinde adlandırmasına kadar çıkar. Bununla birlikte Hindu kelimesinin kullanılışı İslâm fetihlerinden önceye uzanır. Hindûs şekliyle kelime Darius (M.Ö. V. yy.) anıtlarında ve daha yeni bir form halinde (Hindu) Herodot'ta[663] görülür.[664]

Usaymî'nin, Ebü'l-Hasan en-Nedvî'den (ö. 1420/1999) aktardığına göre, Nedvî, kendi zamanında Hindistan bölgesindeki ilahların sayı ve çeşitlerini şöyle dile getirir: Milâdî VI. yüzyıl'da Hindistan'ın Vayd bölgesinde ilahların sayıları otuz üçe ulaşmıştı. Günümüzde ise bu sayı otuz üç milyona ulaşmıştır. Zira muhteşem, cezbedici şeyler ile hayatın her köşesi ilahlaştırılıp tapılmaktadır. Bu sebepten dolayı tapılan ilahlar, sayılamaz duruma gelmiştir. Bu ilahların bir kısmı tarihi kişiliklerdir,

[663] Herodot (Herodotus): M.Ö. V. yüz yılda yaşayan Yunan tarihçi; tarihin babası. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 169).
[664] Kürşat Demirci, "Hinduizm", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 18, s. 112.

bir kısmı bazı olay ve zamanların kahramanlarıdır. Diğer bir kısmı da dağlar, madenler, Ganj nehri, savaş aletleri, tenasül aletleri ve hayvanlardır.[665]

İslâm hukukunca kabul gören herhangi bir ilahi kitabı olmamakla birlikte, M.Ö. 1300-800 yılları arasına ait olan Vedalar[666] ve daha sonraki dönemlerde derlenen Brahmanalar[667], Upanişadlar[668], çeşitli destanlar ile kanun kitapları Hinduizm'in kutsal literatürünü oluşturmaktadır.[669]

Hindularda hem özel hem de genel mâbedler vardır. Hindular için ibadet, temelde bireysel bir faaliyettir. Tapınaklarda görevli Brahminler (Hindu rahipler, dinî oluşumlar) liderliğinde okunan ilahiler (bhajan) dışında ibadetler çoğunlukla şahsi olarak icra edilir. Hindu ibadetleri; evde günlük yapılanlar, özel durumlarda icra edilen törenler ve ay takvimine göre yılın belli günlerinde periyodik ibadetler olmak üzere gruplara ayrılabilir.[670]

Cahiliye dönemi müşrik[671] Arapların kültürlerinde de mâbedler vardı. Nitekim Kâbe'ye alternatif olarak kurulan ve Kur'ân-ı Kerîm'de de bazılarının ismi geçip Mekke içinde ve civarında bulunan Hubel, Lât, Menât, Vedd, Nesr, Uzzâ, Zü'l-Kaabât, Suvâ'a, Yeğûs ve Ye'ûk gibi putlar birer mâbedin içindeydi.[672] İslâmiyet'ten önce ve İslâm'ın gelişi sırasında kadın-erkek Mekkeli müşriklerin karışık ve çıplak olarak, bir kısmı Kâbe'de bulunan adı geçen putlara ibadet ettikleri bilinmektedir.[673] Nitekim müşrik Arapların Kâbe'de ıslık çalmak ve el çırpmak suretiyle tavaf/ibadet ettikleri Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiştir:

---

[665] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 38-39.

[666] Vedalar: Hinduizm'in en eski ve en önemli kutsal literatürüdür. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 383).

[667] Brahmanalar: Hinduizm'de Vedalardan sonraki döneme (muhtemelen M.Ö. XIII- V. yy.) ait olan Sanskritçe kutsal metinlerdir. Brahmanaların temel konusu dua ve kurban törenleriyle ilgili bilgiler vermektir. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 70).

[668] Upanişadlar: M.Ö. IX-III. yüz yıllara ait olan ve Vedalardan sonra tarihsel açıdan ikinci eski Hindu kural metinleridir. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 376).

[669] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 172.

[670] Ali İhsan Yitik, **Yaşayan Dünya Dinleri** (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 298.

[671] Müşrik, "şirk işleyen/ortak koşan". İslâm'da, yalnızca Allah'a ait olan bir hakkı ya da niteliği Allah'la birlikte kendisinde, bir başka kimsede ya da kurumda gören, dolayısıyla Allah'a ortak koşan kişi. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 275).

[672] Ezrakî, **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** s. 187.

[673] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr),** c. 15, s.165; Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 5. s. 328.

"Onların Kâbe önündeki ibadetleri ıslık çalmaktan, el çırpmaktan başka bir şey değildir."[674]

Hindistan'daki Brahminler, ibadet amacıyla bir puta yaklaşınca işte bu Cahiliye dönemindeki müşriklere benzer bir gürültü yaparlar; el çırparlar, naralar atarlar. Bunun izahını da şöyle yaparlar: "Biz bu hareketimizle şeytanı uzaklaştırıp, sadece Tanrıya ibadet etmek istiyoruz".[675]

Müslümanların gayri müslim mâbedlerine gösterdiği saygı sadece ehl-i kitap olanla sınırlı olmamıştır. Nitekim Sind (Hindistan) fatihi Emevî komutan Muhammed b. Kasım es-Sekafî (ö. 96/715), hem Hindu ve Budistlere din hürriyeti tanımış hem de onların mâbedlerini kilise ve havra gibi değerlendirerek dokunmamıştır.[676]

Çok tanrılı olması sebebiyle İslâm'a göre bir nevi şirk olarak değerlendirilen ve mâbed ve ibadetlerinde müşrik atalarını taklit ettikleri görülen Hinduizm mensupları, günümüzde bazı ülkelerde Müslümanlarla birlikte yaşamaktadırlar. Nitekim bu din mensubunun en çok bulunduğu Hindistan'da Müslüman nüfus azımsanamayacak derecededir. Bu sebeple Müslümanların onlarla başta mâbedleriyle ilgili çeşitli alanlardaki muameleleri, onların müşriklerle muamelesi şeklinde olabileceği ve ibadet ve mâbedlerinde gayri müslimlere tanınan haklar çerçevesinde değerlendirilebilecekleri düşünülmektedir.

2.1.11.2. Budistler ve Stupalarıyla İlgili Hükümler

Dünyanın bilinen en eski dinlerden olmasına rağmen, İslâm'a göre Budizm'in de herhangi bir ilahi kitabı yoktur. Budizm, günümüzde başta Çin, Hindistan, Kore, Japonya, Srilanka ve Burma olmak üzere yeryüzünde 600 milyondan fazla mensubu bulunan ve yaşayan dinlerden biridir.[677]

---

[674] Enfâl, 8/35
[675] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 38.
[676] Iqtidar Husain Siddiqui, "Muhammed b. Kasım es-Sekafi", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 548.
[677] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 37.

Budizm, Hindistan'ın kuzeydoğusunda, M.Ö. VI. yüzyılda yaşamış olan Gautama Buddha'nın (arif, bilge) öğretilerine dayalı olarak din ve felsefe sistemi üzerine kurulmuş olan misyonerliğe dayalı inanç sistemidir.[678] Budizm, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, ahlâken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanır.[679] Bu dinin özünde de putlara tapma vardır.[680]

Budizm'de mâbedin adı *Stupa*'dır. Bir çeşit yatır veya türbe olan[681] ve *Topa* ya da *Chaitya* adı da verilen Stupa; başta Buda olmak üzere, bir kısım Budist kutsal şahsiyetlerinin değerli hatıralarını ihtiva eden ve daha sonra pek çok Budist mâbedinin çan şeklindeki beyaz yapısına ve diğer taraftan Çin pagodası'na[682] dönüştürülen bir tepeciğe verilen isimdir.[683]

Budizm'in gelişmesine paralel olarak bu cemaatin mensubu olmak için birtakım şartlar geliştirilmiştir. Bu şartlara üç sığınak veya cevher adı verilmektedir. Buda'nın çağrısı istikametinde sangha (rahipler) teşkilatının üyesi olmak isteyenler diğer sangha üyelerinin huzurunda bir nevi ant içme diyebileceğimiz şu beyanda bulunur: "Buda'ya sığınıyorum, *dharmaya!* Yani Buda'nın öğretisine sığınıyorum ve sangha'ya sığınıyorum". Bu uygulama İslâm'daki kelime-i şehadet ve Hıristiyanlıktaki vaftiz uygulamasına benzetilebilir.[684]

İslâm tarihinde Müslümanların diğer din mensuplarının mâbedlerine gösterdikleri saygının bir örneğini Budistler ile mâbedlerinin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi hadisesinde de görebiliriz. Bu hadise Maveraünnehir fatihi olan komutan Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (ö. 96/715) zamanına denk gelmektedir. O fetihler esnasında, maveraünnehir krallarını (ve tebaalarını) İslâm'a davet etmiş,

---

[678] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 71; Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 36.
[679] Günay Tümer, "Budizm", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 352.
[680] Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 13.
[681] Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 345-346.
[682] Pagoda, Dagoba olarak da bilinen, Budist mâbedlerinde kutsal eşyaların saklandığı odacığa veya dolaba verilen isim. Bunlar genellikle kule şeklinde inşa edilirler. Bunların en ünlüsü Rangun'daki Shwe Dagon Pagoda'sıdır. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 298).
[683] Ninian Smart (ö. 2001), **Background to the Long Search,** London 1977, s. 305.
[684] Aydın, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi; Tarih, İnanç ve İbadet,** s. 157.

davet sonrasında bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da kendi dinlerinde kalmak istemiştir. Kuteybe, kendi dinlerinde kalmak isteyen gayri müslimlerin mâbedlerine (Budistler dâhil) dokunmamış hatta mâbedlerini koruma altına almıştır.[685]

Günümüz fakihlerinden Karadâvî, Afganistan'da bulunan ve zamanında mâbed olarak kullanılan Buda ve diğer bazı heykellerin, yakın zamanda Taliban hükümeti tarafından yıktırılmak istenmesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Mâbed olarak görülen bazı heykel ve binaların, tarihi ve antik eser olarak değerlendirilmesi ve bu gibi mâbedler hususunda, fıkhın "dinin nass ve ruhuyla çatışmayan, insanları barışa yaklaştıran ve bozgunculuktan uzaklaştıran siyaset" olarak tanımlanan *"siyaset-i şer'iyye"* kaidesi işletilmesi gerekir. Zira dünya, bu antik eserleri paha biçilemeyen ve milyar dolarlarla satın alınamayan insanlığın harika ve kıymetli hazineleri olarak görmektedir. Aynı zamanda bu eserlere tüm bir beşeriyetin mülkü olarak bakmaktadır. İslâm'dan önce insanların yapmış olduğu heykeller de (insanlık) tarihimizin eseridir. Bu sebeple muharremâtın (haram kılınanların) ya da münkerâtın (hoş görülmeyenlerin) elle değiştirilmesinin vacip olması itibariyle yok edilmeleri ve parçalanmaları gerekmez. Aksine bu heykeller, Allah Teâlâ'nın hidayet ettiği ve önceki atalarını putlara tapmaktan özgürleştirdiği ümmete bahşedilen nimetlerine de delalet etmektedir. Şayet (mâbedlerdeki) heykeller, Müslüman ülkelerdeki Müslümanların akideleri konusunda bir tehlike teşkil etmiş olsaydı ya da insanların tevhid inancından fitneye düşeceklerinden ve İslâm'ın kendilerini özgürleştirdiği eski putlara dönmelerinden korkulsaydı, işte o vakit diyecektik ki: "Ümmetin akidesini ve tevhidini korumak adına bu heykellerin yıkılmaları ve izale edilmeleri vaciptir." Ancak Müslümanlar, Afganistan'ı h. 1. asırdan itibaren fethetmişlerdir. O Müslümanlar, dinî açıdan tüm asırların en hayırlı ümmeti oldukları hâlde ve putlar orada bulunduğu hâlde onları yok etmeyi veya kırmayı düşünmediler. Ayrıca o dönemde dünyanın en büyük askeri gücüne sahip olmalarına rağmen dine aykırı olan antik eserler karşısında ses çıkarmadılar. Zira

[685] Muhammed Kürd Ali, **el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye,** c. 2, s. 189.

onlara göre mühim olan akıl ve ruhları Allah Teâlâ'nın dışındaki şeylere ibadet etmekten özgürleştirmek idi."[686]

Karadâvî devamla şöyle demektedir: "Âlimler, münker olan şey yok edildiği takdirde, ardında bir fitne ya da daha büyük bir münker çıkarma endişesi taşıyorsa, yok edilmeyeceğine hükmetmişledir. Nitekim Sri Lanka, Tayland, Buruma, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde ağırlığı ve önemi bulunan bir Müslüman azınlık yaşamaktadır. Ayrıca Kore ve Japonya ve diğer yerlerde yeni yeni yayılmaya başlayan İslam dini söz konusudur. Bu ülkelerdeki Müslüman azınlıkların zarar görme endişesi vardır. Zira bu devletlerin hepsi Budist devletlerdir."[687]

Karadâvî'nin, Budist mâbedi özelinde, insanlığın ortak malı ve tarihi değere sahip olan çeşitli heykel ve suretlere yönelik farklı ve kapsayıcı yukarıdaki değerlendirmesi, İslâm'ın diğer dinlerde kutsal sayılan mâbedler hakkında hüküm verirken, çeşitli açılardan değerlendirmeyi gerektirdiğini göstermektedir. Özellikle, günümüzde Müslümanların zarar görmemeleri ve gayri müslimlerle birlikte yaşamaları için mümkün olan birçok alternatiflere başvurulabileceği ifade etmektedir.

2.2. MESCİDE AİT HÜKÜMLER

Bu başlıkta, ibadet amacıyla yeryüzüne kurulan Beytüllah'ın (Kâbe'nin) birer şubesi konumunda olan ve Müslümanlar tarafından on dört asrı aşkındır ibadetle imar edilen mescidlere duyulan ihtiyaç ile mescidin bir takım fıkhî hükümlerine değinilecektir.

2.2.1. Mescide Olan İhtiyaç ve Mescidin Önemi

Kur'ân-ı Kerîm nassıyla Müslümanlar Allah'a ibadet etmekle mükellef tutulmuşlardır. İslâm'da, yeryüzünün tamamının Müslümanlar için üzerinde ibadet etmeye uygun olduğu Nebevî sünnet'le deklare edilmiştir. Bununla birlikte, Müslümanların söz konusu mükellefiyetten bir kısmı teşkil eden bedeni ibadetleri yerine getirmek; örneğin ferdi ve cemaatle namaz kılmak, Cuma ve bayram gibi

[686] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 804, 809, 811.
[687] Karadâvî, **Fetâvâ Muâsıra,** c. 4, s. 814-815.

namazları eda etmek ile itikâf gibi diğer bazı ibadetleri yerine getirmek için dinî açıdan muayyen bir mekâna gereklilik duyulmuş ve bunun neticesinde bilinen şekliyle mescid inşa edilmiştir. Bu itibarla İslâm'da ihtiyaç nispetinde mescid yapılması teşvik edilmiş, onun ibadetle mamur edilmesi istenmiş ve hatta kültür olarak zaruri tutulmuştur. İslâm'da Müslümanlardan istenen kulluk ebedidir. Bu itibarla mescide duyulan bu ihtiyaç da süreklidir. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de son nefesine kadar insanlardan O'na ibadet etmelerini istemiştir:

"Kesin olan şey (ölüm) gelinceye kadar rabbine kulluk et."[688]

Müslümanlar, mescidleri, ibadetle imarının yanında fiziki olarak da teşekkül ettirmeleri hususunda sorumluluk altına alınmışlardır. Bu nedenle Müslüman memleketlerde tarihte hiç olmadığı kadar mescidler bulunmaktadır/inşa edilmektedir. Fiziki olarak İslâm tarihinin her safhasında yer alan mescidler, günümüzde hem İslâm toplumunda hem de dünyanın her tarafında dinî önemini korumaktadır.

Âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerde, mescidleri fiziki ve manevi olarak âbâd etmek mümin olmanın alameti olarak görülmüştür. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır:

"Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."[689]

Hz. Peygamber de, uhrevi sevabını dile getirerek mescidlerin inşa edilmesini teşvik etmiştir:

"Her kim Allah rızasını umarak bir mescid inşa ederse Allah da ona cennette onun gibi bir köşk (ev) yapar."[690]

İslâm dininin en temel kaynaklarında ifadesini bulan ve kim tarafından inşa edilirse edilsin, tüm Müslümanların mülkiyetine ortak oldukları yegâne mekân olan

---

[688] Hicr, 15/99.
[689] Tevbe, 9/18.
[690] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 65; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 24-2, *Zühd,* 3; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** 1, 61; Dârimî, *Salât,* 113.

mescidler, Allah'ın yeryüzündeki evleridir. Şu hâlde Müslümanların Allah'ın evini benimsemeleri ve âyette geçtiği şekilde içinde ismini tazim etmeleri, yani O'na ibadet etmeleri gerekmektedir. İlgili âyet şu şekildedir:

"Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar."[691]

Hz. Peygamber, Müslümanların ibadet etmek için mescidlere daha fazla iltizam etmelerini talep ederek, mescidlerin yeryüzünün Allah'ın en sevdiği yerler olduğunu söylemiştir. Bu hususta Ebû Hureyre'den rivayet edilen hadis şu şekildedir:

"Allah nezdinde şehirlerin en sevilen kısımları mescidlerdir. En sevilmeyen kısımları da çarşılardır."[692]

"Mescidler, Allah katında en makbul mekânlardır."[693]

Nevevî bu hususta şöyle der: "Çünkü mescidler ibadet edilen yerlerdir ve bunların temeli takva üzeredir. Bir şehrin çarşıları ise aldanma, aldatma ve faizlerin konuşulduğu, yalan yere yeminlerin edildiği, alış-verişlerde verilen sözlerin yerine getirilmediği, Allah'ı zikretmenin unutulduğu yerler olabilmektedir. Mescidler, içinde bilinçli olarak kulluk sergilendiğinden rahmet mekânları olup, çarşılar ise zıttı bir durumdadır."[694]

Tarihte İslâm âlemi dışındaki dinlerin mensupları, kendilerini/şehirlerini, büyük ve yüksek surlarla/kalelerle korumuşlardır. İslâm diyarında ise çok yüksek kale ve surlara rastlanmaz ya da çok az rastlanır (var olanlar da Müslümanlardan önceki kavimlerin eserleridir). Zira Müslümanların şehirleri, İslâm âleminin imanını ve büyük gücünü sembolize eden mescidler sayesinde korunmuştur. Bu nedenle mescidler küçük hacmi ve basit mimarisine rağmen Müslümanları fiili olarak korumuştur. Keza Müslümanlar İslâm'ın bu manevi gücü sayesinde yaşayabilmişlerdir (kişiler sayesinde değil). Nitekim tarihte haçlıların, Müslümanların birçok toprağını istila ettikleri vakidir. Ancak onlar İslâm'ın kendisine hükmedemediler. Bu nedenle İslâm'ın yüce bayrağı etrafında birleşen

[691] Nur, 24/36.
[692] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 671.
[693] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 288.
[694] Nevevî, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,** el-Matbaatü'l-Mısrıyye nşr., Mısır 1929, c. 5, s. 171.

Müslümanlar, onun gölgesinde yürüyüp topraklarını haçlılardan geri almayı başardılar. [695]

Tarih boyunca mescidler, İslâm müesseseleri için her zaman önemli bir kaynak olarak yerini muhafaza etmiştir. Hatta mescidler sayesinde birçok yeni şehir kurulduğu gibi, İstanbul, Şam (Dımaşk) ve İskenderiye gibi İslâm öncesine ait tarihi birçok eski büyük şehir de İslâmî bir hüviyet kazanarak Müslüman şehirleri haline gelmiştir. İslâm şehir mimarisinde en önemli temel yapının mescid olması sebebiyle yeni kurulan şehirlerde veya fethedilen beldelerde mescid merkezli bir yerleşim oluşmakta idi. Günümüzde hemen her yerleşim merkezinde "Ulucami" veya "Cami-i Kebir" denilen merkezi bir mescidin oluşu bu anlayışın bir sonucudur.[696]

2.2.2. Mescidin İslâm Toplumunda İcra Ettiği Fonksiyonlar

Mescidler, İslâm dininin yüksek derecede önem verip Yüce Allah'ın vahyine mazhar olan ve mekânsal anlamda Allah'a ubudiyetin sergilendiği yerlerdir. Bu itibarla Mekke döneminde ilk olarak Hz. Ebû Bekir'in (ra) evinin avlusunda kurulan mescidi, Hz. Peygamber bütün söz ve davranışlarıyla müessesleştirmek istemiştir. Nitekim O Medine döneminde, Mescid-i Nebevî'yi hem maddi hem de manevi planda gerçekleştirmeye çalıştığı bir müessese olarak tasarlamıştır.[697] Bu şekilde İslâm tarihiyle başlayıp Müslümanların kültüründe yer alan mescidler, dinî bir kurum olarak içinde Yüce Allah'a ibadet etmek olan asıl gayesiyle birlikte, sosyal ve kültürel amaçla değerlendirilerek çeşitli yönlerle onların hayatında merkezi bir konum almıştır. Bu bağlamda başta Mescid-i Nebevî olmak üzere, Medine'deki ilk dönem mescidler Müslümanların ibadeti ve diğer bir takım sosyal aktiviteleri için uygulama alanı olarak çeşitli açılardan değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda İslâm dinini tebliğ etmek için gönderilen Hz. Peygamber, yeni İslâm devletinin başkenti konumunda olan Medine ve sonraki mescidlerin nüvesini oluşturan Mescid-i Nebevî'yi, zamanın yabancı devlet ricali ile kabile reislerinin çeşitli sebeplerle ağırlandıkları bir merkez haline dönüştürmüştür. Aynı zamanda

---

[695] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 13.
[696] Kazıcı, **Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Câmi ve İfa Ettiği Hizmetler** (Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami), s. 219.
[697] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 250.

Mescid-i Nebevî, şûra meclisi olarak stratejik askeri kararların alındığı bir güvenlik merkezi olarak kullanılmış, bahçesinde tayin edilen kumandanlar ile fetih amacıyla orduların karşılanması-uğurlanması gerçekleştirilmiştir. Burada aynı zamanda savaş gazileri tedavi edilmiş, karşı cephenin esirleri hapsedilmiş, elde edilen ganimetler sahiplerine dağıtılmıştır.[698] Keza Suffa'ya ev sahipliği yapmıştır.

Hz. Peygamber'den sonra onun halifeleri de mescidleri, çeşitli yönlerden Müslümanların istifadelerine sunmuşlardır. Mesela Hz. Ömer zamanından itibaren, devlet başkanının özel surette bir binası (Dârü'l-imâre) vardı. Ancak ondan önce Halife Hz. Ömer, İslâm ordularının Irak'taki mağlubiyetini, Mescid-i Nebevî minberinden ilan etmiş ve Müslümanları bu ülke üzerine yürümeye teşvik etmişti.[699] Aynı zamanda her halife, kendisine biat edildikten sonra yönetimde takip edeceği siyasetin açıklaması niteliğindeki ilk hutbesini mescidin minberinden okurdu.[700] Bu haliyle o dönem mescidinde kullanılan minber, üzerinde hükümet program ve görüşlerinin okunduğu meclis kürsüsüne benzetilmiştir.[701]

Mescidin bir dinî ve idari merkez olma özelliği Emevîler döneminde de devam etmiştir. İlk Emevî Halifesi Hz. Muâviye'nin, siyasi rakibi Hz. Ali'ye karşı Şam halkını mescidde toplaması, burada Hz. Osman'ın kanlı gömleğini alıp halka göstererek onları Hz. Ali'ye karşı hazırlaması, genel bir durum ve uygulama olmamakla birlikte, mescidlerin yer yer siyasi amaçla kullanılmış olduğunun ilk örneklerindendir.[702]

İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), mescidin çeşitli şekillerde değerlendirilebildiği hususunda şunları söylemektedir: Mescidin içinde Allah'a ibadet edilmesi amacıyla inşa edilmiş olmasıyla birlikte, mescid, içinde ganimet mallarını taksim etmek, her gelen fakir-fukaranın yararlanabileceği müşterek sadakaları (ortak sofra) koymak, borcunu ödemeyenler ile esirleri hapsetmek, içinde uyumak, hastaları gözetim altında tutmak şekillerinde de değerlendirilebilir. Keza mescidin içinde müstehcen ve batıl

[698] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 236.
[699] Hasan İbrâhim Hasan, **Tarihü'l-İslâm,** Mısır 1964, c. 1, s. 517-518
[700] Günümüzde de bu merasim uygulamasına "hükümet proğramı" adıyla bazı ülkelerde devam edilmektedir.
[701] Hasan, **Tarihü'l-İslâm,** s. 517-518
[702] H. Gazi Yurdaydın (ö. 1999), **İslâm Tarihi Dersleri,** Ankara 1971, s. 16.

olmayan şiirleri inşad etmek ve komşuları için içinden kapı açmak da caiz görülmüştür.[703]

Hulâsa ilk dönem mescidler Müslümanların birçok ihtiyacına ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte mescidin bilinen mimari-fiziki şekline de müdahale edilmemiştir. Bu da gerektiğinde mescidlerin çeşitli alanlarda Müslümanların hizmetinde kullanılabileceğini göstermektedir. Şu hâlde zaruri ihtiyaç varsa, mescid birçok şey için kullanılabilir. Fakat zaruri ihtiyaç yoksa mescid gayr-ı dinî olan şeyler için kullanılmaz.[704]

İslâm'da toplum yeri olarak evden sonra en fazla öneme haiz olan mescid, İslâm'ın ilk döneminden sonraki dönemlerde de çeşitli cihetlerden işlev görmüştür. Nitekim Hamidullah'a göre, Müslümanlar için mescid hem manevi hem de siyasi bir müessese iken,[705] Ağırman'a göre, İslâm nurunun etrafa yayıldığı bir merkez, devrin Müslümanları için bir me'vâ ve melce',[706] Atay'a göre de, Müslümanların açıkça ve yaşadıkları devrin ihtiyaçlarına göre resmen toplandıkları hem ibadet edilen hem ilim öğrenilen hem de sosyal ve siyasi işlerin görüşüldüğü yerdir.[707]

İslâm tarihinde bu fonksiyonları icra eden mescidler, günümüzde bu hususlara benzer uygulamalarla Müslümanların hizmetinde olmaya devam etmektedir. Zira mescidde namazların kılınmasının yanında, Müslümanlara ilan edilmesi gereken dinî-dünyevî bazı hususlar hutbelerle bildirilmekte, örf ve adetlere göre farklılık gösterse de mescidde veya müştemilâtında cenaze namazları kılınmakta, tebrik ve bayramlaşmalar yapılmakta, zaman zaman nikâh merasimleri düzenlenmekte, bazı bölge ve memleketlerde mescidin içinde veya bir bölümünde medreselerde dinî eğitim-öğretim verilmekte, dinî ve kazâî davalar görülmekte, sıkıntı ve kuraklık günlerinde içinde cemaatle dualar yapılmaktadır.

Şimdi mescidin Müslümanlar için, yukarıda verilen çeşitli fonksiyonların icra edilerek değerlendirildiği aşağıdaki hususlara fıkhi açıdan göz atmak istiyoruz:

---

[703] İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 322; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 357.
[704] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 73.
[705] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 24.
[706] Ağırman, **Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,** s. 109.
[707] Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,** İstanbul 1983, s. 25.

2.2.2.1. Mescidin İbadete Tahsis Edilmesi

İslâm'dan önceki dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de Allah'a ibadet etmek kulların en temel görevidir. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde yaratılanlardan ibadet etmeleri vurgusu yapılmıştır. Aslında belli bir ilah'a ibadet etmek, ibadet eden kişinin kul olma bilincinden kaynaklanmaktadır. İbadetler Allah'ın emridir ve sadece O'na ibadet edilir. Kur'ân-ı Kerîm Allah'tan başkasına ibadet etmeyi cahillik olarak niteler. İslâm'a göre cinler ve melekler dâhil yaratılanların tamamı kuldur ve ibadet edilecek yegâne varlık Allah'tır. Bu itibarla İslâm'da mescid inşa etmenin temel amacı, içinde Allah adının anılması, sabah akşam O'nun tesbih ve tenzih edilmesi suretiyle ubudiyet sergilemektir:

"Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde (mecidlerde), akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar. Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler; anarlar ki, Allah kendilerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendirsin, daha fazlasını da lütfundan versin. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır."[708]

Allah'ın yeryüzünde sevdiği yerlerin başında mescid gelmektedir. Bu husus Hz. Peygamber'in hadislerinde de yerini almıştır. Ebû Hureyre'den rivayet edilen hadis-i şerif'e göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Beldelerden Allah'ın en çok sevdiği yerler mescidlerdir. Allah'ın en ziyade nefret ettiği yerler de çarşı ve pazarlardır."[709]

Nevevî'ye göre mescidlerin içinde yapılan ibadetler bilinçli bir kulluğun neticesidir. Bu sebeple mescidler yeryüzünün en şerefli mekânlarıdır.[710]

2.2.2.1.1. Mescidde Namaz Kılmak

İslâm kültüründe mescidin ihyası, içinde ibadet etmekle olur. Yüce Allah'ın, Müslümandan istediği ibadetin bedenle yapılan kısmına namaz da girmektedir.

[708] Nûr, 24/36-37-38.
[709] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid*, 288.
[710] Nevevî, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,** c. 5, s. 171.

Müslümanlar nezdinde mescid denince de akla ilk gelen şey namaz ibadeti ve bu ibadetin mescid içinde eda edilmesidir. İlahi menşeli birçok dinde yerini bulan namaz, İslâm'da da bütün Müslümanlara farz kılınmıştır. Bu nedenle İslâm'da namaza büyük ehemmiyet atfedilmiştir. Yüce Allah namazın farziyeti hakkında Kur'ân'da şu şekilde ferman buyurur:

"Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin."[711]

"...Şüphe yok ki namaz, müminler üzerine vakitleri belli olarak yazılmış bir ödevdir."[712]

"Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."[713]

Namazın İslâm dini açısından sevap ve hesap önemi hususunda Hz. Peygamber'den şu hadîsler rivayet edilmiştir:

"Bir adam Hz. Peygamber'e, "Amellerin en faziletlisi hangisidir?" diye sordu. Hz. Peygamber, "Vaktinde kılınan namazdır." buyurdu."[714]

"Kıyamet gününde kulun her şeyden önce hesaba çekileceği husus namazdır."[715]

"Cennetin anahtarı namazdır."[716]

Fıkıh'ta namaz; Cuma namazı, vakit ve kaza namazları gibi farz-ı ayn; cenaze namazı gibi farz-ı kifâye ile teravih, tahiyyetü'l-mescid,[717] yağmur duası, küsûf/güneş tutulması, husûf/ay tutulması için kılınan nafile namazlardan oluşmaktadır. Cuma namazı hariç diğer namazlar hem ferdi olarak hem de toplu

[711] Bakara, 2/43.
[712] Nisâ, 4/103.
[713] Tevbe, 9/71.
[714] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Tevhid,* 48.
[715] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Muharebe,* 2.
[716] Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Tahâre,* 1.
[717] Nevevî, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,** c. 5, s. 226.

olarak mescidin içinde, dışında ve mescid hükmü ifade eden yerlerde kılınabilir.[718] Cuma namazı ise sadece cemaat halinde kılınabilmektedir.[719] Cuma namazının bilinen şekliyle mescidlerde kılınması şart olmamakla birlikte, şehir içinde yer alan mescid veya herhangi bir mekân ve açık hava gibi mescid hükmündeki yerlerde kılınması[720] teamül haline gelmiştir.

İslâm'da namaz, terkine ruhsat verilmeyen ibadetlerdendir. Öyleki namazın önemi binanın temel iskeletini teşkil eden direk ve kolonlara benzetilmiştir.[721] Nasıl ki bir yapı kolonsuz ayakta duramıyorsa, namazsız bir İslâm da düşünülemez. Bu nedenle fakihler, namazın farziyetini inkâr edenin kâfir olarak değerlendirildiğini, tembellik edip terkedenin ise hadden (ceza olarak) öldürüleceğini söylemişlerdir.[722] Nitekim namazın savaş hali[723] ile ağır hastalık durumunda[724] bile terkedilmesine ruhsat verilmemiş, kılınması istenmiştir.

İçinde yapılan bazı fonksiyonlar bakımından "mâbed"le eş anlamlı olan "mescid"in asıl amacı onun ibadet mahalli olmasıdır. Ancak mescid ibadet açısından diğer dinlerdeki mâbedlerden farklılık göstermektedir. Şöyle ki, Yahudi ve Hıristiyanlara göre ibadet asıl olarak mâbed veya evde yapıldığı hâlde, İslâm'da yeryüzünün her tarafı temiz ve mescid sayılmıştır. O hâlde temiz olan her yer üzerinde ibadet edilebilir.[725] Bütün yeryüzünün Allah'a ibadet edilebilecek mekânlar olarak tanımlanmış olması,[726] elbette bu ümmete bahşedilmiş özelliklerdendir. Zira bizden önceki ümmetler sadece kilise ve havra gibi mâbedlerde ibadet edebiliyorlardı.[727] Nevevî şöyle der: "Kâdi İyâz'a (ö. 544/1149) göre bunun gerekçesi şudur: Çünkü bizden önceki ümmetler, sadece temiz olduğu kanısına vardıkları yerlerde namaz kılabiliyorlardı. Bizler ise necis olduğuna hükmettiğimiz

[718] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 287-288.
[719] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 2, s. 545.
[720] Erdebîlî, **el-Envâr li a'mâli'l-ebrâr,** c. 1, s. 98; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 2, s. 543.
[721] Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâî el-Aclûnî (ö. 1162/1749), **Keşfü'l-hafâ**ʾ, Mektebetü'l-ilmi'l-hadîs, tsz., byy., c. 2, s. 36.
[722] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. , s. 612.
[723] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 573.
[724] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 350-351.
[725] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 290.
[726] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Teyemmüm,* 1, *Salât, 56;* Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 3-4.
[727] Nevevî, **Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi'l-Müslim,** s. 402.

hariç her yerde namaz kılabiliriz."[728] Dolayısıyla diğer dinlerin aksine, Müslümanlar sadece ibadetlere tahsis edilmiş belli mekânlarda değil, uzayda, gemide, uçakta, arabada vs. yani temiz olan her yerde ibadet ederler/edebilirler. Bu itibarla İslâm'da ibadet sadece mescide bağlı olmayıp, evde, çarşı-pazarda, işyerlerinde, hatta yeryüzünün herhangi bir yerinde yapılabilmektedir.[729] Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır:

"Bana benden önceki peygamberlere verilmeyen beş şey verildi: Ben düşmana bir aylık mesafeden korku salmakla yardım olundum, bana yeryüzü temiz ve mescid kılındı. Bana ganimetler helal kılındı. Benden önce hiçbir (peygambere) helal kılınmamıştı. Bana şefaat etme yetkisi verildi. Daha önce her peygamber özellikle kendi kavmine gönderiliyordu. Ben ise bütün insanlara gönderildim."[730]

Bu hadiste belirtildiği üzere, yeryüzünün mescid ve temiz kılınmış olması ümmet-i Muhammed'e has bir uygulama ve ayrıcalıktır.[731] Bununla birlikte Hz. Peygamber, çöplükler, mezbahaneler, kabristanlar, hamamlar[732] gibi yerlerde namaz kılmayı hoş karşılamamıştır. Ancak özü itibariyle söz konusu yerler dinen temizdir ve fiziki/aynî kirleri giderildiğinde namaz kılmaya elverişli hale gelmektedir. Zeccâc (ö. 311/923), bu hadise dayanarak ibadet edilen her mekânın mescid statüsünde olduğunu bildirmiştir.[733]

İslâm tarihinde namazın mescidlerde cemaatle kılınması, öteden beri var olan bir adet olmuştur. Şirbînî, cemaatle namaz kılmada icma olduğunu, bunun da Kur'ân'ın şu ayetine dayandığını ifade etmektedir:[734]

---

[728] Nevevî, **Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi'l-Müslim,** s. 402; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 27.

[729] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 251.

[730] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Teyemmüm*, 1, *Salât*, 56; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid*, 3, 4, 5; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Mesâcid*, 4.

[731] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 251-252.

[732] İmâm Mâlik ve bazı âlimler, içinde cenaze namazı kılınabildiği gerekçesiyle, makberlerde namaz kılmaya cevaz vermişlerdir. (Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdilberr (ö. 463/1071), **et-Temhîd li mâ fi'l-Muvattai mine'l-maâni ve'l-esânîd,** Rabat 1967, c. 5, s. 234; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 71).

[733] Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), **Meʿâni'l-Kurʾâni ve iʿrâbühü** (thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Âlemü'l-kütüb nşr., Beyrut 1988, c. 1, s. 196.

[734] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 465.

"Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırdığın zaman onlardan bir bölük seninle beraber namaza dursun…"[735]

Bu nedenle mescidleri namaz kılma, cemaatle namaz kılma, namazı bekleme gibi fazilet umulan etkinliklerle ihya etmek gerekir. Cemaatle kılınan namazın sevabının katlanacağı hususunda Hz. Peygamber müminleri şöyle müjdelemiştir:

"Cemaat halinde kılınan namaz yalnız kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir."[736]

"Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir."[737]

Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezhebinde Cuma namazı hariç farz namazları cemaatle kılmak sünnet-i müekkede;[738] Şâfiî mezhebinin bir görüşüne göre farz-ı kifâye, diğer bir görüşüne göre farz-ı ayn olarak görülmüştür.[739] Ancak Hanbelîler, yukarıda verilen ayet hükmü gereğince farz namazları cemaatle kılmanın vacip olduğunu söylemişlerdir. Hanbelîlere göre, eğer farz namazları cemaatle kılmak vacip olmasaydı salât-ı havf'ın[740] cemaatle kılınmaması için ruhsat verilirdi ve farzın vaciplerine (havf namazındaki rükû, secde terki gibi) halel getirmek caiz görülmezdi.[741]

Cemaatle namaz kılmanın birçok hikmeti vardır. Bunlardan bir tanesine Hz. Peygamber bir hadîsinde işaret etmiştir:

"Şüphesiz mümin, diğer mümin kardeşi için, bir kısmı diğer kısmını destekleyen bina gibidir."[742]

---

[735] Nisâ, 4/102.
[736] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 249; İbn Hacer, **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî,** c. 2, s. 131.
[737] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Ezân,* 30; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 249.
[738] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 1, s. 57; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî (ö. 954/1547), **Mevâhibü'l-Celîl li Şerhi Muhtasarı Halîl** (thk. Muhammed Yahya b. Muhammed el-Emîn el-Yakûbî), Dârü'r-rıdvân, byy., 2010, c. 2, s. 395; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 465.
[739] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 466.
[740] Korku namazı; düşman veya sel ve yangın gibi tabiî bir âfet yahut vahşi hayvan saldırısı karşısında bulunan bir İslâm cemaatinin namazlarını iki gruba bölünüp bir imam arkasında nöbetle kılmaları. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 493).
[741] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 5.
[742] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 88.

Buna göre, cemaat halinde kılınan namaz vasıtasıyla günde beş defa bir araya gelen Müslümanlar arasında, birlik ve beraberliği sağlama, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı geliştirme, cemaat arasındaki kardeşliği pekiştirme ve böylece müminler arasında kolektif bir şuur ve İslâmî kimlik kazandırılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber bu hadîsi söylerken parmaklarını birbirine geçirerek, Müslümanların kenetlenmesini istemiştir.

Müslümanların hac ibadeti, Arafat'ta; Cuma namazı, bayram namazları gibi bazı ibadetler de mescidlerde / muayyen mekânlarda îfâ edilmektedir. Mescidde hem ferdi hem de cemaat halinde kılınan ibadetleri günlük, haftalık ve senelik diye tasnif etmek mümkündür. Günlük ibadetler arasında farz namazlar; haftalık ibadet, Cuma günü kılınan Cuma namazı; yıllık ibadetler ise, Ramazan ve Kurban bayramı namazları ile teravih namazı olarak sayılabilir.[743]

2.2.2.1.2. Mescidde İtikâf Yapmak

Mescide has olan ibadetlerden bir tanesi de itikâftır. İtikâf, sözlükte, "iyi olsun kötü olsun bir şeye/mekâna iltizâm etmek" demektir.[744] Istılahta ise, "Allah'a ibadet amacıyla, nefsi rutin dünya işlerinden uzaklaştırıp mescid veya mescid hükmündeki yerlerde inzivaya çekilmek" demektir.[745] İtikâf, âkil olup cünüp, hayız gibi hükmi necasetlerden temiz olan kadın ve erkek Müslüman tarafından senenin her diliminde yapılabilir.[746] Ramazan ayında yapılması daha faziletli görülmüştür.[747]

İtikâfın meşruiyeti âyet ve hadîslere dayanmaktadır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususa şöyle işaret etmektedir:

"...Mescidlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar."[748]

---

[743] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 254.
[744] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 188;
[745] İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 275; Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 427.
[746] İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 275; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 188.
[747] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** s. 249.
[748] Bakara, 2/187.

Hz. Peygamber Ramazan ayının ortadaki on gününde, sonra sonundaki on gününde mescidde itikâf yapardı ve bunu vefat edinceye kadar sürdürdü. Hanımları da ondan sonra bu şekilde itikâf yaptılar.[749]

İtikâf'ın mescid hükmündeki mekânlarda yapılması hususunda İslâm hukukçuları görüş birliği içindedir.[750] Cemaati daha fazla olduğundan ve Cuma namazına iştirak etmek için içinden çıkma durumu bulunmadığından itikâfın, Cuma namazının kılındığı *el-Mescidü'l-câmi* hükmüne sahip mescidlerde yapılması daha faziletli görülmüştür.[751] Hanbelî İbn Kudâme'ye göre ise erkekler tarafından yapılacak itikâfın bu nevi mescidde yapılması vaciptir.[752] Mâlikî ve Şâfiîlere göre mescidle birlikte, mescidin çatısı ve avlusunda da itikâf yapılabilir. Hz. Peygamber'in de mescid avlusunda itikâf yaptığını delil gösterirler.[753]

Mescide girerken itikâf niyetiyle girmek,[754] sağ ayakla girmek,[755] çıkarken sol ayakla çıkmak müstahap görülmüştür.[756] Nevevî itikâfta iken mescidde Kur'ân okumasını şöyle tavsiye etmiştir: "Kur'ân'ı temiz bir yerde okumak müstehap görülmüştür. Bu sebeple bazı âlimler Kur'ân'ı mescidde okumayı sevmiştir. Zira mescid bütün temizlikleri (maddi-manevi) kendinde toplar ve yeryüzünün en şerefli parçasıdır. Ayrıca Kur'ân'ı mescidde okumak başka bir fazileti beraberinde getirir ki o da itikâf'tır. Bu yüzden, mescidde (az veya çok) oturan herkesin ilk girişte itikâf niyeti getirmesine dikkat etmesi gerekir. Keza itikâfa ihtimam gösterip onu yaymak, küçüklere, sıradan insanlara bildirmek gerekir. Zira birçok insan bundan haberdar olmayabilir."[757]

---

[749] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İtikâf,* 318; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *İtikâf,* 831; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Savm,* 331; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Savm,* 157.

[750] İbn Rüşd, **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** s. 249; İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 278.

[751] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 189-190.

[752] İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 278.

[753] Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 296; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 190.

[754] İtikâf niyeti: نويت سنة الاعتكاف

[755] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 253**.** (Mescide girerken bu dua okunur: باسم الله، اللهم صل وسلم على محمد، اللهم أفتح لي أبواب فضلك، اللهم اعصمني من الشيطان الرجيم.)

[756] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 207.

[757] Nevevî, **et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân,** Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1994, s. 72-73.

2.2.2.2. Gasbedilen Mekânda Namaz Kılmak

Mescidin, fıkhi açıdan haram olmayan bir mülkte inşa edilmesi, hüküm altına alınmıştır. Zira üzerinde gasbedilmiş bir elbise olanın namazının sahih olmadığı gibi, yeterli arsa varken, Şâfiî'nin bir görüşüne göre mağsûb[758] olan bir mülk üzerinde inşa edilen mescidde kılınan namaz da geçerli değildir.[759] Keza Nevevî'ye göre gasbedilmiş topraklarda namaz kılmak haramdır.[760] İbn Kayyım'a göre de eğer mâbedler mülken gayri müslimlerin ise, onların izni olmadan Müslümanlar içinde namaz kılamazlar. Zira izni ve rızası alınmadan başkasının mülkünde namaz kılmak gasbedilen yerdeki namaz kılmak olarak değerlendirilecektir. Bu gibi yerde namaz kılmak ise haram görülmüştür.[761] Zira Hz. Âişe'den (ra) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Kim bizim dinimizde olmayan (dinimize uymayan) bir şeyi yaparsa o merduttur, makbul değildir."[762]

Hz. Peygamber'in mağsûb bir mülkte namaz kıldığına veya gasbedilen bir toprakta namazın sahih olduğuna dair herhangi bir rivayeti bulunmadığına göre, buralarda kılınan namaz sahih görülmemiştir. Ancak mescidin "mağsûb" bir mülk üzerinde inşa edildiği bilinmiyorsa veya mağsûb olduğu unutulmuşsa, bu durumda namaz kılan kişi mazur görülür.

Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî'nin diğer görüşüne göre, gasbedilmiş toprak üzerinde de olsa kılınan namaz sahihtir. Zira men edilen husus, namaz kılmak değil, gasptır.[763] Keza Ahmed b. Hanbel'e göre de, tamamı veya bir kısmı gasbedilen mescid üzerinde kılınan Cuma namazı geçerlidir. Cuma namazı meskûn mahale has

---

[758] Bir kimsenin mütekavvim ve değerli bir malını, sarahaten ve delâleten veya âdete nazaran izni olmaksızın haksız yere elinden veya tasarrufu dairesinden alınan mal. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 154).

[759] Serahsî, **el-Mebsût,** c. 1, s. 206; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 470, 476; İbrâhim b. Muhammed b. Sâlim, İbn Duveyyân (ö. 1353/1934)**, Menârü's-sebîl** (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1958, c. 1, s. 74-75.

[760] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 3, s. 154).

[761] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 148.

[762] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Sulh,* 5; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Akdiye, 17-18.*

[763] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 476.

bir namaz olduğundan, üzerinde kılınacak yer mağsûb bile olsa, Cuma'nın eda edilmesi gerekir. Yoksa Cuma namazı kaçırılmış olur.[764]

2.2.2.3. Eğitim ve Öğretim İçin Kullanılması

İslâm tarihinde mescidde çeşitli disiplinlerde ilim tahsil edilmesine baştan beri büyük önem verilmiştir. Bu sebeple mescid içinde çeşitli eğitim-öğretim faaliyetleri icra edilmiştir. Nitekim İslâm'da bir disiplin içerisinde verilen ilk eğitim, Mekke döneminde Darülerkam, Medine döneminde Ashâb-ı Suffe kurumuyla başlamıştır.

İslam'da hem dünya hem de ahiret saadetini elde etmek amacıyla ilim talep/tahsil etmek Müslümanlar için bir gereklilik olarak görülmüştür. Nitekim İslâm'ın ilim öğrenmeye verdiği ehemmiyet, sonsuza dek geçerli olan insanlığa ilk emrinin "okumayı" tavsiye etmesinde ve ilim sahiplerini övmesinde ortaya çıkmaktadır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır:

"Yaradan rabbinin adıyla oku!"[765]

"(Bu adam mı,) yoksa âhiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?" De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!" Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar."[766]

Hz. Peygamber de müminlerin Kur'ân ile ilim öğrenmeye başlamalarını tavsiye edip başta fıkıh olmak üzere buna teşvik etmiştir. Keza o, ilim talep etmenin Müslümanlara farz mesabesinde olduğunu bildirmiş, ilmi en uzak yerde bile olsa ardına düşmelerini istemiş ve Allah'ın, sevdiği kuluna ilim öğrenmeyi bahşettiğini vurgulamıştır:

"Sizin en hayırlınız Kur'ân-ı öğrenen ve öğretendir."[767]

---

[764] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 477.
[765] Alak, 96/1.
[766] Zümer, 39/9.
[767] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fedâilü'l-Kur'ân,* 21.

"İlim Çin'de de (uzağınızda da) olsa ona tâlip olun. Çünkü ilim (talep etmek) her Müslümana farzdır."[768]

"Allah her kimin iyiliğini dilerse, onu dinde fakih kılar (dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir)." [769]

Daha Mekke'de iken, Erkam'ın evinde Kur'ân öğretimiyle eğitim-öğretim faaliyetine başlayan Hz. Peygamber'in, devamında Bedir esirlerine, kurtuluş fidyesi olarak on Müslüman çocuğuna okuma-yazma öğretmelerini şart koşmuş olması, savaş ikliminde bile onun eğitim-öğretime vermiş olduğu önemi göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur.

Eğitim-öğretimin gerekliliği hususunda Nevevî şunları söylemektedir: "Talep edene öğretmek farz-ı kifâyedir. Şayet bir yerde öğretici olarak tek kişi varsa onun ders vermesi muayyen olur. Bir grubun öğretebilecek bir kısmı varsa ve öğretirse gurubun tümünden sorumluluk düşer, ancak bundan imtina ederse, grubun tamamı günahkâr (sorumlu) olur."[770]

Hz. Peygamber'den rivayet edilen aşağıdaki hadîs, asr-ı saâdette mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermektedir. Zira Hz. Peygamber, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmı dua ve zikirle, diğer bir kısmı ilimle meşgulken, ilmi önemsediğini ashabına göstermek amacıyla ilimle meşgul olanların yanına oturmuş ve şöyle demiştir:

"Ben muallim olarak gönderildim."[771]

Burada Hz. Peygamber, gönderiliş gayelerinden birinin öğretmenlik olduğunu söylemiş ve peygamberliğinin ilk günlerinden itibaren bunu mescid merkezli

---

[768] Beyhakî, Şu'abü'l-îmân (thk. Ebi Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 2000, c. 2, s. 254. (Not: Bu hadisin birçok varyantının olduğu ve hepsinin "zayıf" kategorisinde değerlendirildiği aynı eserde belirtilmektedir).

[769] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim* 10, *Humus* 7, *İ'tisâm* 10; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid, İmâre* 175, *Zekât* 98, 100; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *İlim,* 1.

[770] Nevevî, **et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân,** s. 38-39.

[771] İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Mukaddime,* 17.

uygulamasını yapmıştır.[772] Nitekim o (s.a.v.), ashâbın uygun olduğu vakitleri kollayarak bu zaman dilimlerinde onlara mescidde dersler vermiş,[773] sorularını yanıtlamış, kendisine dini öğrenmek üzere gelen bireylere ve gruplara gerekli dinî bilgiyi burada vermiştir.[774] Kendisine gelen âyetleri mescidde okuyup açıklayarak dinin hükümlerini ve inceliklerini öğretmiştir. Sahâbeler de onun bu tavrını benimseyip devam ettirmişlerdir. Zira ashâb mescide geldiğinde halkalar kurarak Kur'ân okumuş, ilmî sohbetlerde bulunmuş ve özellikle de fıkhî konuları müzakere etmiştir.[775]

Bu itibarla mescid, yer yer içinde ilim tahsili gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin icra edildiği, vakfedilmiş ve tüzel kişiliğe sahip olan bina olarak İslâm kültüründe temerküz etmiştir. Nitekim Mescid-i Nebevî'ye bitişik olarak inşa edilen ve eğitim-öğretim için ayrılan bölümde, genelde Muhacir'lerden oluşan ancak gündüzlü olarak devam eden Ensar'la birlikte sayıları zaman zaman dört yüzü bulan bekâr, evsiz-barksız sahâbe eğitim görmüştür. Hamidullah'ın ilk İslâm üniversitesi[776] dediği mescidin bu sınıfına daha sonra *Suffe* adı verilmiştir. Demek oluyor ki "Oku" emrine muhatap olan Müslümanlar daha en başta eğitimi de mescidin içine almışlardı. Yani mescid aynı zamanda bir mektep ve medreseydi.

Asr-ı saâdette başta Mescid-i Nebevî olmak üzere mescidler aynı zamanda sahâbe tarafından alınan öğretimin uygulama alanı olmuştur. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan Müslümanlar günde beş defa mescidde toplanıp Hz. Peygamber'den ibadetin nasıl yapıldığını fiili olarak görüyorlar, onun emir ve nasihatlerini alıyorlardı. Ayrıca O'nun gibi bir imamdan cehaletle nasıl savaşacaklarını öğreniyorlardı. Bu şekilde, sonradan gelecek nesillere İslâm'ı sahih bir şekilde aktarmak için kendilerini en iyi şekilde yetiştiriyorlardı.

Mescidde verilen öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilirdi. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" denilmiştir ki bu ilk

[772] Hamidullah, **Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih** (Çev. Kemal Kuşçu**)**, İstanbul 1967, s. 21.
[773] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim,* 11.
[774] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim,* 6; *Mevâkîtü's-salât,* 2.
[775] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim,* 35.
[776] Hamidullah, **İslâm Peygamberi** (trc. Salih Tuğ), c. 2, s. 830.

asırda hadîs derslerini ifade ediyordu. Bu meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka"[777] denilmiştir.[778]

Mescidin "ilim meclisi" olma özelliği sonraki dönemlerde de devam etmiş, büyük mezhep imamları ve diğer önemli İslâm âlimleri hep bu meclislerde yetişmiş, kendileri de mescidlerde ders halkaları kurmak suretiyle ilmi yaymışlardır. Böylece Hz. Peygamber'in başlattığı ilmî faaliyetler asırlar boyu devam etmiş, mescidler İslâm âleminde canlı ilim merkezleri haline gelmiştir.[779] Hatta Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1072), ilim meclisinin zikir meclisine üstünlüğü hakkında bir konu başlığı açarak buna dair rivayetleri sıralamıştır.[780] Nevevî de, "mescidlerde ilim halkaları kurmak, vaaz vermek-dinlemek müstehaptır. Zaten İslâm'da iyiliği emretmek, kötülüğü menetmek her mümine vaciptir. Ancak mescidde bu emre imtisal etmek daha fazla önem kazanır",[781] demektedir.

Mescid-i Nebevî'deki eğitim-öğretim faaliyetleri, sadece Suffa ehline yönelik olmayıp aynı zamanda şehirde ve civar köylerde bulunan ve gündüz mescide gelip gece evlerine dönenlere de verilmiştir ki[782] bu eğitim halkalarında başta Kur'ân'ın ezber şekilde talimi olmak üzere tefsir ve hadîs öğretilir, fıkhî meseleler tartışılırdı.

Çok amaçlı olarak inşa edilen Mescidi-i Nebevî, sırf erkeklerin ibadet ve eğitimlerine tahsis edilmemiştir. Haftanın belli bir günü de kadınlara tahsis edilmişti. O gün gelince kadınlar mescidde toplanır; Resûlullah (s.a.v.) onlara çeşitli konularda bilgi verir, bazı emir ve tavsiyelerde bulunurdu. Yani o dönemde mescid, kadınlar için de tam anlamıyla bir talim ve terbiye yeriydi.[783] Nitekim Mescid-i Nebevî'nin üç kapısından birisi de kadınlara tahsis edilmişti.[784] Bu da mescidin kadın-erkek farkı gözetilmeksizin herkes için eğitim merkezi olarak kullanılabildiğinin en büyük

[777] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim,* 8.
[778] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 368; Önkal-Bozkurt, "Cami", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 7, s. 50.
[779] Komisyon, **Hadislerle İslâm**, c. 2, s. 297.
[780] Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (ö. 463/1072), **el-Fakih ve'l-mütefakkih,** Riyad 1969, c. 1, s. 10, 12.
[781] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) Cidde, tsz., c. 2, s. 204.
[782] Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 70.
[783] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 262; Ayrıca Bkz. Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *İlim,* 8, 32, 35, 38.
[784] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 389.

delilidir. Şu hâlde İslâm'da mescid, asr-ı saâdetten beri kadın-erkek demeden Müslüman kişiliğin inşa edildiği bir merkez işlevini yerine getirmiştir.[785]

Genel anlamda asr-ı saadet dâhil eğitim-öğretim faaliyeti, "devlet"in sorumluluğuna sokulmamış, daha çok mescidler ve onun etrafındaki cemaatler sayesinde yapılmıştır. Bu nedenle imkânların kıtlığına rağmen İslâm tarihinin ilk asırlarında anne-babalar çocuklarını, ilim tahsil etmek amacıyla küçük yaşlardan itibaren dönemin ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Bağdat, Gazze, Nişabur, Kahire, Endülüs, Dımaşk gibi şehirlerde bulunan ve İslâm dininin her dalında ilim öğretilen mescidlere gönderirlerdi. Zira bu merkezler ve içindeki mescidler Müslümanların eğitim, ibadet ve sosyal hayatlarının merkezinde yer almıştır. Mescid bünyesinde zamanla külliye ve medreseler inşa edilmiş ve bu mekânlar eğitim için daha elverişli hale getirilmiştir.[786]

İslâm tarihinde, bir müstakil müesseseyle mescidin bir medrese olarak değerlendirilmesi, Ezher Camisiyle başlamıştır. Nitekim Ezher Camii, 359/970'teki kuruluşundan itibaren dinî tedrisatın yapıldığı bir yer olmuştur. Memlükler (1250-1517) zamanında ise tam anlamıyla bir üniversiteye çevrilmiş ve hocaları ve öğrencileriyle nizamlı bir şekilde eğitim verilmeye başlanmıştır.[787] İbrahim Tamğaç Buğra Karahan'a ait bir Vakıf Belgesine göre, medresenin ilk olarak 433/1042 yılında Meşhed'de inşa edildiği anlaşılmaktadır.[788] Bir başka kaynağa göre medreseyi resmi anlamda ilk bina eden kişi Kıvâmüddîn Hasan b. Ali Nizamülmülk et-Tûsî'dir (ö. 485/1092). Nizamülmülk başta Bağdat olmak üzere, Nişabur ve İsfahan gibi ilim merkezlerinde medreseler yapmıştır.[789] Birbirine uzak olmayan bu tarihlere dayanarak, farklı şehirlerde medresenin ilk kurulmasına öncülük edildiği görülmektedir. Bu tarihlerden itibaren resmi anlamda bir çeşit medrese de olan mescidler, ilim adamları tarafından çeşitli dönemlerde fıkıh, tefsir, hadîs ve diğer ilim halkaları için adeta karargâh olmuştur. Ayrıca mescidler, Müslümanların çocuklarının Arap dilini öğrendikleri ve akaid dersleri aldıkları eğitim kurumları

[785] Ağırman, **Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,** s. 133.
[786] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 31.
[787] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 176-177.
[788] Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğrahan Tağmaç Medresesi: Vakıf Belgesi", **Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Dergisi,** Ankara 1982, c. 15, S. 2, s. 117.
[789] Abdülkerîm Özaydın, "Nizamülmülk", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2007, c. 33, s. 195.

olarak da kullanılmıştır. Kısaca mescid, toplum meselelerinin görüşüldüğü ve yayıldığı merkez olmaya devam etmiştir.[790]

Ezher gibi bazı yerlerde, İslâmî ilimlerdeki tedrisat verilmeye devam edilmesiyle birlikte, günümüzde eğitimdeki işlevi üniversiteler tarafından üstlenen mescid, yaygın din eğitimi altında hizmet vermeye devam etmektedir. Nitekim bünyesinde vaaz, hutbe, sohbet, Kur'ân öğretimi, çocuk, genç ve yetişkinler için dinî bilgiler kursu gibi etkinliklerin gerçekleştirildiği mescidler, yaygın din eğitimi kurumlarının başında gelmektedir. Dinin kardeşlik, sevgi, saygı, özveri, yardımlaşma ve hoşgörü gibi değerlerinin işlendiği mescidlerde, bireylere hayatı daha doğru bir anlayışla yorumlama becerisinin kazandırılması amaçlanmaktadır.[791] Keza günümüzde bazı ülke ve bölgelerde mescidde eğitim verilmeye devam edilmesiyle birlikte, eğitim-öğretim, ülkeler tarafından eşitli isim, kategori ve düzeyde sistemleştirilmiştir. Kimse eğitim-öğretim görme hakkından mahrum edilememektedir. Hükümetler, bu sahada ebeveynlerin eğitim ve öğretimi kendi dinî ve felsefi inançlarına göre vermelerinde serbestiyet tanımaktadır.

Mescidin İslâm tarhinin en başından beri eğitim-öğretim için değerlendirildiği malumdur. Bununla birlikte mescidin namaz için ayrılan bölümünde, içinde İslâm'ın övüldüğü (ilahi, kaside vs.) hariç[792] şiir vs. okumak, yüksek sesle konuşmak ve tartışmak uygun görülmemiştir.[793] İslâm, mescidde (mubah olması kaydıyla dünyevi olsa dahi) konuşmayı menetmemiştir. Ancak Hz. Peygamber, müminlerin hutbe ve vaazdan daha fazla istifade etmeleri amacıyla Cuma günü hutbe okunduğu esnada konuşmayı menetmiştir.[794] Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurmuştur:

"İmam hutbe okurken, sen (yanı başında konuşan) arkadaşına, "Sus!" desen boş laf etmiş olursun."[795]

---

[790] Bkz. Hasan, **Tarihü'l-İslâm,** c. I, s. 523-524.
[791] Hüseyin Yılmaz, "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi", **Değerler Eğitimi Dergisi,** 2007, c. 5, S. 14, s. 108.
[792] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) Cidde, tsz., c. 2, s. 200; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 319.
[793] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) c. 2, s. 204; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 326.
[794] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 113.
[795] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cuma*, 36; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Cuma*, 11.

Bu itibarla, mehabet ve saygınlığı ile içinde namaz kılanlar düşünülerek mescidler her kafadan bir sesin çıktığı kahvehanelere çevrilmemeli, siyasi ve hizispel propagandalara alet edilmemelidir. Keza derviş ve sufiler için tekye'ye dönüştürülerek içinde def çaldıkları, raks ettikleri mekân olarak da düşünülmemelidir.

2.2.2.4. Mahkeme Olarak Kullanımı

Mescidin kullanım amaçlarından birisi, onun İslâm tarihinin ilk ve orta dönemlerinde halka açık çeşitli yargılama mekânı olarak değerlendirilmesidir. Bazı kaynaklarda ilk defa Hz. Osman'ın bir evinin yargılama yeri olarak tahsis edildiği ileri sürülse de[796] genel kanaat, Müslümanların söz konusu dönemlerde kazâî faaliyetleri için herhangi bir özel mekânlarının olmadığı yönündedir. Yargılamalar uygun olan mescid, çadır, pazar yeri, konaklama yeri gibi herhangi bir yerde icra edilebiliyordu. Bu itibarla Müslümanların günlük olarak en çok toplandıkları merkez oluşu nedeniyle, bu faaliyetler uzun bir dönem mescidde icra edilmiştir. Kısaca din ile devlet idaresinin birbirinden ayrılmadığı dönemlerde mescid, toplum meselelerinin görüşüldüğü ve yayıldığı merkez olmuştur.[797] Nitekim Hz. Peygamber kendi zamanında, yıllardır birbirine düşman olan Evs ve Hazrec kabilelerini Mescid-i Nebevî'de barıştırmıştır ki bu husus vahye de mazhar olmuştur:

"Hepiniz toptan Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, parçalanıp ayrılmayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de O kalplerinizi -İslâm'a ısındırıp- birleştirmişti. Siz de onun bu nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken sizi oradan O kurtarmıştı."[798]

Abdurrahman b. Kays'tan şu şekilde rivayet edilmiştir: "Ben Yahya b. Ya'merin (ö. 89/708) mescidde kazâî faaliyet yaptığını gördüm."[799] Mâverdî, mescidlerin yargılama yeri olarak değerlendirilebileceğini şu şekilde ifade etmektedir: Eğer "kadı"ya evinde veya bir mescidde yapmak üzere kadılık görevi

[796] Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı,** s. 317.
[797] Hasan, **Târihü'l-İslâm,** s. 523-524; Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı,** s. 155.
[798] Âl-i İmrân, 3/103.
[799] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî (ö. 235/850), **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** Riyad 1409, c. 4, s. 433.

verilirse, o bu yerler dışında kadılık yapamaz.[800] Mâverdî bu hususta Ebû Abdillâh ez-Zübeyrî'nin (ö. 236/851) şöyle dediğini de dile getirmektedir: Basra'daki emirler uzun bir müddet mescidlere kadı ataması yapıyorlardı. Bu kadılara "kâdı'l-mescid / mescid kadısı" deniyordu ve 20 dînar veya 200 dirhemi geçmeyen davalar ile nafaka davalarına bakıyorlardı.[801] Hanefi fukahâdan Mevsılî de mescidde yargılamanın yapılabileceğini, bu yargılamayı Cuma namazı kılınan "el-Mescidü'l-câmi"de yapmanın daha evla olduğunu söylemektedir.[802] Bu uygulamalardan anlaşılıyor ki Hz. Peygamber sonrasında; sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde kadılar tarafından görülen çeşitli ticari, hukuki ve cezaî dava yargılamaları aleni olarak ve meccanen mescidlerde icra edilmiştir.

Keza bir nevi yargılama olan liân[803] olayları da mescidlerde icra edilmiştir.[804] Nitekim asr-ı saâdette mescidde kadın ile erkek arasında liân'ın cereyan ettiği görülmektedir. Sehl b. Sa'd'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir:

"Bir adam Hz. Peygamber'e: Ey Allah'ın Resûlü, bir adam kendi karısıyla (yatağında) başka bir adamı gördüğünde, onu öldürme hakkına sahip olur mu, diye sordu. (Sonra) bu karı-koca mescidde lanetleştiler (liân yaptılar)."[805]

Bunun yanında zamanla kadılar da, halife ve sultanların etkisinden uzak tutmak amacıyla, hem kazâî hem de liân gibi yargılama faaliyetleri için, mahkeme salonu olarak mescidleri kullanmışlardır.[806] Örneğin 170/786 tarihinde inşa edilen Kurtuba Ulucami uzun tarihi boyunca muhakemelerin yapıldığı yer olarak değerlendirilmiştir. Nitekim kâtibiyle birlikte kadının, bu mescidin bir köşesinde hasımlar, vekiller/avukatlar eşliğinde oluşturduğu meclislerde çeşitli davalara baktığı

[800] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 123.
[801] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 123.
[802] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 2, s. 85.
[803] Lânetleşmek. Kocanın karısına zina isnadında bulunması ve dört şahit getirememesi sonucunda karı ile kocanın, hâkim huzurunda şerî usulüne uygun olarak dörder defa şehadette bulunduktan sonra kendilerine lânet ve gazab okumalarıdır. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 326).
[804] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 243.
[805] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 44.
[806] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 243; Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 29.

bilinmektedir.[807] Ayrıca mescidler, halife ve sultanların halka hesap verdikleri mekânlar olarak da değerlendirilmiştir.

Mescidin bir yargılama ve hesap verme faaliyetinin icra edildiği yer olarak seçilmesi, fiziki kapasitesinin yanında, muhtemelen mescidin toplum nezdindeki dinî yönünün düşünülmesinden de kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu yargılama faaliyetlerinin mescidlerde icra edilmesinin Müslümanlar nezdinde bir itibarı vardır. Bu nedenle Müslümanların çeşitli ibadet ve muamelatla ilgili söz konusu kazâî faaliyetlerinin mescidlerde icra edilmesinin herhangi bir mahzuru görülmemiştir. Ancak mescidlerde hukuki yargılamaların icrası için uygun zamanı tespit etmek gerekir ki içinde namaz kılanlara herhangi bir sıkıntı oluşmasın. Eğer içinde namaz kılanlar ile itikâfa duranlar varsa, davaların küçük de olsa büyük de olsa mescidde görülmemesi daha uygundur.[808] Nitekim kirletme ihtimali bulunduğundan had ve tazir suçlarına ait uygulama ve cezalar mescidde icra edilemez.[809] Bu hususta Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Hadler ve maktul nedeniyle katili öldürmek mescidde icra edilmez."[810]

Bazı kaynaklarda, Halife Ömer b. Abdülazîz'e (ö. 101/720) atfedilen bir mektupta, mescidde akdedilen mahkemelere, necis olmaları nedeniyle müşriklerin bulundurulmaması emredildiği bildirilmiştir.[811] Keza gayri müslim, cünüp, hayızlı, zihinsel engelli, kendilerini necasetten korumayanlar gibi hükmi veya aynî necasetleri veya namaz kılanlar için izdiham ve gürültü yapabilecekleri sebebiyle, bazı insanların zamam zaman mescid içinde akdedilen mahkeme meclislerinden menedildikleri vuku bulmuştur.[812] Ancak genel olarak sahadaki uygulama bu şekilde cereyan etmemiştir. Zira Müslüman kadılar tarafından görülen mahkemelerin mescidde kurulması sebebiyle gayri müslimlerin mescidde bulunmalarında sakınca görülmemiştir. Aynı şekilde gayri müslimlerin bir Müslümana ihtiyacı sebebiyle

[807] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 171-172.
[808] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 206.
[809] İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 5, s. 433; Zühaylî, **el-Mu'temed fi'l-fıkhi'ş-Şâfiî,** c. 5, s. 253.
[810] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hudûd,*16; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Talâk,* 11*;* Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Hudûd,* 5; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Hudûd,* 31.
[811] İbn Ebû Şeybe, **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** c. 4, s. 432.
[812] Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn Abdurrahmân b. Nasr b. Abdillâh eş-Şeyzerî et-Taberî (ö. 589/1193), **Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe,** nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî, Kahire 1946, s. 113-114.

veya Müslümanın ona ihtiyacından dolayı da mescidde bulunmalarında beis görülmemektedir.[813] Şu hâlde mescidlerde, gayri müslimler için de yargılama faaliyetleri gerçekleştirilebilir.

2.2.2.5. Hapishane Olarak Kullanımı

İslâm'da ilk defa hapishane olarak özel bir mekânın inşası Hz. Ali hilâfeti dönemine rastlamaktadır.[814] Ondan öncesinde ise mescid hapsetme yeri olarak değerlendirilmiştir. Nitekim ilk dönem mescidler gayri müslim esirlerin geçici surette hapsedildikleri mekânlar olarak kullanılmıştır. Bu hususta rivayet edilen iki olay bize yol göstermektedir:

İbn Hacer'in (ö. 852/1449), *el-İsâbe* adlı eserinde rivayet ettiğine göre, hicretten önce bir gün Hz. Peygamber Mekke'de Necidli büyük bir reis olan Sümâme b. Usâl (ö. 12/633) ile karşılaştı ve onu İslâmiyet'e davet etti. Sümâme bu teklife o kadar kızdı ki şöyle dedi: "Daha fazla devam edecek olursan, seni öldürürüm." Takriben hicri beşinci senede Müslümanlar Necd bölgesine bir gazve tertip ettiler ki, bu gazve esnasında bir esiri yakalayıp Medine'ye getirdiler. Hz. Peygamber onu görünce dedi ki: "Bu büyük reis Sümâme'dir. Onu mescidin bir sütununa iplerle bağlayın!" Üç gün müddetince Hz. Peygamber onu İslâm'a davet ettiğinde cevabı değişmedi. Hz. Peygamber üçüncü gün de ondan aynı şeyleri duyunca fidye karşılığında serbest bıraktı. Mescidden çıkan Sümâme bir gusül abdesti aldı. Sonra mescide geri gelerek, sevinçli bir şekilde Müslümanlığını ilan etti.[815] Bir başka misal de meşhur Tay kabilesi reisi Adî b. Hâtim b. Abdillâh et-Tâî'nin (ö. 67/686) kız kardeşi Seffâne'ye aittir. Tay kabilesi, talan etme ve hırsızlık yapma yönünden çok meşhurdu. O derecede ki, Mekke'ye gelen hacıları dâhil öldürmekten çekinmiyorlardı. Onların memleketine, yani Tay kabilesi üzerine Müslümanlar tarafından bir gazve tertiplendi. Kabilenin reisi Adî kaçmaya muvaffak olduysa da kız kardeşi Seffâne esir alındı. Seffâne, bir kadın olduğu için mescidin sütununa

[813] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 321.
[814] Serahsî, **el-Mebsût,** c. 20, s. 88; Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı,** s. 429.
[815] İbn Hacer, **el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe**, c. 1, s. 525.

bağlanmayıp, kadınların hapsedildiği bir hücresine kapatıldı. Ona iyi muamele edildi ve kendisine yapılan davete icabet edip Müslüman oldu.[816]

Bu örnekler ışığında Müslüman yetkililerin, Müslüman, gayri müslim veya kadın-erkek farketmeden gerektiğinde mescidi suçluların hapsetme yeri olarak değerlendirebilecekleri görülmektedir. Ancak günümüz devletleri anlayışında mescidin eğitim yeri gibi, hapishane olarak kullanılmasına da ihtiyaç kalmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.2.6. Nikâh Kıyma Yeri Olarak Kullanımı

İslâm tarihinde ilk asırlardan itibaren, mescidler insanların çeşitli amaçlarla toplandıkları merkezler olmuştur. Nitekim Müslümanların toplu olarak bulunabildikleri durumlardan biri düğünler ile nikâh kıyma merasimleridir. Bu merasimler yer yer mescidlerde de icra edilmiştir. Meşruiyeti Kitab[817] ve sünnet'e[818] dayanan nikâh ıstılahta, "evlenmek; kasden mülk-i müt'ayı ifade eden bir akit"[819] olarak tarif edilmiştir. Bu sebeple kutsanan nikâh akdi için düğün merasimleri düzenlenmekte ve bunun için birçok kültürde olduğu gibi İslâm aile kültüründe sevinç ve neşe içerisinde kalabalıklar tarafından kutlamalar yapılmaktadır.

Bütün fıkıh mezheplerinde nikâhın Müslüman, hür, âkil ve iki erkek veya bir erkek iki kadından oluşan şahitler huzurunda akdedilmesi vaciptir.[820] Şirbînî, iyilik ve dindarlıklarıyla bilinen ikiden daha fazla kişinin nikâh merasiminde bulundurmanın sünnet olduğunu söylemektedir.[821] Nikâhın mescidlerde ilanı ile Cuma günü kıyılması müstahap görülmüştür.[822] Nikâhın ilanının mescidlerde yapılması teşviki ise, Tirmizî'de geçen bir rivayete dayanmaktadır. İlgili hadîs şu şekildedir:

---

816 Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (ö. 1962), **et-Terâtîbü'l-idâriyye (Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye),** Darü'l-erkam nşr., Beyrut tsz., c. 1, s. 249; Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş,** s. 67.

817 Nisâ, 4/3; Nûr, 24/32.

818 Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Nikâh*, 2.

819 Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 456.

820 İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 3, s. 190; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 4, s. 234.

821 Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 4, s. 234.

822 İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 4, s. 254-255.

"Nikâhı mescidlerde ilân edin."[823]

Tüm zamanlarda herkese açık olması sayesinde, yakın tarihe kadar söz konusu aleniyetin en iyi şekilde mescidlerde gerçekleşebileceği varsayılmıştır. Bu nedenle bu tür merasimler mescidlerde yapılmıştır.

Bu itibarla günümüzde resmi nikâh ilan ve işlemlerinin il/ilçe müftüleri ile müftülüklerdeki bazı şube müdürleri tarafından da kıyılması dolayısıyla, ihtiyaç duyulduğunda gerekli tedbirler alınarak mescid veya müştemilatından istifade edilmek istenmesinin olumlu karşılanabileceği değerlendirilmektedir.

2.2.2.7. Kayıp-Buluntu Yeri Olarak Kullanımı

Kuşkusuz buluntu eşya ilanının günümüz iletişim ve duyuru imkânları kullanılarak yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte, ihtiyaç halinde mescidler kayıp ve buluntu eşya ilanının yapıldığı yerler olarak kullanılabilirler. Ancak bu ilanların ezan okuma, namaz kılma esnası gibi mescidin asıl amacını güden durumlar dikkate alınarak yapılması gerekir. Nitekim İslâm hukukçuları, lukatanın[824] bir sene boyunca usulüne uygun olarak Cuma günlerinde, çarşı-pazar gibi yerlerin yanında mescid önlerinde ilan edilmesini istemektedirler.[825]

2.2.2.8. Hastane Olarak Kullanımı

İlk dönemlerden beri mescidler, savaşlarda yaralanan Müslüman hastaların, içinde tedavi edildikleri revir/hastane olarak da değerlendirilmiştir.

Bu konuda Hz. Âişe'den (ra) rivayet edilen bir hadîse göre Resûlullah (s.a.v.) Sa'd b. Muâz için Mescid-i Nebevî'de bir hasta çadırı kurdurdu:

"Sa'd b. Muâz Hendek savaşında Kureyş ordusu tarafından atılan bir okla yaralanmıştı. Resûlüllah (s.a.v.) onu sık sık ziyaret edebilmek için bir gün mescidin

---

[823] Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Nikâh,* 6.

[824] Lukata: Kaybolmuş, düşürülmüş canlı-cansız yitik mal demektir. Bulunan mal bir yıl süre ile ilan edilerek sahibi aranır ve beklenir. Sahibi çıkarsa iade edilir. Çıkmazsa ihtiyacı varsa kendisi kullanır/tüketir, yoksa bir fakire verir. Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise sahibi çıkmayan buluntu mal, bulanın mülkü olur. (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 329); (Mâliki (sahibi) bulunmayan, fakat mubah mal gurubunda da yer almayan buluntu mal. (Saffet Köse, "Lukata", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 223.

[825] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 588-589.

içinde Sa'd b. Muâz için bir çadır kurdurdu. O sırada Medine'de bulunan Ğıfaroğulları(nın yaralıları) için de mescidde çadır kurulmuştu."[826]

Bizzat Hz. Peygamber müşahedesinde yapılan bu uygulama, mescidin gerektiğinde Müslümanların tedavi ihtiyaçlarını karşılayacak sağlık merkezlerine dönüştürülebileceğini ve mescidin içinde yaralıların ziyaret edilebileceğini göstermektedir.[827]

Bu itibarla, Hz. Peygamber ve ondan sonraki dönemlerde mescidin çeşitli yönleriyle yaygın olarak kullanılmış olması, daha çok ihtiyaca binaen idi. Fakat zamanla kurumsallaşmanın yaygın hale gelmesiyle, daha önceleri mescidin üstlenmiş olduğu görevlerin pek çoğu bağımsız müesseselere devredilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, artık günümüzde mescidler daha çok asli amaçları olan içinde ibadet edilmesi ile yer yer eğitim-öğretim için değerlendirilmesi cihetiyle bilinmektedir. Ancak bu, mescidin bir hastane, hapishane ve diğer bazı sosyal faaliyetler için kullanılmayacağı anlamına da gelmez. Zira ihtiyaç duyulması halinde mescide, İslâm tarihinde biçilen birçok fonksiyon tekrar yüklenebilir.[828]

2.2.2.9. Musalla ve Taziye Yeri Olarak Kullanımı

İslâm ümmetinin özelliklerinden olan ibadetlerden bir tanesi de vefat eden Müslümanlar üzerinde, sağ olan Müslümanlar tarafından kılınan cenaze namazıdır. Cenaze namazı farz-ı kifâyedir.[829] Bu namaz ferdi olarak kılınabildiği gibi cemaatle de kılınabilmektedir. Ancak en baştan beri uygulama, cenaze namazının cemaat halinde ve daha çok mescid veya avlusu gibi mekânlarda kılınması şeklinde olmuştur.

Müminin dirisi de ölüsü de necis değildir. Ancak mescidin içinde cenaze namazı kılınıp kılınmaması hususunda mezheplerin görüş farklılıkları vardır.

---

[826] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât*, 77.
[827] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 353.
[828] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 279.
[829] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 1, s. 93; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 26.

İmâm Şâfiî'ye göre, mescidin içinde meyyit üzerine cenaze namazı kılmak şart olmamakla beraber caizdir. Hatta kirlenmesinden endişe edilmiyorsa mescidin içinde cenaze namazı kılmak müstehap görülmüştür.[830] Ahmed b. Hanbel'in görüşüne göre de kirlenmesi söz konusu değilse mescidin içinde cenaze namazı kılınabilir.[831] Bu görüş sahiplerinin dayanakları olan hadîsler sahih kategorisindedir. Örneğin bu hususta Ebu Seleme'nin Hz. Âişe'den (ra) rivayet ettiği hadîs şu şekildedir:

"Sa'd b. Ebi Vakkâs vefat ettiğinde Hz. Âişe (ra), "Onu mescide koyun ki namazını kılayım" dedi. Bu teklifi hoş karşılanmayınca da şöyle dedi: Allah'a yemin ederim ki, Resûlullah (s.a.v.) Beyda'nın oğulları Süheyl ile kardeşinin cenaze namazlarını mescidde kıldı."[832]

Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'e göre ise herhangi bir mazeret yoksa mescidin içinde meyyit üzerinde cenaze namazı kılmak ile namazı kılınmamış meyyitin mescid içine konulması mekruhtur, doğrusu ise cenaze namazını musallada (mescid dışında) kılmaktır.[833] Onların dayandıkları delilleri Ebû Hureyre'den rivayet edilen şu hadîslerdir:

"Resûlüllah (s.a.v.), Necâşî'nin vefatını, öldüğü günde haber verdi. Ashâbıyla musallâya gitti, orada saf tutup dört tekbir getirerek cenaze namazı kıldırdı."[834]

"Resûlüllah (s.a.v.) dedi ki, mescidin içinde cenaze namazı kılanın namazı geçerli değildir."[835]

Bu son görüştekilere itiraz edilmiş ve kaynak olarak gösterdikleri *"mescidin içinde cenaze namazı kılanın namazı geçerli değildir"* şeklindeki İbn Mâce'de geçen hadîsin "zayıf" kategorisinde olduğu söylenmiştir. Zira söz konusu hadîsin sahih olan

---

[830] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 50; Abdurrahmân b. Muhammed Avd Cezîrî (ö. 1360/1938), **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** Kahire 2006, c. 1, s. 426.

[831] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 421.

[832] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Cenâiz,* 34; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 422.

[833] Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 254; Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 426.

[834] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cenâiz,* 4, 54.

[835] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Cenâiz,* 185; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Macâe fi's-salâti ale'l-cenâizi fi'l-mescidi,* c. 1, s. 486.

versiyonunda "فلا شيء له/*namazı kabul olmadı*"[836] değil de, "فلا شيء عليه/*herhangi bir sakınca yoktur*" şeklinde olduğu ve bu hadîsin, üzerinde namaz kılınıp defnedilmeyen cenaze hakkında varid olduğu şeklinde cevap verilmiştir. Nitekim İbn Mâce, Hz. Âişe'den (ra) rivayet edilen Beyzâ'nın oğulları üzerinde mescidde kılınan cenaze namazıyla ilgili hadîsin daha kuvvetli olduğunu söylemiştir.[837]

Günümüzde mescidin sosyal yapısına aykırı olmayan bu uygulamaların icra edilmesinde herhangi bir beis görülmemektedir. Özellikle "cemaatle kılınabilen bir ibadet" olması yönüyle cenaze namazının yukarıdaki hadîslere dayanarak mescidin içinde veya dışında/avlusunda kılınması Müslümanların yaşadığı bütün memleketlerde görülmektedir. Ayrıca büyük mescidlerin avlusunda kılınan cenaze namazı için zamanla musalla taşı kurmak Müslümanların kültürüne girmiştir. Bir dinî vecibeyi yerine getirmek için Müslüman toplum ihtiyacını karşılayan musallalar, genelde mescid avlusunda bulunmaktadır. Bu musallalar, kalabalık şekilde kılınan gıyabi cenaze namazları için de daha uygundur.

Ülkemiz özelinde ise, cenaze yıkama ve defin işleri mevzuat altına alınmış ve bu hizmetler belediyelerin ilgili birimlerine tevdi edilmiştir. Metropol şehirlerde belediye ve mezarlık görevlileri tarafından teçhiz-tekfin hizmetleri de sunulmaktadır. Belediye hizmetlerinin bulunmadığı yerlerde de cami görevlileri ya da bu işi yapabilen kadın/erkek diğer kişiler tarafından cenaze yıkama, tekfin ve defin işlemleri gerçekleştirilmektedir. Bu sebepten ötürü, söz konusu hizmetin cami görevlilerine bırakıldığı yerlerde camilere yakın cenaze yıkama odaları ve gerekli malzemeler de temin edilmelidir.

Vefat eden mümin için yakınlarına taziye ve tesellide bulunmak sünnettir.[838] Ancak günün şartları da dikkate alınarak mescidi bir taziye evine dönüştürmemek gerekir. Zira mescidler Müslümanların ibadet ve istişare amacıyla toplandıkları yerlerdir. Mescidin bizzat içinde değil de müştemilâtında bu tür mekânlara yer vermekte ise beis görülmemektedir.

---

[836] İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Kitâbü'l-cenâiz,* 29.
[837] İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Kitâbü'l-cenâiz,* 29 (1518); Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 352.
[838] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 2, s. 41.

2.2.3. Mescidin Müslümanlar Tarafından İnşâ Edilmesi

Müslümanlar; eğitim ve ibadet mekânları, istişare merkezleri, birlik ve beraberliklerinin sembolü olan ve İslâm'ın yeryüzündeki fiziki ve mekânsal temsilini gerçekleştiren mescidlerin imarından sorumludurlar. Bu nedenle onun fiziki olarak inşası Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmelidir. Bu, Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanlardan istediği bir hususdur:

"Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescidlerini imar etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedi kalacaklardır."; "Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."[839]

Şu hâlde mescidlerin yapılması ve yönetilmesi Müslümanlara ait bir imtiyazdır. Sâbûnî'nin Cumhur'a dayandırdığı tespitine göre, yukarıda verilen âyet-i kerîmeler hükmü gereğince, bedel karşılığındaki işçilik-ustalık vs. hariç gayri müslimler mescidlerin bakımını üstlenip yönetemezler.[840]

Şu halde mescidlerin mimari ve fiziki alandaki proje-plan çizimleri dâhil inşa süreçlerinin hepsine Müslüman eli değmelidir, Müslüman yönetimler bu hususta birlikte çalışmalıdır. Bu hususta Müslüman ülke ve hükümetlere örneklik teşkil edecek bir karar, Suudi Arabistan Yüksek Âlimler Heyeti tarafından verilmiştir. Heyet, kendisine bağlı İftâ ve İlmî Araştırmalar Daimî Komisyonunun bu konudaki çalışması ile konu uzmanı görüşlerine dayanarak, hicri 21/10/1400 tarihli ve 28 sayılı bir karar çıkarmıştır. Bu kararda "Müslümanlar varken, gayri müslimler mescid imarında bulunamazlar ve onların bu doğrultudaki teşebbüsleri engellenmelidir. Bu hususta icma vardır."[841] denmektedir.

[839] Tevbe, 9/17-18.
[840] Sâbûnî, **Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân,** c. 1, s. 414.
[841] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 328.

2.2.4. Mescidin Müşrik Mezarları Yerine veya Kabirlerin Üzerine İnşa Edilmesi

İslâm tarihinin en başında, yani Mescid-i Nebevî'nin inşası sürecinde mescidin müşrik mezarları üzerine inşa edilmesi hususuna rastlamak mümkündür. Zira Mescid-i Nebevî'nin arsası üzerinde müşriklere ait mezarlar, harabe halinde birtakım evler ve hurma ağaçları bulunuyordu. Hz. Peygamber'in emriyle müşriklere ait mezarlar başka yerlere alındı. Bu hususstaki hadîs Enes'ten (ra) rivayet edilmiştir:

"Hz. Peygamber, Medine'ye geldiğinde Benî Amr b. Avf semti denilen Medine'nin yüksekçe yerlerinden birinde 14 gece konaklamıştı. Daha sonra Benî Neccar'ı çağırdı ve Ebû Eyyûb'un avlusunda toplandılar. Hz. Peygamber orada mescidi inşa etmelerini emretti. Hz. Peygamber, Benî Neccar'dan duvarla kaplı olan yerin ücretini sordu. Benî Neccâr da hayır, burası için asla ücret istemeyiz, dediler. Enes (ra) diyor ki, o duvarın içerisinde, müşriklere ait kabirler, harabeler ve hurma ağaçları vardı. Hz. Peygamber kabirlerin kazılmasını, harabelerin düzeltilmesini ve hurma ağaçlarının kesilmesini emretti."[842]

Bu uygulamada görüldüğü gibi Hz. Peygamber, müşriklerin kabirlerinin içinde olduğu mekânı mescide çevirtmesini istemiş ve O'nun bu emri yerine getirilmiştir. Bu hadis göstermektedir ki, içinde müşriklerin medfun olduğu mezarlar kazılarak yerine mescid inşa edilebilir.[843] Nitekim Mâlikîler'in mekruh görmeleriyle birlikte, diğer mezheplerin tercih ettikleri görüş de, makberlerin mescide çevrilebileceği ve içinde namaz kılınabileceği yönündedir.[844] Ayrıca mescid için kabirlerle birlikte hurma ağaçlarının kesilmesinde, Müslümanlar için daha elzem olanın tercih edildiği görülüyor. Nitekim bu örnekte olduğu üzere, gerektiğinde meyve veren ağaçlar da kesilmiştir.[845]

Bu başlık altında zikredilecek bir başka husus da, yer yer Müslümanların, Allah'ın velisi/sevgili kulu addettikleri kişilerin mezarlarını adeta mescide çevirmeleri meselesidir. Müslümanların putperest, Yahudi ve Hıristiyanlardan

[842] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât*, 48, 62; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 9.
[843] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 253.
[844] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 381.
[845] Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** c. 1, s. 345; Şevkânî, **Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr,** c. 3, s. 547.

tevarüs ettikleri kötü adetlerden biri de, özellikle bazı dünyevi/uhrevi yönüyle diğer insanlardan temayüz edip vefat eden Müslümanların kabirlerine mescidin bir köşesinde yer vermeleridir. Bazen de mescidin içine kabir kazma hususu, o yerin sultanı, valisi emriyle yapılmaktadır. Bu itibarla İslâm tarihine bakıldığında, birçok mescidin içinde kabirler yapıldığı ve bu mescidlerde namaz kılındığı görülmektedir. Özellikle altı yüz yıl boyunca Müslüman ülkelere hükmetmiş Osmanlı imparatorluğunda, sultanların, vezirlerin, bazen de dönemlerinin şeyh ve kadılarının kabirleri, büyük ve merkezi mescidlerin içinde, bahçesinde, avlusunda yapılmıştır. Oysa Hz. Peygamber'in yukarıda verilen uyarıları doğrultusunda, Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlar gibi Allah'ın rahmetinden uzaklaşmaması için bu tür hususlara dikkat etmeleri gerekir. Zira Hz. Peygamber ölüm hastalığında bu hususta Müslümanları uyarmıştır:

"Kabre karşı namaz kılmayın, kabir üzerine de oturmayın."[846]

"Allah, peygamberlerinin kabirlerini mescid (tapınak) haline getiren Yahudi ve Hıristiyanları rahmetinden uzaklaştırmıştır."[847]

Nevevî bu hadîsi yorumlarken şöyle demektedir: Hz. Peygamber'in, kendi kabrinin ve başkasının kabri üzerinde mescid inşa etmeyi istememesi, fitneye sebebiyet verilmesinden ve onu yüceltmede mübalağa edilmesinden endişe duyduğu içindir. Zira bu durum bazı ümmetlerde yaşandığı gibi, küfre götürebilir.[848]

Makberlerde mescid inşa etmek de mekruh görülmüştür. Çünkü cenaze namazı hariç kabirlerin olduğu yerlerde namaz kılmak nehyedilmiştir. Hz. Âişe (ra) ve İbn-i Abbâs'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Allah'ın laneti Yahudi ve Hıristiyanların üzerine olsun. Onlar peygamberlerinin kabirlerini mescide (mâbede) çevirdiler. (Bizleri onların) yaptıklarından sakındırıyordu."[849]

---

[846] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Cenâiz,* 98.

[847] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid*, 20; Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cenâiz,* 86; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Cenâiz* 76; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Cenâiz* 106.

[848] Nevevî, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,** c. 5, s. 13; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 320.

[849] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 435-436.

Buna benzer bir rivayet de Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711) gelmiştir. Ona göre Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), Hz. Peygamber'in son konuşmasının şu şekilde olduğunu duyduğunu söylemiştir:

"Allah Yahudi ve Hıristiyanları kahretsin, onlar peygamberlerinin kabirlerini mâbed yaptılar. Arap toprağında, (aynı anda) iki dinin varlığı kabul edilemez."[850]

Bu nedenle, mezhep fakihlerince kabirlerin içinde namaz kılmak mekruh görülmüştür. (Mâlikîler, temiz olması kaydıyla makberin içindeki namazı mekruh görmezler).[851] Hatta Ahmed b. Hanbel'in mezhebinden zahiren anlaşıldığına göre, bunu nehyeden hadîsler ile varid olan lanet dolayısıyla bu mescidlerdeki namaz sahih değildir.[852] Bazı fakihlerin, makberin üstünde namaz kılmanın mekruh olmasını kabirlerdeki toprağın necis olmasına bağlamalarına karşın, -kaldı ki toprak necis ise kabir üstünde olsun olmasın üzerinde namaz kılmaya manidir- kabirler içinde namaz kılmanın nehyedilmesinin en büyük ve önemli sebebi kabir ve mezarların putlaştırılması korkusudur.[853] Nitekim önceleri Müslüman olmayan milletler, peygamber ve salih insanların kabirleri üzerinde mâbed inşa edip çeşitli sûret, heykel ve figürler resmederek onlara taparlardı. Cahiliye döneminde Kâbe içine konulan Lât, Süvâ', Yeğûs, Ya'ûk ve Nesr gibi heykellerin aslında salih kişilere ait tasvirler olduğu ve sonradan putlaştırıldıkları bilinmektedir.[854]

Nevevî'nin tespitine göre Şâfiî diyor ki: "(İçinde Allah'tan başkasına ibadet ediliyor diye) fitneye sebebiyet vereceği korkusuyla ben bir mahlûkun büyütülüp ta ki kabrinin üzerine mescid inşa edilmesini mekruh bulurum."[855] Keza Nevevî'nin kendisi de *Fetâvâ* isimli eserinde, herkese açık olan mezarlıklarda yapılacak mescidin yıkılmasının vacip olduğunu vurgulamaktadır.[856]

Bu itibarla kabirler üzerinde mescid inşa etmek, mescidlerde bulunan kabirlere dilek tutup çaput bağlamak, Allah için olsa dahi bu kabirlerin olduğu

---

[850] Mâlik b. Enes, **el-Muvatta',** c. 1, s.1650.
[851] Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 182; Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 228-229.
[852] Süyûtî, **el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ',** Dârü'l-fikr nşr., Beyrut 1996, s. 39.
[853] Süyûtî, **el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ',** s. 40.
[854] Süyûtî, **el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ',** s. 40.
[855] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 5, s. 269.
[856] Nevevî, **Fetâva li'n-Nevevî** (thk. Muhammed el-Haccâr), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1996, s. 65.

mekânlarda namaz kılmak, bu kabirlere dönük dua etmek bid'at olarak değerlendirilmiş ve mekruh görülmüştür.[857] Nitekim sahâbe de, diğer peygamber ve salih Müslümanların kabirleri üzerine mescid inşa etmemiş, içinde ibadet etmek amacıyla mezarlarını ziyaret etmemiş ve üzerlerinde namaz kılmamışlardır.[858] Hz. Peygamber'in mübarek naaşı Hz. Âişe'nin (ra) evinde defnedildi. Daha sonraki dönemlerde Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesiyle, ravza-i mutahhara mescidin içine alınmış oldu. Dolayısıyla Hz. Peygamber de Mescid-i Nebevî'de defnedilmedi.

Son olarak, müteaddit peygamberlere ait olduğu varsayılan mezarlar ve bu mezarlara yapılan ziyaretlere değinmek istiyoruz. Günümüze kadar Hz. Peygamber dışında hiçbir peygamberin kabri gerçek anlamda tespit edilebilmiş değildir. (Şam) Emevî Camiindeki Hz. Yahya, Halep'teki Hz. Zekeriyya[859] Diyarbekir Eğil'deki Hz. Zülkifl ve Hz. Elyesa, Urfa'daki Hz. Eyüp, Cizre'deki Hz. Nuh ve İslâm coğrafyasındaki daha birçok yerdeki kabirlerin kesin olarak adı geçen peygamberlere aidiyeti hususu ispatlanamamıştır. Zira yukarıda verilen ve peygamberlerin kabri olarak bilinen mezarlar, İslâm'ın şehid olarak değerlendirdiği Allah yolunda cihad edenlere de ait olabilir.

Bu itibarla; özellikle günümüzde inanç turizmi adı altında bu tür kabirler ziyaret edilmekte ve bu şekilde din adına istismara sebebiyet verilmektedir. Daha da vahimi bu nevi turizm adı altında çeşitli dinlere ait mâbed ve içindeki gayri müslim ölülerin kabirleri de Müslümanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Dahası zaman zaman Müslümanlar tarafından içinde naaş bile olmayan tabutlarla teberrük edildiği ve sarık sarılmış mezar taşlarından medet umulduğu görülüyor. Oysa kabirlerin içinde namaz kılarak ziyaretgâha dönüştürmeme hususunda da Hz. Peygamber Müslümanları şu şekilde uyarıyor:

"Kabirleri ziyaret edip, üzerine mescid inşa eden ve kandiller koyana Allah lanet etsin."[860]

[857] Dimyâtî, **İânetü't-tâlibîn alâ helli elfâzi Fethi'l-muîn,** c. 2, s. 120.
[858] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 386-387.
[859] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 37.
[860] Süyûtî, **el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ',** s. 38.

Süyûtî, Hz. Peygamber'in uyarıları doğrultusunda; dünyadaki ihtiyaçların karşılanıp bereketleneceği umularak veya Allah katında daha fazla kabul göreceği düşünülerek kabirler içinde namaz kılınıyor ve dua ediliyorsa, bu Allah'a ve Resûlü'ne meydan okuma, Allah'ın dinine ve şeriatına muhalefet etme, Allah ve Resûlü ile onların yolunda yürüyen müctehid imamların izin vermedikleri "yeni bir din ihdas etme" olur,[861] demektedir.

2.2.5. Atıl Hale Gelen veya Süreli (Geçici) Olarak Kullanılan Mescidlerin Durumu

Şüphesiz dünyada canlı-cansız olarak yaratılan her şeye Yüce Allah tarafından bir ömür biçilmiştir. Binlerce yıl önceki çeşitli uygarlıklar tarafından taş veya başka maddelerden meydana getirilen muhteşem eserler de yok olmuş veya günümüzde sadece birkaç kalıntıları varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda Roma ve Sâsânî medeniyetleri ile İslâm devrinde Emevî, Abbasî ve Osmanlı medeniyetlerinden günümüze gelen birkaç mâbed/mescid kalabilmiştir. Bu başlıkta bir zamanlar mescid olarak kullanılan ancak zamanla yıkılan veya harabeye dönen ibadethâneler ile belli bir süre için mescid olarak kullanılan mekânların hükümlerine değineceğiz.

Osmanlı döneminde inşa edilip günümüzde kullanılamaz hale gelen bazı tarihi mescidlere rastlamak mümkündür. Bu sebeple hâlihazırda içinde ibadet edilemeyen bu mescidler, ya üzerinden uzun zamanın geçmesiyle ya da göç ve doğal afetler gibi zorunlu sebeplerden atıl hale gelmektedir. Nitekim günümüzde de bazı yerleşim yerleri, meskûn mahal olmaktan çıkarak, buralarda bulunan mescidler kullanılamaz hale gelmektedir.

İslâm hukukçuları, kullanılamaz hale gelen ve vakıf malı olan mescid ve müştemilâtının farklı fıkhî değerlendirmesini yapmışlardır. Ebû Hanîfe'nin bir görüşü ve Ebû Yûsuf ile Hanbelîlerin essah görüşüne göre atıl hale gelen bir mescid, hâkim kararıyla satılır ve elde edilen gelir, satılan mescide yakın başka mescidlere

[861] Süyûtî, **el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ',** s. 41.

harcanır.[862] Buna ilaveten, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı müctehidler, harabeye dönüşüp bir daha onarımı mümkün olmayan mescidin satılabileceği ve onun parasıyla başka bir mescidin yapılabileceği görüşündeler. Nitekim Ahmed b. Habel, Hz. Ömer'in Kûfe'de eski bir mescidi başka bir yere naklettiğini, eski mescidin hurma satıcıları için pazar yapıldığını, bu kıssanın herkes tarafından bilindiğini ve bu duruma itiraz edilmediğini söyleyerek, bu olayı delil göstermektedir.[863] Keza Hanbelî fakih Bühûtî de, herhangi sebeple ihtiyaca cevap veremeyen mescidin hâkim kararıyla satılabileceğini söylemekedir.[864] O hâlde herhangi bir sebeple kullanılamaz hale gelen ve gerekli hâkim kararından sonra satılan mescidin bedeli, başkaca mescide nakledilebilir ve mescid yapılması için arsa veya binaya dönüştürülebilir. Bu durumda asli vakfedenin manevi hakları saklıdır; yıkılan/satılan eski mescidin imamı, müezzini, mefruşatı ile diğer alet ve edevatları yeni yapılan mescide geçer.

Ancak, Hanefîlerin mezhep görüşü olarak kabul edilen rivayeti,[865] Mâlikî[866] ve Şâfiî[867] fakihleri ile Ahmed b. Hanbel'in bir görüşüne[868] göre, atıl duruma gelse de mescid vakıftır ve vakıf olan şey (süreklidir) herhangi bir suretle satılamaz ve kamulaştırılamaz. Zira mescid atıl hale gelmiş veya harap olmuşsa dahi, yerine tekrar mescid inşa edilmesi veya üzerinde namaz kılınması muhtemeldir.

Bu konuda en dikkat çekici görüş İmam Muhammed'den (ö. 189/805) gelmiştir. Ona göre vakıf malı olan mescid ve çevresi istifade edilemeyecek duruma

---

862 Merdâvî, **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel,** c. 7, s. 101; Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** Beyrut 1990, c. 7, s. 42.

863 Bkz. Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 39-40.

864 Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 385.

865 İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 220.

866 Salih Abdussemî el-Âbî el-Ezherî (ö. 1335/1917), **Cevahirü'l-iklîl Şerhu muhtasarı eş-şeyh Halîl,** Beyrut 1418, c. 2, s. 209.

867 Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 3. s. 689; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), s. 264; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 551.

868 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362), **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu** (thk. Abdurrahmân Abdulmuhsin et-Türki), Darü'l-müeyyide, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2003, c. 3, s. 58, c. 7, s. 384.

geldiğinde, vakfedene, o da ölmüşse varislerine döner.[869] Bu görüşe göre mescid atıl hale gelip eski sahiplerine döndüğünden satılabilmektedir.

Bu hususta genellikle ülkemizdeki işleyiş ise şu şekilde cereyan etmektedir: Vakıf malı olan mescidlerdeki gayrimenkuller, satılıp başka vakfiyelere (mescidlere) harcanmaktadır. Ancak çeşitli sebeplerle kullanılamaz hale gelen mescidler ve arsaları devlet organları eliyle meri mevzuata göre (belki de İmam Muhammed'in satışa cevaz veren yukarıdaki görüşüne dayanılarak) kamulaştırılıp değerlendirilmektedir.

Geçici surette mescid olarak kullanılan bazı mekânların durumuna gelince; yukarıda verilen Ebû Yûsuf ve Ahmed b. Hanbel'in; kullanılamaz hale gelen mescidin satılabileceği ve bu durumda mescid olmaktan çıkarılabileceği görüşleri ile İmam Muhammed'in kullanılamaz hale gelen mescidin, vakfedene istirdat edilerek mescid hükmünden çıkarılabileceği ruhsatlarına dayanılarak; günümüzde mescidin onarılması, yıkılarak yerine yenisinin yapılması, gayri müslim ülkelerde süreli bir şekilde mescid olarak tutulan yerlerin kullanılması gibi sebeplerle geçici olarak kiralanan / kullanılan bazı mekânların, mescid olarak kullanıldığı süre zarfında mescid hükmünü alabileceği değerlendirilmektedir. Bu sebeple, bu tür yerlerde itikâfa girilebilir. Keza cünüp ve hayızlıların hükmi kirlilikleri devam ettiği sürece buralardan uzak durmaları gerekir. Bu tür muvakkat mescidlerin, "mescid" vasfının sona ermesiyle, mescide ait fıkhi hükümler icra edilmez.[870]

2.2.6. Eski Mescidin Yıkılıp Yerine Yenisinin Yapılması

Zamanla eskiyen mescidin yerine, ihtiyaçları karşılayacak yeni mescid inşa etmek hem İslâm tarihinde hem de günümüzde sıkça meydana gelen bir durumdur. Bu itibarla fukaha bu hususta gerekli izahatı yapmışlardır. Bu hususta bir kısım Şafiî fakihler, vakıf mülkü olan mescidde tağyîrin (fiziksel değişikliğin) yapılamayacağından bahisle, mescidin de yıkılıp yerine yenisinin yapılmasına karşı

[869] Şeybânî, **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** c. 12, s. 42; İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 220.

[870] Nitekim 12.02.2021 tarihinde Din İşleri Yüksek Kuruluna tevcih ettiğim bu minvaldeki sorunun cevabı, değerlendirmemizi destekler mahiyettedir. (Bkz. https://kurul.diyanet.gov.tr)

çıkmaktadırlar.[871] Ancak Hanbelî fakih Bühûtî, vakıf mülkü olan ve artık küçüklüğünden dolayı cemaate yetmeyen veya yıkılan mescid yerine zarurî ihtiyaçlar nispetinde ve istenen özelliklerde yenisinin yapılabileceğini, minaresinin mescid duvarı içine alınabileceğini[872] veya mescidlerin onarılabileceğini söylemektedir.[873]

Bu itibarla günümüzde, nüfus yoğunluğu, yerleşim yerlerinin değişim geçirmesi gibi sebeplerle, mescidin ekleme, yeninleme, onarılma ihtiyacı dikkate alındığında Hanbelîlerin, mescid yenilenmesine/onarılmasına cevaz veren görüşleriyle amel etmek maslahata en yakın hüküm olduğu düşünülmektedir.

2.2.7. Mescidin Üstünde Bulunan Evler/Lojmanlar

Mescidin üstünde bulunan evlerde ikamet edenlerin fıkhi boyutuna gelince, mescidin bir ibadethâne oluşu nedeniyle hükmî/aynî kirliliklerden arınmış olması gerektiğine dair âyet-i kerîme'de şöyle işaret edilmektedir:

"...yolcu olan müstesna olmak üzere, cünüp iken de gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın."[874]

Âyette geçen *"عَابِرِي سَبِيلٍ / âbirî sebîlin/yolu mescidden geçenler"* tabiri, "mescidde oturmadan bir tarafından girip diğer tarafından çıkarak yoluna devam edenler"[875] şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle mescidin üstünde bulunan evlerde oturanların, söz konusu istisna kapsamına girmedikleri değerlendirilmektedir.

Hükmen kirli olanların mescid hükmündeki yerlere girmemeleri gerektiği hususunda Hz. Peygamber de şöyle buyurmaktadır:

"Ben hayızlı ve cünüp kimsenin mescide girmesini/mescidde bulunmasını helal görmüyorum."[876]

Mescidin üstü (sath), mescid hükmünde olduğundan,[877] üstündeki evin durumu hakkında fukahâ değerlendirme yapmıştır. Bu itibarla Hanefîlerden İmam

[871] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 392.
[872] Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 385.
[873] Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 383.
[874] Nisâ, 4/43.
[875] Komisyon, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,** s. 70.
[876] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Tahâret,* 94.

Muhammed şunları söylemektedir: "İslâm'da mescid tazîm/saygı gören bir mekândır. Ev'in böyle bir durumu yoktur. Dolayısıyla mescid üstündeki ev, mescid hükmünü almaz."[878] Ancak mescid üstünde yapılan bir evin/lojmanın bulunması halinde hükmen kirli sayılan cünüp, hayızlı ve lohusaların içinde durmamaları hususunda Hanbelîlerin bir kısmı da dâhil İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu hemfikirdir.[879] Nevevî de cünüpün mescid içinde durması haramdır, demektedir.[880] Şu hâlde fakihlerin bu görüşlerinden hareketle, mescidin üstündeki evlerde durulamayacağı / ikamet edilemeyeceği anlamı çıkarılabilir. Mâlikî fakih Berâziî (ö. 430/1039), mescidin üstünde ev yapılamayış hususunu bir başka sebebe bağlamaktadır. Ona göre mescidin üstünde ikametgâh amacıyla herhangi bir ev yapılamaz. Zira mescid miras olarak bırakılamaz. Bu nedenle içinde ikamet etmek gibi mescidin binasından yararlanmak caiz değildir. Berâziî, mescidin altında ev yapmayı ise mekruh görmediğini[881] söylemektedir.

Ancak, Hanbelîlerin diğer kısmına göre cünüp, adetli ve lohusa kimseler bu durumda iken namaz abdesti almaları şartıyla mescidde bulunabilirler.[882] Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye'*sinde geçtiği üzere, mescidde namaz kılanlara zarar veriyorsa (veya mescidin silüetini bozuyorsa), yetkililer, mescidin etrafında veya üstünde ev, işyeri (depo) vesairenin inşa edilmesine izin vermeyebilirler. Ancak zarar verme durumu söz konusu değilse etrafını inşa etmek caizdir.[883] İbnü'l-Hümâm'a göre de giriş-çıkış kapısının ayrı olması kaydıyla mescidin altında bodrum vs., üstünde de ev vs. yapılabilir. Bu durumda bodrum veya evin sahibi mülkünü satabilir ve miras olarak da bırakabilir. Eğer bodrum mescidin maslahatı için yapılmışsa, bu her halde caizdir.[884] Hudayrî'ye göre buralarda mescid

---

[877] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 218; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 428.

[878] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 218;

[879] İbn Kudâme, el-Muğnî, c. 4, s. 472; Mevsılî, el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr, c. 1, s. 13; Habîb İbn Tahir, el-Fıkhü'l-mâlikî ve edilletühü, Beyrut 1988, c. 1, s. 122.

[880] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 199.

[881] Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî el-Berâziî (ö. 430/1039), **et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene** (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh), BAE 2002, c. 1, s. 278.

[882] Merdâvî, **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel,** c. 1, s. 347; Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 102.

[883] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 280.

[884] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 217-218.

görevlileri için konut yapılabilir.[885] Gönenç'e göre de, mescid inşa edilirken, üstünde veya altında imam ve müezzinler için lojman yapılacağı şart koşulmuşsa, bu durumda yapılmasının bir mahzuru yoktur, zira bu tür lojmanlar da caminin maslahatı içindir. Ancak cami bitirildikten sonra bunları yapmak caiz değildir.[886] Bu nedenle günümüz şartları dikkate alındığında, mescidin üstünde inşa edilen ev/lojman hususuna cevaz veren bu görüşteki fakihlere göre amel edilebilir. Bununla birlikte Hanbelîlerin fetvasına riayet ederek, mescidin üstünde bulunan evlerde ikamet edenlerin, adı geçen hükmi kirliliklerinin vebalinden kurtulmaları için imkânlar ölçüsünde temizlenmeleri veya en azından namaz abdesti alma cihetine gitmeleri, daha takva olanı tercih etmiş olacaklardır.

Mescidde icra edilen hizmetler bir kamu hizmetidir. Ülkemizde olduğu gibi gümümüzde gelişmiş bazı Müslüman ülkelerde din hizmeti, devlet tarafından desteklenmekte ve kurumsal olarak sunulmaktadır. Bir mescid için gerekli olan imam, müezzin ve diğer görevliler, ilgili kurumlar tarafından atanmakta ve ücretleri ödenmektedir. Şu hâlde mescidlerde görev alacak imam, müezzin ve gerekli olan diğer görevliler için, görevlerini her vakitte layıkıyla yerine getirmeleri için, mescidin müştemilâtında veya mescide yakın yerlerde günümüz şartlarına uygun ev, lojman vs. temin edilmesinde fıkhî herhangi bir mahzuru görülmemiştir. Hatta sunulan dinî hizmet kalitesinin yükseltilmesi için bu tür evlerin/lojmanların yapımı teşvik edilmelidir. Zira ülkemizde lojmanı olmadığı gerekçesiyle imam ve müezzin ataması yapılamayan cami/mescid bulunmakta ve bu durum yer yer dinî hizmetin herkese sunulamaması problemini beraberinde getirmektedir.

2.2.8. Vakıf Mülkünden Görevliye/Mescide Harcama Yapma

Sözlükte, "durmak, öncesini sonrasından kesmek" anlamına gelen "Vakf", ıstılahta "bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, aynını Allah Teâlâ'nın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten sonsuza dek men etmek ve mevcut olan mülkün (mevkûfu bih) gelirinin, dinen mübah (mescid gibi) bir cihete

[885] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 379.
[886] Gönenç, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** c. 1, s. 193-194.

sarfetmek"[887] anlamına gelmektedir. Vakıf'la Allah'ın rızası ve O'na kurbiyet hedeflenmektedir. *Vakf*'ın meşruiyeti Kitab ve sünnet'e dayanmaktadır.

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususa işaret etmektedir:

"Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir."[888]

İslâm tarihinde "Vakf" uygulaması, ilk olarak Hz. Peygamber zamanında cereyan etmiştir. Bu hususta Enes b. Mâlik'ten şu hadis rivayet edilmiştir:

"(Sahâbe) Ebû Talha, Medine'de en fazla hurma bahçesine sahip olan Ensârîydi. En çok sevdiği mülkü "Beyruhâ" (Medine'de bir bostanın adıdır) adındaki bahçesiydi. Mescid-i Nebevî'nin karşısındaydı. Hz. Peygamber o bahçeye girer ve içinde bulunan güzel sudan içerdi. (Yukarıda verilen) ayet nazil olunca, Ebû Talha şöyle dedi: Ey Allah'ın Resûlü, en çok sevdiğim mülküm beyruhâdır. Onu (bu saatten sonra) sadaka olarak veriyorum. Ben sevabını ve azığını Allah'tan istiyorum. Ey Allah'ın Resûlü bu bahçeyi kime verirsen, ver. Bu, Hz. Peygamber'in çok hoşuna gitti. Ve dedi ki, bu, değerli ve sahibine kâr getiren bir maldır. Ben bu mülkü senden kabul ettim, senin de onu en yakın akrabaların arasında paylaşmanı uygun görürüm. Ebû Talha dedi ki: Ey Allah'ın Resûlü, dediğinizi yaparım. Ebu Talha daha sonra bu mülkünü akrabaları ve amcazadeleri arasında bölüştürdü."[889]

Zühaylî'ye göre sahâbelerin derecelerinin üstünlüğü, onların en çok sevdikleri mal-mülklerini Allah yolunda bu şekilde tasadduk (vakf) etmelerinde kendini gösterir.[890] Keza Hz. Peygamber, Hz. Ömer'e, elinde bulunan bir mülkü vakfetmesini tavsiye etmiştir. Zira İbn Ömer'den şöyle bir hadis rivayet edilmiştir:

"Hz. Ömer'e Hayber savaşında bir pay düştü. O da Hz. Peygamber'e gelerek danışmak istedi. Dedi ki, Ey Allah'ın Resûlü! Bana Hayber'den bir toprak parçası verildi ki şimdiye kadar bunun kadar değerli bir mülke sahip olmadım. Bu mülk

---

[887] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 522; Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 3, s. 40-41; Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 329; **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 595.

[888] Âl-i İmrân, 3/92.

[889] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Zekât,* 44.

[890] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 333; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 2, s. 319-320.

hususunda neleri yapmamı buyurursunuz? Hz. Peygamber, istersen malı yerinde bırakıp gelirini tasadduk edebilirsin / vakfedebilirsin, dedi. Hz. Ömer de, o mülkü satılmaması, hibe edilmemesi ve miras olarak bırakılmaması üzere tasadduk etti. Gelirini fakirlere, akrabalara, yeni Müslüman olmuşlara, Allah yolunda cihâd edenlere, misafirlere verdi. Tamahkârlık yapmadan ondan yemesine ve yedirilmesine de izin verdi." [891]

Nevevî, Hz. Ömer'in yukarıda verilen uygulamasının, vakfın aslının sahih olduğuna delalet ettiğini ve bunun kendi mezhebinin ve Cumhur'un görüşü olduğunu söylemektedir. Keza bu hadisin mescidlere vakfetmenin caiz olduğuna, vakfın satılamayacağına, hibe edilemeyeceğine ve miras olarak bırakılamayacağına da delalet ettiğini ilave etmektedir.[892] Dolayısıyla, Nevevî'nin de içinde bulunduğu Cumhur'un görüşüne, Ebu Hureyreden rivayet edilen Müslim hadisinde[893] geçen "sadaka-i cariye" kavramından maksat "vakf"tır.[894]

Şirbînî, vakfın sıhhati için, vakfın "vakaftü/vakfettim" gibi sarih lafızlarla yapılması gerektiğini, ancak mescid için yapılan vakfın bu lafzi beyandan istisna edildiğini söylemektekdir. Ona göre, mevât/ölü bir arazide mescid amacıyla inşa edilen bir mescidin, sözlü beyan olmasa da mescid olarak hizmete sunulmasıyla vakıf hükmü alır.[895]

Yukarıda verilen ayet ve hadisler ile fukahanın bunlardan istinbatı ışığında, Müslümanlar çeşitli vakıf ve hayır müesseseleri kurmuşlardır. Nitekim bazı mescidler bu vakfiyeler sayesinde inşa edilmiş ve hizmetleri vakıf yönetimleri tarafından görülmüştür. Bu itibarla İslâm hukukunda bu şekildeki mescidlerin yönetimine, görevli tayin etme hakkı bahşedilmiştir. Zira İslâm medeniyetinde

---

[891] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Şurût,* 19.

[892] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Sahîh-i Müslim,** el-Mektebetü'l-Mısrıyye nşr., Mısır 1929, c. 11, s. 86.

[893] *"İnsan öldüğü zaman, amelinin sevabı kesilir. Ancak şu üç şeyin sevabı kesilmez: Sadaka-i Câriye (Müslümanların yararlanması amacıyla bir şeyi Allah rızası için vakfetmek), faydalı ilim, kendisine dua eden hayırlı bir evlât."* (Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Vasiyet,* 3).

[894] Nevevî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Sahîh-i Müslim,** c. 11, s. 85; Halil Gönenç, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** İlim Yayınları, İstanbul 1992, c. 1, s. 71.

[895] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 532.

Müslümanlar, mescid yapılması amacıyla özel mülklerini vakfetme bahtiyarlığını gösteren şahıslara, imam tayin etme hakkı tanımışlardır.[896]

Mescidin bakımı amacıyla vakfedilen bir maldan, o mescide ihtiyacı aşmayacak şekilde masraf yapılabilir. Keza bu şekildeki bir vakfiyeden kayyım da (mescidin bakımı ile ilgilenen kişi) faydalanabilir. Ancak Şirbînî'ye göre imam ve müezzinler faydalanamazlar.[897] Râfiî'ye (ö. 623/1226) göre ise vakıf mülkünden (kayyıma) kıyasla imam ve müezzinlere de sarf edilebilir.[898] Günümüze baktığımızda, vakfiyelerdeki mescidlerin bir veya birkaç muvazzaf elemanı olabilmektedir. Bu itibarla Râfiî'nin görüşüne dayanılarak, unvanına bakmadan bu tür mescidlerde görevli olan herkese vakfiyeden maaş vesair harcama yapılabileceği değerlendirilmektedir.

İmam Muhammed'e göre, bir mescidde kullanılmayan halı ve diğer mefruşat başka mescidlerde kullanılabilir.[899] Şeybânî'ye (ö. 630/1210) göre de, eskiyen veya afetlerden dolayı kullanılamaz hale gelen mescid içindeki halı, minber gibi malzemeler satılıp, değeri aynı mescide harcanmalı veya yakın başka mescidlerde değerlendirilmelidir.[900] Nitekim üzerinde savaşmaları amacıyla vakfedilen binek atların, yaşlandıklarında satılıp elde edilen kıymetlerinin savaş araç-gereçleri için harcanabilmesi, buna dayanak olarak verilir.[901] Şirbînî, Şâfiîlerin mezhep görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: Şayet çürümüş ve yakılmaktan başka bir işe yarayamayacaksa mescid hasırlarını satmak caizdir. Bu şekilde satıştan elde edilen menfaat mescide harcanır.[902] Şu hâlde mescide ait hasırların (halı vs.) eskiyip çürümesi, yakılmak dışında işe yaramayan ağaçlarına ait dalların kırılması ve Kâbe örtüsünün solması nedeniyle kullanılamaz hale gelmesi durumunda, bunlar satılarak değerlendirilmeli ve alınan ücretler mescidin yararına harcanmalıdır.

---

[896] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-sultâniyye,** s. 164.
[897] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 552.
[898] Râfiî, **el-Azîz Şerhu'l-vecîz,** c. 6, s. 302.
[899] Şeybânî, **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** c. 12, s. 42; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 345.
[900] Şeybânî, **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** c. 12, s. 43.
[901] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 345.
[902] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 550.

Biraz önce de değinildiği gibi[903] bazı fakihlere göre, mescide zarar vermemesi ve gelirinin mescidin ihtiyaçlarında kullanılması kaydıyla, mescidin altına[904] tuvalet, üstüne de dükkân ve konut yapılabilir.[905] Bazı zamanlarda vuku bulduğu anlaşılan düğün ve kutlamalarda mescidden bir şeyi alıp kullanma, mescide ait bir yere herhangi bir eşya koyma, onu depo olarak kullanma gibi (şahsi olarak) Müslümanların mescid vakfından yararlanması ise caiz görülmemiştir. Bunu yapanların ecr-i misil vermeleri gerekir.[906]

Günümüzde mescidden birinci derecede sorumlu olanlar, mescid imamlarıdır (el-İmâmetü's-suğrâ / mescidde cemaatle namaz kıldıranlardır).[907] Onlardan sonra da müezzinler gelmektedir. Şu hâlde mescid görevlerinin; mescidi ve içinde bulunan müştemilatı korumaları, namaz vakitlerinde açma-kapamalarını sağlamaları, temiz tutmaları gibi sorumlulukları vardır.[908] Mâverdî'ye göre imam ve hatiplerin mescidde irad ettikleri hutbenin iki amacı vardır: Tebliğ ve ve vaaz. Dolayısıyla hatipler, hutbeyi güzel bir diksiyonla okumaları, gereksiz uzatmalardan uzak durmaları, ilmî terimler kullanmaktan ziyade halkın diline inebilmeleri ve kişileri hedef göstermemeleri gerekir.[909] Keza imam ve hatiplerin vaaz ve hutbelerde kullandıkları âyet ve hadîsleri doğru yerde kullanmaları, hutbenin; zamanın ihtiyaçlarına cevap vermesi, hurafe, asılsız keramet vs. ile israiliyat'tan uzak tutulması, mezhep veya kişileri övücü nitelikte olmaması, hatibin hutbe metnini önceden okuyup tekrarlamış olması, hutbe okurken gereğinden fazla jest, mimik ve el-kol hareketlerinde bulunmaması, zaman ve zemine uygun konular seçmesi hutbenin etkinliğini artırmaktadır.

2.2.9. Hüküm Açısından Mescidin Kapsamı

Müslümanların icra ettikleri bazı ibadetler, fıkhî açıdan "mescid" hüviyetini haiz mekânlarda îfâ edilmektedir. Bu nedenle mescidin kapsadığı alan önem kazanmaktadır. Zira cünüp, hayızlı vs. hükmî kirliliği olanların mescidin hangi

[903] Bu çalışmanın 2.2.8. numaralı başlığı, s. 177.
[904] Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 389.
[905] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 379.
[906] Bkz. Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 400-403.
[907] Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 248.
[908] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 271-272.
[909] Mâverdî, **el-Hâvi'l-kebîr,** c. 2, s. 441.

kısmından menedilecekleri, itikâfın nerelerde yapılacağı gibi konularda fakihlerin farklı değerlendirmeleri olmuştur.

Bu bağlamda, etrafı duvarlarla çevrili ve çatılı olan, çinde cemaatle birçok türden namaz kılınan, itikâf yapılan ve şekli malum olan mescidlerle birlikte, mescid unsurlarından olan minarenin mescidden sayılıp sayılmayacağı hususu fukahâ arasında tartışılmıştır. İmam Mâlik'e (ö. 179/795) göre, mescide yapışık olan minare, dükkân vs. mescidden sayılmaz. Bu itibarla minare, içinde namaz kılmak amacıyla inşa edilmediğinden mescidin hükmünü almaz.[910] Şâfiîlerin mezhep görüşüne göre medrese, tekye ve namazgâhlar mescidden sayılmaz.[911] Buna göre mescide muttasıl olmayan minare mescid hükmünü almaz. Ancak Cumhur'a göre mescide yapışık olan minare mescid hükmünü alır, içinde itikâf yapılır ve cünüp ile hayızlı olanların durmalarına izin verilemez. Keza Şâfiîlere göre, mescidin çatısı ve avlusu da mescid hükmündedir.[912] Bu nedenle namazın bir cüzü olan ezan için dikildiğinden, mescide yapışık olmayan ancak mescidin avlusunda/bahçesinde bulunan minarenin bile mescidden sayıldığını söyleyenler vardır. Bu görüşü Hanefîler[913] dile getirmişlerdir. Hanbelî fakih İbn Kudâme de Bağdâdî'den (ö. 510/1116) şu bilgiyi aktarır: Mescidin minaresi mescidden sayılır.[914]

Mescidin avlusunun, mescidin devamı olup olmaması konusunda âlimler arasında ihtilâf yaşanmıştır. İmâm Mâlik'e göre, mescidin avlusu mescidden sayılmaktadır ve mescidle birlikte burada da itikâfa girilebilir.[915] Keza Nevevî[916] ile diğer Şâfiîlere göre, mescid avlusunun mescid hükmünde olduğunu ve burada itikâfa girilebildiğini biraz önce söylemiştik. İbn Kudâme, Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan (ö. 458/1066) şu bilgiyi aktarır: Eğer avlunun duvarı ve onun bir kapısı varsa, avlu

[910] Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 232.
[911] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 208; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 212.
[912] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 207; c. 6, s. 505; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme el-Kalyûbî (ö. 1069/1659), **Hâşiyetü'l-Kalyûbî ʿalâ Şerhi'l-Mahallî ʿale'l-Minhâc,** Mısır 1956, c. 2. s. 76; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 4, s. 473; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 354.
[913] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** s. 311.
[914] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 4, s. 473.
[915] Mâlik b. Enes, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 230; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 6, s. 505.
[916] Nevevî burada "وقال اصحابنا" / "arkadaşlarımız dedi ki" tabirini kullanmaktadır. (Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 6, s. 505). Bu da onun burada mezhep görüşü aktardığını göstermektedir.

mescidden sayılır. Eğer duvar ve kapısı yoksa mescidin bahçesi mescid hükmünü almaz.[917]

Mescidin çatısının mescidden sayıldığı hususunda ise mezhep imamları ile âlimler arasında ittifak vardır.[918] Keza mescidin altı da mescid hükmündedir.[919] Dolayısıyla buralardaki itikâfın sahihliği yanında, mescidin çatısında ve altında durup içerdeki imama tabi olanın namazı da sahihtir. Ancak imamın tek başına çatıda olması ve arkasında namaza duran cemaatin onun altında olması ise, namazları sahih olmakla beraber hoş karşılanmamıştır.[920]

Günümüzde imamın sesinin hoparlör gibi çeşitli ses ulaşım sistemleriyle birçok uzak yere de ulaştırıldığı görülmektedir. Buraların mescid hükmü alamayacağı aşikârdır. Bu sebeple bir kıstas olarak imamın çıplak sesinin ulaştığı avlu-bahçe vs. yerin mescid olarak sayılması ve fukahanın ictihadları referans alınarak hükümlerin bina edilmesi aşırı bir yorum olmasa gerektir.

2.2.10. Cuma Namazının Bir Mescidde Kılınması (Cuma Mescidi)

Şehirlerlerin fiziki dönüşümleri nedeniyle, önceden küçük olan yerleşim yerleri, zamanla büyük mahalle ve merkezlere dönüşmüştür. Müslümanlar bu durumları göz önünde bulundurarak ihtiyaçlar oranında bir mahallede birden fazla cami/mescid inşa etmişlerdir. Keza tarihte toplumlar, kolektif ruh, dayanışma ve iletişimi canlı tutmak amacıyla ülkelerin en merkezi yerlerinde çeşitli meydanlar edinmişlerdir. Müslüman ülkelerde de söz konusu meydanlar bulunmuştur. Bu meydanların içinde/yakınında, camiler/ulucamiler inşa edilmiştir. Diğer mescidlere nazaran daha merkezi ve büyüklükte olan bu mescidler günün beş vaktinde açık tutulmuş ve mutlaka bunlarda bayram ve Cuma namazı kılınmıştır. Bu nevi mescidlere İslâm medeniyetinde "el-Mescidü'l-câmi' / Cuma Mescidi" denmiştir.[921] Önkal-Bozkurt'un aktardığına göre, Kindî'ye (ö. 350/961) ait *el-Vülât ve'l-kudât* adlı eserde, kadıların mescidlerdeki kazâî faaliyetlerinden bahsedilirken "el-Mescidü'l-

[917] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 4, s. 473.
[918] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 216; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 4, s. 472.
[919] Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî el-Berâziî (ö. 430/1039), **et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene** (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh), BAE 2002, c. 1, s. 278.
[920] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 350-352.
[921] Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), c. 10, s. 372.

câmi‘” tabirine yer verildiği hâlde zeylinde bazen sadece “el-câmi‘” ifadesinin geçmesi, hicrî IV. yüzyılın başlarında “cami” kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığını göstermektedir.[922] Daha sonra, içinde Cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan yani Cuma namazı kılınmayan küçük ibadethâneler ise sadece mescid olarak anılır olmuştur. Ancak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ile genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmiştir.[923] Kurtubî de, “el-mescid” ile “el-Mescidü’l-câmi‘” ayrımı yaparak, mescidlerin teaddüdü hususunda şunları söylemektedir: Âlimlerimiz, bir şehirde iki veya üç Cuma mescidi inşa etmenin uygun olmadığını, ikinci-üçüncüsünün inşasının men edilmesi gerektiğini, bunlarda Cuma namazı kılanların namazlarının geçerli olmayacağını, Hz. Peygamber’in de Dırâr Mescidini yaktığını, yıktığını, demektedirler.[924]

Şehirleşmenin olabildiğince genişlediği-yayıldığı günümüze baktığımızda, bir şehrin, mahallin bir tek mescidinde Cuma namazı kılma imkânı görünmemektedir. Bu itibarla kadın, hasta, çocuk ve köle gibi bazı istisnalar dışında her Müslümana farz-ı ayn olan Cuma namazının birden fazla mescidde kılınıp kılınamayacağı, muhtelif mescidlerde kılınan Cuma namazından hangisinin önce ve geçerli olduğu, zuhr-i ahir’in[925] kılınması gerekip gerekmediği hususları fukahânın gündemini hep

[922] Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya‘kûb b. Hafs el-Kindî et-Tücîbî (ö. 350/961), **el-Vülât ve'l-kudât,** Müessesetü Kurtuba nşr., Kahire tsz., s. 13.

[923] Önkal-Bozkurt, “Cami”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 7, s. 46.

[924] Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi’l-Kur’ân** (Tefsîrü’l-Kurtubî), c. 10, s. 372.

[925] İmam Şâfiî’nin *el-Ümm*’deki açık ifadesine göre cuma namazı bir yerleşim yerinde ve ancak tek camide kılınır. Birden fazla camide kılınmış olursa ilk kılanların imamları kim olursa olsun cumaları sahihtir, diğerlerininki sahih olmadığı için yeniden öğle namazı kılmaları gerekir. Hangi camide cuma namazının daha önce kılındığı bilinmiyorsa cemaatin tamamı yeniden öğle namazı kılar. İmam Şâfiî’den sonra yetişen mezhep âlimleri, bir caminin cemaati almaması durumunda ikinci camide de cuma namazını kılmanın câiz ve sahih olduğu görüşünü benimsemiş, fakat bu takdirde öğle namazını eda etmenin uygun olacağını ileri sürmüşlerdir. Hanbelîler de bu konuda Şâfiîler gibi düşünmektedir. Hanefî fakihleri ise birden fazla camide kılınan cumanın sıhhati konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak İmam Muhammed’in görüşü, izdiham bulunsun bulunmasın birden fazla camide kılınan namazın sahih olduğudur. Buna rağmen bazı Hanefî âlimleri ihtiyat gerekçesiyle zuhr-i âhir diye bir namazın kılınmasını uygun görmüşler, şüphe bulunursa bu namazın farz, bulunmazsa mendup olduğunu söylemişlerdir. Tercih edilen ictihada göre cuma namazının sıhhat şartları bulunuyorsa bu namaz sahih olup öğle namazının yerine geçmiştir, yeniden bir namaz kılmaya gerek yoktur. İhtiyat gerekçesiyle sonradan ortaya konmuş bulunan zuhr-i âhir namazının kılınmaması gerektiğini savunanların delilleri daha güçlü ve tutarlı görünmektedir. Gerek ibadetlerde gerekse dinin diğer hükümlerinde mezhepler arasında, bazen bir mezhebin kendi içinde birçok ihtilâflar, farklı görüşler ve değerlendirmeler mevcuttur.

meşgul etmiştir. Nitekim aşağıda değineceğimiz üzere, İslâm hukukunda bazı mezheplerin yerleşik kanaatine göre, şehrin sadece Cuma Mescidi diye tabir edilen mescidlerde Cuma namazı kılınmalıdır. Buna göre, bir şehirde birden fazla mescidde Cuma namazı kılındığı takdirde, ilk kılınan Cuma namazının sahih, ilk kılınan Cuma namazından sonraki Cuma namazlarının sahih olmayıp, o vaktin öğle namazının iade edilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, Hz. Peygamber ile dört halifenin sadece Mescid-i Nebevî'de Cuma namazı kıldırdıkları ve onlardan sonra da bu duruma itiraz edilmediği gerekçesiyle Ebû Hanîfe'nin bir görüşü[926], İmâm Mâlik[927], İmâm Şâfiî[928] ile Ahmed b. Hanbel'in bir görüşüne[929] göre, (zaruret yoksa) bir şehirde birden fazla mescidde Cuma namazı kılmak caiz görülmemiştir. Ancak, İslâm'ın bir kolaylık dini olduğu ve tek mescidde Cuma namazı kılmak Müslümanlara meşakkat getireceği gerekçesiyle, Ebû Hanîfe'nin ikinci görüşü ve İmam Muhammed[930] ile Ahmed b. Hanbel'in diğer görüşüne göre, bu zaruretlere binaen bir şehrin muhtelif mescidlerinde Cuma namazı kılınabilir. Çünkü Müslümanları, şehirdeki bir mescidde toplamak güçtür. Nitekim İmâm Şâfiî'ye göre de bir yerde toplanma zor ise, birden fazla mescidde Cuma namazı kılınabilir ve bu durumda öğle namazı farziyeti kalkar.[931] Şu halde tüm mezheplere göre, her halükârda zaruret esnasında bir şehrin birden fazla mescidinde Cuma namazı kılmak sahih görülmektedir.

Bu itibarla, günümüzdeki şehirleşmenin beraberinde getirdiği kalabalıkların bir mescidde Cuma namazı kılmaları mümkün olmadığından "zaruret"e binaen bile

---

Uygulamada ise Müslümanlar ibadet ve işlemlerini her mezhep ve görüşe göre ayrı ayrı tekrarlayarak yapmazlar. Bir mezhebi veya müctehidi tercih eder, onun ictihadına göre dinî hayatlarını sürdürür, bunun geçerli, sahih ve makbul olduğuna inanırlar. İctihad ve ihtilâfa açık bırakılan konularda müctehidlerin vardıkları sonuçlara göre hareket eden halkın amelleri dinen makbul sayılmış, mükelleflerden bundan fazlası istenmemiştir. Cuma namazını da bu genel kuralın dışında tutmaya gerek yoktur. Bir yerde herhangi bir mezhep, müctehid veya fetvaya göre cumanın vücûb ve sıhhat şartlarının gerçekleştiğine inanılıyorsa orada cuma namazı kılınır, inanılmıyorsa öğle namazı kılınır. Olmayan namazları icat ederek farz namazları geçersiz kılmak veya şüpheli göstermek Müslümanları güçlüğe mâruz bırakıp sünnet'ten ayrılmaya yönlendirmek anlamına gelir ki bu kesinlikle câiz değildir. (Hayreddin Karaman, "Cuma", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 8, s. 88).

926 İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 145.

927 Sahnûn, **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** c. 1, s. 151.

928 Şâfiî, **el-Ümm,** c. 1, s. 192.

929 Merdâvî, **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-imâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel,** c. 2, s. 378.

930 Serahsî, **el-Mebsût,** c. 2, s. 120.

931 İbn Teymiyye, **el-Fetâvâ'l-kübrâ**, c. 2, s. 362; Şirbînî, **Muğnî'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 544.

olsa birçok mescidde Cuma namazı kılınma cihetine gidilebilmeli ki, zaten günümüzde uygulama bu şekildedir. Bununla birlikte mezhep imamlarının ictihadlarından itibaren ortaya çıktığı anlaşılan, bir yerleşim yerindeki farklı mescidlerde kılınan Cuma namazının fıkhen geçerliliği etrafındaki söz konusu tartışmalar günümüzde devam etmektedir. Bu nedenle inşa edilecek mescidlerin fiziki kapasitesinin yeterli oranda olması önem arzetmektedir. Mescidlerin Cuma cemaatinin kalabalık durumu düşünülerek inşa edilmesiyle Müslümanların birliğine bir nebze olumlu katkı sağlayacağı ve mezhepler arasında bulunan zuhr-i ahirin kılınıp kılınmama meselesine de olumlu yansıması olacağı düşünülmektedir.

2.2.11. Mescidde Ezan ve Salâ Okumak

Ezan ve kâmet (ikâmet) namazla özdeşleşmiş olan ve Müslümanları namaz kılmaya ve kurtuluşa çağıran iki ibadete çağrı duasıdır. Bir fıkhi terim olarak *kâmet,* namazlardan hemen önce okunan ve "farz namazların başlamak üzere olduğunu duyuran" belli sözlerdir.[932] Sözlükte "bildirmek" anlamına gelen *ezan* ise terim olarak "farz namaz vakitlerinin girdiğini bildiren ve dinin şeâirinden (simge) sayılan belli sözlerdir.[933] Ezanın bu simgesel özelliği, Medine devrinden itibaren başlamış ve İslâm'ın tüm zamanlar için dışa dönük işitsel şiarı haline gelmiştir. Ezanla Hıristiyanların çanı ve Yahudilerin trompeti/şofarı ile Mecûsîlerin ateşle ibadete çağrıları iptal edilmiştir. Ezan, tevatür derecesindeki hadîslerle rivayet edilmiş ve günümüzde Müslüman memleketlerdekiler başta olmak üzere bütün mescidlerde namaz vaktini bildirmek amacıyla okunmaya devam edilmektedir.

İnsanları belli yöntemlerle ibadete çağırmak birçok dinde var olan bir uygulamadır. İslâm'da bu çağrı ezanla yapılmaktadır ki, teşriinde Kur'ân-ı Kerîm nassının işareti, mütevatir derecesindeki hadîs ile fakihlerin icması vardır. Ezan'a nidâ kökünün türevleriyle Kur'ân-ı Kerîm'de işaret edilmiştir:

---

[932] Vecdi Akyüz, "İkâmet", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 16; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 241.

[933] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 53; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 317; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 132.

"Siz namaza çağırdığınız vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır."[934]

"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır."[935]

Hz. Peygamber tarafından hicri 1. (622) veya 2. (623) yılında teşrii ilan edilen ezan hususunda Mâlik b. Huveyris şunları demektedir: Yolculuğa çıkmak isteyen iki kişi Hz. Peygamber'in yanına geldi. Hz. Peygamber onlara şöyle buyurdu:

"Yola çıktığınızda (namaz vakti geldikçe) ezan okuyup ardından kâmet getirin. Sonra büyüğünüz imam olsun."[936]

Ezan'ın teşrii, Sahâbe Abdullah b. Zeyd b. Sa'lebe'ye (ö. 32/653) rüyada ezan öğretilmesiyle başlamıştır. Daha sonra "sâhibü'lezân" diye meşhur olan Abdullah'ın (ra) rüyasını ertesi gün Hz. Peygamber'e gelerek söylemesi üzerine Hz. Peygamber, Hz. Bilâl'e ezan cümlelerini ezanda ikişer, kamette ise birer defa okumasını emretmiştir.[937]

İslâm itikadının temel esaslarını içerdiğinden Müslümanların ortak değeri olan ezan Arapça şu sözlerden oluşur: "Allâhü ekber" (dört defa); "Eşhedü en lâ ilâhe illallah" (iki defa); "Eşhedü enne Muhammeden resûlullah" (iki defa); "Hayye ale's-salâh" (iki defa); "Hayye ale'l-felâh" (iki defa); "Allâhü ekber" (iki defa); "Lâ ilâhe illallah" (bir defa).[938] Sabah ezanında, "Hayye ale'l-felâh"tan sonra iki defa, "es-Salâtü hayrün mine'n-nevm" (iki defa) cümlesi okunur ki buna *"tesvîb"*

---

[934] Mâide, 5/58.
[935] Cum'a, 62/9.
[936] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Ezân,* 18.
[937] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Ezân,* 1; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Salât,* 1; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât,* 27; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Salât,* 25; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Ezân,* 1.
[938] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 55; Abdurrahman Çetin, "Ezân", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 44. (Ezanın Arapça formatı şu şekildedir:
اللهُ أَكْبَرُ، اللهُ أَكْبَر، اللهُ أَكْبَرُ، اللهُ أَكْبَر،
أَشْهَدُ أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا الله، أَشْهَدُ أَن لَّا إِلَهَ إِلَّا الله،
أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُولُ الله، أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُولُ الله،
حَيَّ عَلَى الصَّلَاة، حَيَّ عَلَى الصَّلَاة،
حَيَّ عَلَى الْفَلَاح، حَيَّ عَلَى الْفَلَاح،
اللهُ أَكْبَرُ، اللهُ أَكْبَر،
لَا إِلَهَ إِلَّا الله).

denilir.[939] Ezan, ehl-i sünnet âlimlerince hadîs ve fıkıh kitaplarındaki bilinen sözleriyle günümüze kadar nakledilmiştir.[940] Bu itibarla, ezanın asli lafzıyla özgün olarak okunması gerekir.[941] Şîa âlimleri tarafından eklenen ve Hz. Ali'yi öven sözlerin[942] aksine, ehl-i sünnet âlimlerine göre ezanın bilinen formatına sabah namazındaki tesvîb kavramı dışında ilave yapılamaz. Ezan gibi tesvîb de nebevî uygulamaya dayanmaktadır.[943]

Günümüze kadar tevatür seviyesinde olageldiği üzere asloan ezanın tek kişi tarafından okunmasıdır. Bazı zaman ve memleketlerde çifte ezan olarak bilinen ve iki ikişinin sırayla okuduğu ezan şeklinde de beis görülmemiştir. Ancak ilkini Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) çıkarttığı "Ezânü'l-cavk / sultan ezanı" olarak bilinen ve koro halinde farklı kişilerce ezan sözleri bölüştürülerek okunan ezan şekli bid'at olarak değerlendirilmiştir.[944]

Fakihler, mescidlerde minare inşa edip içinde akîl ve erkek Müslümanlar tarafından ezan okumayı caiz görmüşlerdir.[945] Nitekim Hz. Bilâl'in Medine'de yüksekçe bir binada, Mekke'de de fetih günü Kâbe'nin üzerinde ezan okuduğu varid olmuştur.[946] Keza ezanın sayyit,[947] vakit bilgisine sahip ile a'mâ olmayan kişiler tarafından okunması müstahap görülmüştür.[948]

Hz. Bilâl'in sadece Mescid-i Nebevî'de okuduğu ezanın, Medine'de bulunan dokuz mescide daha ulaştığı ve bu ezanla Müslümanların namazlarına başladıkları rivayet edilmiştir. Bu konuda Bükeyr b. Eşec'den rivayet edilen mürsel hadîs şu şekildedir:

---

939 Çetin, "Ezân", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** c. 12, s. 44. (Tesvîb'in Arapça formatı şu şekildedir: الصلاة خير من النوم)

940 İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 47.

941 İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 47.

942 Şîa ezana şu sözleri eklemektedirler: Eşhedü enne emîre'l-mü'minîne Aliyyen veliyüllah / hüccetüllah (2 defa); Hayye alâ hayri'l-amel (2 defa).

943 Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 3. s. 601.

944 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 84; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 57; Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 257-258; Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 395-398.

945 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 68.

946 Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 356-357.

947 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 70. (Sayyit: Güçlü ses sahibi demektir. (Feyyûmî, **el-Misbâhü'l-münîr,** s. 303).

948 İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 70.

"Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevî ile birlikte dokuz mescid daha vardı ki Hz. Bilâl'in ezanı o mescidlere ulaşıyordu ve Müslümanlar bu ezanla namazlarına başlıyorlardı. Bu mescidler şunlardı: En yakın olan Benî Neccar'dan Benî Amr b. Mebzûl Mescidi, Benî Sâ'ide Mescidi, Benî Ubeyd Mescidi, Benî Seleme Mescidi, Benî Abdi'l-Eşhel'den Benî Râtic Mescidi, Benî Zurayk Mescidi, Benî Ğıfâr Mescidi, Eslem Mescidi, Cüheyne Mescidi (ravi, bu dokuzuncu mescidin isminde şüphe etmektedir)."[949]

Ezan, mescidlerle özdeşleştiği gibi onu ilk okuyan ve sesi güzel olan Sahâbe Bilâl-i Habeşî ile de özdeşleşmiştir. Ondan itibaren de mescidlerde görevlendirilen müezzinler tarafından okunmuştur/okunmaktadır. Ancak müezzinin, ezanın sözlerini değiştirecek dereceye varan yanlış okuma (lahn), gereksiz uzatma ve teganniden uzak durması tavsiye edilmiştir.[950] Keza ezanın her vakitte müezzinler tarafından canlı olarak okunması gerekli olup, çeşitli plak ve ses kayıtlarından okunması ise ezana atfedilen değere aykırı görülmektedir. Zira bu şekilde insandan ziyade aksiseda ile ezan okunmaktadır.[951] Bu nedenle zaruret hâsıl olmadıkça buna tevessül edilmemelidir.

Yerleşim yerlerindeki mesafelerin uzaklığı, ses gürültüsünün yüksekliği gibi sebepler dolayısıyla, bazen insan nefesiyle çıkan ses titreşimleri ezan okumak için yeterli olamamaktadır. Bu nedenle günümüz teknolojisinde hoparlörlerle ezan okumanın herhangi bir mahzuru görülmemiştir. Zira yüksek sesle ezan okumak, murad edilen bir husustur.[952] Meydana gelebilecek elektrik kesintileri ve diğer arızalar için önlem alındığı ve tamamen mekanik ve elektronik materyale bırakılmadığı sürece merkezi sistemlerle ezan okumanın da herhangi bir sakıncası görülmemektedir. Nitekim günümüzde her yerleşim yerinde mescid yapma imkânı bulunmadığından merkezi camilerden okunan ezan, radyo frekansları üzerinden çeşitli mahalle, köy camilerine veya yüksek apartmanlar üstünde kurulan hoparlörler

[949] Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe (ö. 262/876), **Tarihu'l-Medîneti'l-münevvere,** byy., tsz., c. 1, s. 57-75; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** 15; Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî (ö. 385/995), **es-Sünen** (thk. Abdullah Haşim), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1966, c. 2, s. 85.
[950] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 69.
[951] Gönenç, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** c. 1, s. 150.
[952] Gönenç, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** c. 1, s. 150.

yardımıyla yayılmaktadır. Bu sayede birbirine yakın olan mescidlerden okunan ezanlardan kaynaklanan ses ve gürültü kirliliğinin önüne de geçilmektedir.

Ülkemiz özelinde ezan için merkezi sistemin kurulum ve diğer masrafları mahalli imkânlarla sağlanmaktadır. Bu durum, ezana ihtiyaç duyan küçük yerleşim yerleri için problem teşkil edebilmektedir. Bu nedenle bu tür harcamaların genel bütçe gelirlerinden karşılanması din hizmetinin sunumuna olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bazen merkezi sisteme bağlı hoparlörün apartman vs. binalarda kurulmasına, ses desibelinin yüksekliği gibi sebeplerle o muhitteki sakinlerce karşı çıkılmaktadır. Bu nedenle kamu tüzel kişiliğine sahip olup birçok yerde bulunan ve yükseklik ile çevre açısından uygun olan GSM operatörlerine ait anten tesisleri de ezanın ses vericileri için alternatif olarak değerlendirilebilir.

Günümüzde mescidlerle özdeşleşen ve müezzinler tarafından okunan dualardan biri de Salâ'dır. Arapça'da birçok versiyonu bulunan ve "dua" ve "namaz" anlamlarına gelen salâ (salât) Hz. Peygamber'e Allah'tan rahmet ve selâm temenni eden, onu metheden, onun şefaatini dileyen, aile fertlerine ve yakınlarına dua ifadeleri içeren, çeşitli şekillerde tertiplenmiş hürmet ve dua cümleleridir.[953]

Müezzinlerin önemli günlerde bilhassa yatsı ve sabah namazlarından önce ile cuma ve bayram gecelerinde minareden tesbihatta bulunmaları, cuma ezanından evvel salâ okumaları âdeti, ilk defa Mısır'da Mesleme b. Muhalled'in (ö. 62/682) valiliği esnasında Amr b. Âs Camii'nde uygulanmıştır. Daha sonra bu uygulama, Kur'ân-ı Kerîm tilâveti, dua, kaside ve ilâhiler de ilâve edilerek bütün İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır.[954]

Bu sebeple, birçok İslâm ülkesinde Müslümanlara Cuma gününe girildiğini göstermek amacıyla perşembe günü ikindi veya yatsı vakitleri ezandan hemen önce ile Cuma namazını hatırlatmak için Cuma günü öğle ezanından bir saat kadar önce okunan "salâ", müstehap bir uygulama olarak mescid kültüründe yerini almış olup fıkıh kaynaklarında herhangi bir hükmüne rastlanmamıştır. Bu itibarla İslâm tarihinin

[953] Nuri Özcan, "Salâ", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 15; Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 493.
[954] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Müezzin", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, s. 492.

ilk asrından itibaren Müslümanların yaşadığı birçok bölgede söz konusu vakitlerde mescidde salâlar verildiği görülmektedir. Günümüz şehir planlamaları geniş yüzeylerde yapılmaktadır. Bu sebeple mescidlerden uzak olan yerlerde bulunan Müslümanların Cuma vaktinden haberdar edilmesi gerekebilir. Aynı şekilde insanlar çeşitli dünya işlerine dalarak Cuma günü ve vaktini unutabilmektedirler. Bu sebeple Cuma günü ve Cuma namazı vaktinin yaklaştığını ilan etmek amacıyla mescidlerin hoparlörlerinden okunan salâların herhangi bir mahzuru görülmemektedir.

Keza, günümüzde bazı memleketlerde adet olduğu gibi, vefat eden bir müminin namazına katılım sağlamak veya vefat eden için Müslümanlardan helallik istemek amacıyla (mescidin içinden de olsa hoparlörden) ilan yapılmasında/salâ verilmesinde de beis görülmemiştir.[955] Zira asr-ı saâdette mescidin temizliğine bakan ve vefat eden sahabi hususunda Hz. Peygamber'den şu şekilde bir hadis rivayet edilmiştir:

"Bir zenci adam veya kadın mescidin temizliğine bakardı. Günün birinde vefat etti. Nebî (s.a.v.), "ne oldu" diye sordu. "Vefat etti" dediler. "Vefatı bana haber vermeli değil miydiniz!? O hâlde kabrini bana gösterin." Daha sonra kabrinin başına varıp üzerine namaz kıldı."[956]

Bu hadis vefat edenlerin ilânının mescidlerde yapılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, günümüzde Müslümanların bu tür ihtiyaçları belediye gibi bazı kurum ve kuruluşların imkânlarıyla gidermeleri daha uygun görülmektedir.

Ramazan ve Kurban bayramlarında namazların akabinde okunması sünnet (Hanefîlerde vacib) olan teşrik tekbirleri, kimi yerlerde mescidin içinde grup/koro halinde veya cami hoparlörlerinde okunmaktadır. Bununla birlikte sünnet olan husus ise, teşrik tekbirlerinin, arefe günü sabah namazından sonra başlayarak teşrik günlerinin son gününün ikindi vaktine kadar ev, sokak, çarşı ve mescidlerde; farz, sünnet ve kaza namazları akabinde kadın-erkek herkes tarafından okunmasıdır. Ayrıca erkekler teşrik tekbirlerini yüksek sesle de okuyabilirler.[957]

[955] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 2, s. 45.
[956] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 33, 39, 72.
[957] Gamrâvî, **es-Sîrâcü'l-vehhâc Şerhu metni'l-Minhâc**, s. 96-97.

2.2.12. Mescid Âdâbı ve Mescide Ait Diğer Hükümler

Beşeri medeniyetlerde bile sultanların huzuruna çıkmanın bazı seramonileri vardır. Allah'ın huzuruna çıkmanın mekânı olarak tasarlanan mescidlerde, fukaha tarafından Kur'ân ve sünnet ışığında bir kısım âdâb ve fıkhi hükümler vazedilmiştir. Bu başlıkta mescidin saygınlığını oluşturan bu hususlara değineceğiz.

Mescid içinde toplumsal ve ahlaki adaba uymak gerekir. Necis şeyleri mescide taşımak haram olarak değerlendirilmiş; mescidin içinde ekmek, sebze-meyve vs. yemek ise caiz görülmüştür.[958] Hz. Peygamber bir hadisinde bu duruma değinmiş ve kokusu hoş olmayan ve çevresindeki insanlara rahatsızlık verebilen yiyecekleri yiyenlerin mescide uğramamalarını istemiştir:

"Her kim şunları yerse -ilk önce sarımsak dedi sonra sarımsak ve soğan dedi- mescidlerimize yaklaşmasın."[959]

Nevevî bu hadise dayanarak, mescid içinde yeme-içmenin caiz olduğunu söylemekle birlikte, mescidin atıklardan korunarak yemeğin bir bez-sergi üzerinde yenilmesi gerektiğini, soğan-sarımsak türü kötü kokulu yiyeceklerin ise mescidde yenilemeyeceğini, bunları yiyenlerin de koku geçinceye kadar mescidlerde hazır bulunmaktan menedileceğini, girmişse bile çıkarılacağını söylemektedir.[960] Şu hâlde Müslümanların mescide girerken soğan-sarımsak ve sigara gibi kötü kokusu olan ve insanları rahatsız eden yiyecek ve içeceklerden uzak durmaları, nebevî söylemi imtisal etmeleri anlamına gelir.

Nevevî'ye göre mescidlere abdestsiz girilebildiği hususunda icma vardır.[961] Zira Suffa ehlinin Mescid-i Nebevî'de uyudukları ve bu şekilde abdestsiz oldukları bilinmektedir.[962] Zaruret hariç abdestli de olsa cünüp olan Müslümanların camide durmaları haramdır.[963] Ancak cünüp de olsa mescidin içinden geçebilirler. Şu kadarki herhangi bir amaç olmadan cünüp olarak mescidin içinden geçmeleri mekruh

[958] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) Cidde, tsz., c. 2, s. 201.
[959] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Etıme*, 40; Mâlik b. Enes, **el-Muvatta'** c. 1, s. 49
[960] Nevevî, **Fetâva li'n-Nevevî** (thk. Muhammed el-Haccâr), s. 64-65; **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 201; Buhûtî, **Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ',** c. 2, s. 365.
[961] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) Cidde, tsz., c. 2, s. 200.
[962] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 301.
[963] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 215

görülmüştür.[964] Hayızlı olup akıntısı devam eden ve mescidi kirletme ihtimali olan Müslüman kadınların da mescidde durmaları caiz görülmemiştir.[965] Zaruret sayıldığından mescidin içinde uyurken ihtilam olan kişi, mescidin içinde durabilir. Gayri müslimler cünüp dahi olsalar mescide (Mescid-i Harâm hariç) girmeleri mümkündür.[966] Zira gayri müslimler Hz. Peygamber zamanında mescide girerlerdi. Şüphesiz onların içinde cünüp olanlar da vardı. Ancak sarhoşların mescid içinde durmalarına izin verilmez.[967] Sarhoşların sarhoşlukları sürdüğü sürece mescide yaklaştırılmamaları hususu Kur'ân-ı Kerîm'de dile getirilmiştir:

"Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, yolcu olan müstesna olmak üzere, cünüp iken de gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın…"[968]

Kadın olsun erkek olsun Müslümanların, mescid içinde kafa (sırt) üstü şeklinde dahi olsa uyumaları caiz görülmüştür.[969] Nitekim mescidde itikâf edenler, bir bölümünde uyuyabilmektedirler. Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) bu hususstaki rivayeti mescidde uyunduğuna delil olarak gösterilmektedir:

"Vakit namazları için mescidde bulunurduk. Bunun haricinde kuşluk vaktinde mescidde uyurduk." [970]

Mescidin içinde alış-veriş yapmak uygun olmamakla birlikte, akdi caiz görülmüştür.[971] Mescide girerken silah, ok, bıçak gibi kesici aletleri kılıfına sokmak sünnet,[972] silahı mescidin içinde bilemek (doldur-boşalt yapmak) ise mekruhtur.[973]

Abdest alma gibi zaruret hali dışında, ezan okunduktan sonra, müezzin veya cemaatin namaz kılmadan mescidden ayrılmaları bütün mezheplerce mekruh

---

[964] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 216.
[965] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 279.
[966] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 216.
[967] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 215.
[968] Nisâ, 4/43.
[969] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 200, 204; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 212; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 195, 197, 291, 373.
[970] Alâeddin Aliyyü'l-Muttakî (ö. 975/1567), **Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl,** Beyrut 1979, c. 8, s. 323.
[971] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 6, s. 383; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 215, 326; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 6, s. 564.
[972] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 216.
[973] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 215.

görülmüştür.[974] Mescide giren kişinin, mescidin içinde kendine yer ayırması veya iki kişinin ortasına oturmaya çalışması uygun görülmemiştir. Kişi oturacak yer bulamıyorsa, orada oturanlardan safları sıklaştırarak yer açmalarını isteyebilir.[975] Mescidin içinde parmakları çırpmak, duvarlarına yaslanmak, ayak uzamak ve kafa üstü yatmakta beis görülmemiştir.[976]

Vanlı'nın (ö. 1425/2004) Süyûtî'den[977] aktardığına göre o, *el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'an'i-ibtidâ'* isimli eserinde şunları söylemektedir: "Mescidlerde def ve rebâb[978] gibi çalgı aletleri eşliğinde raks etmek, şarkı söylemek caiz değildir. Bunu yapanlar bid'at ehli olup sapmışlardır. Kovulmayı, dövülmeyi hak ederler. Zira bunlar Yüce Allah'ın tazim edilmesini buyurduğu mescidlerle istihfaf yapmışlardır / dalga geçmişlerdir."[979]

İhtiyaç duyulan bazı masraflarının karşılanması ve daha iyi din hizmetinin sunulması amacıyla, mescidin uygun bir mahalline yardım/sadaka, dilek ve şikâyet kutusu koymak tavsiye edilmektedir.[980]

Safları böldüğünden bahisle, zaruret yoksa mescidin içinde taşıyıcı kolonları koymamak veya en az şekilde koymak gerekir.[981] Zira İbn Mâce (ö. 273/886), şöyle bir hadisi rivayet etmektedir:

"Resûlullah (s.a.v.) zamanında, sütunlar arasında saf teşkil etmekten men edilir, sütunların olduğu yerden uzaklaştırılırdık."[982]

Keza mescidde namaz kılanlara daraltma yapıyorsa, mescidin içinde kuyu açmamak, ağaç, çiçek vs. koymamak gerekir.[983] Ancak mescide herhangi bir

---

[974] İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 2, s. 62; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 207; Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîî ez-Zeylaî (ö. 743/1342), **Tebyînü'l-hakâik Şerhu kenzi'd-dakâik,** Mısır 1315, c. 1, s. 182; Hattâb, **Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasarı Halîl,** c. 2, s. 138-139; Remlî, **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** c. 1, s. 418;

[975] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 82.

[976] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 330-331.

[977] Tam adı: Celâlüddîn Abdirrahmân b. Ebibekir eş-Şâfiî'dir.

[978] Kemençeye benzeyen ve onun gibi çalınan, üzrine deri geçirilmiş ve hindistan cevizinden yapılmış yuvarlak gövdeli yanık sesli yaylı saz (Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 1084).

[979] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 359.

[980] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 52.

[981] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 27.

[982] İbn Mâce, **Sünenü ibn Mâce,** *İkâmetü's-salât,* 53.

[983] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 203. Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 341-342; Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 388.

menfaati varsa ağaç dikilebilir.[984] Zira sanat ve estetik tasarıma önem veren İslâm, abartıya kaçmadan mescid ve çevresine çeşitli ferahlatıcı düzenlemeler yapmaya karşı değildir. Bu nedenle mescid etrafındaki park-bahçelere ağaç dikme, su havuzu ve fıskiye kurma gibi insanların mescide cezbedilmesine katkı yapan düzenlemelere gidilebilir. Nitekim günümüzde mescid çevresindeki bu tür peyzaj düzenlemeleri olumlu karşılanmaktadır. Zira günümüzde büyük şehirlerde, başta aileler olmak üzere Müslümanların mescid çevresinde bulunan parklarda/ağaçların gölgesinde dinlenmeleri, onların çocuklarının mescidle tanışmasına, cemaatle namaz kılarak vaaz ve nasihatlere ulaşmasına vesile olmaktadır. Bu sayede mescidle bağlantı kurmalarına ve içinde ibadet etmelerine açık bir fayda sağlıyorsa söz konusu düzenlemeler teşvik edilebilir.

Namaz vakitleri dışında, korunması amacıyla mescidi kapalı tutmada beis görülmemiştir.[985] Mescidleri tamamen kapatmak ise caiz görülmemiştir. Yüce Allah bu hususta Kur'ân'da şöyle buyuruyor:

"Allah'ın mescidlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır."[986]

Zuhaylî, bu ayet tefsirinde, mescidleri bozmanın, işlevsiz kılmanın ve ibadete kapatmanın en büyük hak ihlali ve zulüm olduğunu, zira bunun dinin saygınlığına halel getireceğini, Yaradan olan Allah'ı unutturmaya sebebiyet verceğini, bu şekilde insanlar arasında fesat ve bozgunculuğun yayılacağını[987] dile getirmektedir.

Mescidi loş ve tenha bırakmama adına sabaha kadar mescid/minare aydınlatılabilir.[988] Nitekim Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevî aydınlatılmış ve bunu ilk yapan da Sahâbe Temîm b. Evs b. Hârise ed-Dârî (ö. 40/661)

---

[984] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 435.

[985] İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 321; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 206; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 428; Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679), **el-Fetâva'l-hindiyye,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2000, c. 1. s. 121; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 340-343.

[986] Bakara, 2/114.

[987] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 1. s. 305-306.

[988] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 340.

olmuştur.[989] Keza gerekli görüldüğü takdirde mescidin uygun yerlerine yangın söndürme aletleri, mevsimine göre ısıtma-soğutma sistemleri ile güvenlik kameraları konulabilir. Ancak her saat başında veya ayarlamasına göre çeşitli saat dilimlerinde, çan sesine benzer ses çıkaran ve neredeyse insanın kendisini bir kilisede hissettirmesine sebep olan duvar saatlerini koymada dikkat etmek gerekir.[990] Zira telefon ve saat zillerinin çıkarttığı çeşitli müzik sesleri, mescidin fahametine uygun düşmez. Aynı şekilde mescidin büyük veya katlı olması durumunda, yangınlarda tahliyenin rahat yapılabilmesi amacıyla mescidde yangın merdiveni kurulmalıdır. Günümüzde, özellikle Cuma ve bayram namazları mescidlerde kalabalık olarak kılınmakta ve namazların bitiminde ise insanlar aceleci davranarak mescidden toplu hâlde çıkılabilmektedir. Bu nedenle büyük ve merkezi mescidlerde, insanların daha rahat çıkabilmeleri için birden fazla kapı konulmalıdır.

Kurtubî (ö. 656/1258), ağızdan çıkabilecek tiksinti verici şeyler (balgam vs.) ile mescidi kirletmesi endişesiyle Hz. Peygamber'in mescidde misvak kullandığının asla tespit edilemediğini, mescidlerin bunlardan münezzeh olması gerektiğini, zira itibara sahip saygın kişilerin toplum içerisinde buraları temizlemeye gücendiklerini, Hz. Peygamber'den rivayet edilen ve misvak kullanmayı tavsiye eden aşağıdaki hadisi "namaz için her abdest alma zamanında" şeklinde yorumlanması gerektiğini söylemektedir.[991] İlgili hadis şu şekildedir:

"Ümmetime zor geleceğini düşünmeseydim, her namazda onlara misvak kullanmalarını emrederdim."[992]

Ancak Zerkeşî, Kurtubî'nin bu yorumlamalarına karşı çıkmış ve şöyle demiştir: "Kurtubî'nin bu dedikleri ilginçtir. Zira eğer misvak yaş ise ve ağzından bir şey çıkarmıyorsa onun bu dedikleri çürümüş oluyor. Onun, 'Hz. Peygamber'in mescidde misvak kullandığı tespit edilememiştir' demesi daha da gariptir. Çünkü sahih olup tevatür derecesine ulaşmış hadîslerde, Hz. Peygamber'in her namaz kıldığında misvak kullandığı geçmektedir ki o (s.a.v.) namazlarının çoğunu mescidde kılıyordu. Bunlardan da en ilginci "namaz"ı "abdest" ile tevil etmesidir. Bu sebeple

[989] İbn Hacer, **el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,** c. 1, s. 488.
[990] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 29.
[991] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî (ö. 656/1258), **el-Müfhim li ma eşkele min talhîsi kitabi Müslim,** Dımaşk 1417.
[992] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cum'a*, 8, *Savm*, 27; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Tahâre*, 42; Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Tahâre*, 25.

Kurtubî'nin Hz. Peygamber'in misvakı mescidde kullanmadığı demesi bir tarafa, "o mescidde misvak kullanmayı severdi" demek daha doğru olur. Zira hadîslerde, Hz. Peygamber'in misvakı mescidde kullandığı ve emrettiği variddir."[993]

Kadir gecesi hakkında, bin aydan daha hayırlı olduğunu vurgulayan "Kadr sûresi" nazil olmuş ve fazileti Kur'ân nassıyla sabit olmuştur. "İsrâ sûresi"nin ilk âyetlerinin, İsrâ ile birlikte Mi'rac hakkında da nazil olduğuna yorarak adı geçen gecenin fazileti hakkında söz konusu âyet ile sahih hadîsler rivayet edilmiştir.[994] Bu sebeple günümüzde "dinî" olarak bilinen bazı gün ve gecelerin fazileti ve onlarda icra edilecek dua, zikir, namaz vs. hususunda âyet-i kerime'ler ile hadîs-i şerifler varid olmuştur.[995] Ancak, bazı Müslüman ülkelerde adet olduğu üzere, takvimlerin dinî gün ve gecelerine sokularak Receb ayının ilk perşembe gecesi olan Regaib gecesinde kılınan "Regaib Namazı"nın hükümüne fıkıh kitaplarında rastlanmamıştır. Aynı şekilde Regaib, Berat, Mi'rac gibi dinî gün ve gecelerin, bazı ilahi ve kasideler eşliğinde mescidlerde topluca ihya edilmesi, Müslümanlara numune-i imtisal olan Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde vuku bulan hususlar değildir. Bu sebeple günümüzde yapıldığı gibi söz konusu gün ve gecelerin, bazı mescidlerde adeta eğlence tarzında düzenlenen merasimlerle ihya edilmesi bid'at olarak değerlendirilmiştir.[996]

Bayram hutbesi ve namazının idrak edilmesi ile bir arada bulunabilme ve tebrikleşmelerin yapılması amacıyla, her iki bayram namazının kapasitesi uygun olup mescid hükmünde olan bir mekânda kılınması daha faziletli görülmüştür.[997] Ancak kapasite, daha fazla katılım ve hastalıklar için önlem almak gibi çeşitli zaruri gerekçelerle mescid dışındaki daha geniş alanlarda da bayram, istiskâ ve husûf/küsûf namazları kılınabilir. Nitekim Hz. Peygamber zamanında Medine'nin doğu kapısı üzerinde bulunan mekânda bayram namazı kılındığı aşağıdaki hadis mefhumundan anlaşılmaktadır. İbn Mâce'de geçen rivayet şu şekildedir:

---

[993] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 377.
[994] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 6, s. 495-499.
[995] Nitekim bu hususta "zayıf" olduğu değerlendirilen şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: *"Beş gece vardır ki onlarda yapılan dualar geri çevrilmez. Receb'in ilk (Cuma) gecesi (Regaib), Şaban'ın on beşinci gecesi (Berat), Cuma gecesi, Ramazan Bayramı gecesi ve Kurban Bayramı gecesi."* (Beyhakî, Şu'abü'l-îmân c. 3, s. 342).
[996] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 205.
[997] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 591.

"Hz. Peygamber zamanında bir bayram gününde yağmur yağdı. Bunun üzerine O da insanlara mescidde namaz kıldırdı."[998]

Nitekim mescid dışında kılınabilen bu tür namazlar için günümüzde Endonezya, İran ve Suudi Arabistan gibi bir takım kalabalık Müslüman ülkelerde bazı mekânlar tahsis edilmiştir ki, bunlara "Musalla el-îd/bayram namazgâhı" denmektedir.

Bazı memleketlerde Hz. Hızır'a büründüğü safsatasıyla, mescidlerde bayram ile Cuma hutbesini okuduktan sonra minberden inen hatibin teberrük amacıyla elinin öpülmesi, vücuduna dokunulması bid'at olup kaynaklarda aslı bulunmamaktadır. Zira İslâm inancında, teberrük amacıyla insanlar değil sadece Hacerülesved'e dokunulabilir.[999]

2.2.13. Mescid-i Harâm ve Kâbe'ye Has Hükümler

İslâm'ın ilk yıllarından günümüze kadar, gayri müslimler ikamet ve seyahat hürriyeti konusunda Hicaz[1000] bölgesindeki Harem bölgesine girememe gibi bazı sınırlamalar dışında, Müslümanlarla eşit bir seyahat ve ikamet özgürlüğüne sahiptirler.[1001] Hicaz hudutlarında bulunan ve bizzat vahiyle tespit edilen Harem bölgesi, müşriklerin yani put ve sanemlere tapanların girişine kapalıdır. Harem bölgesine girişler, Yahudi ve Hıristiyan gibi ehl-i kitap olanlara da menedilmiştir. Zira ayetteki "müşrikler" tabiri tüm kâfirleri (gayri müslimleri) kapsamaktadır.[1002] Kur'ân-ı Kerîm'de Allah (cc) tarafından, müşriklerin "Mescid-i Harâm"a yaklaştırılmaması emredilmektedir ki burası harem hudutları içerisindedir:

"Ey iman edenler! Biliniz ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe[1003] *batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan*

---

998 İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkâmetü's-salât,* 167.

999 İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 406.

1000 Hicaz: Etrafı Kızıl Deniz, Tihâme ve Necd ile çevrelenmiş olan bölgedir (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 196); Kızıldeniz'in doğusunda, kuzeyde Ürdün'ün liman şehri Eyle'den (Akabe) güneyde Yemen sınırındaki Asîr'e ve doğuda Necid çöllerinden Irak'a kadar uzanan bölgedir (Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Hicaz" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 17, s. 433).

1001 Sarıçam-Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** s. 72.

1002 Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân,** Darü'l-ciyl nşr. Beyrut tsz., c. 1, s. 418..

1003 Âlimlerin çoğunluğuna göre âyette geçen (neces=pislik) manevi pislik anlamındadır. Zira müşrikler Allah'a ortak koştuklarından, Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ettiklerinden ve murdar et

endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lütfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir."[1004]

Bu âyetteki bildirim, İslâm'ın tebliği açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Zira artık Mekke'nin fethi gerçekleşmiş, Kâbe'deki putlar yıkılmış ve Hicaz bölgesinin en güçlü kabileleri İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Bu aşamada Kâbe çevresindeki müşriklere sınırsız bir inanç özgürlüğü tanıyarak burada kalmalarına izin vermek, son tahlilde Müslümanların bu kutsal mekânını, bölgeden yeni temizlenen putperestliğe açık bırakmak anlamına gelirdi. Kur'ân'ın Müslüman olmayanlarla ilişkiler konusundaki âyetleri birlikte değerlendirildiğinde, bu âyetin getirdiği düzenlemede insan hakları açısından yadırganacak bir durum olmadığı kolayca görülür. Zira burada, kültür değişimiyle sıkı irtibatı olan dinî bir düzenleme söz konusudur. Köklü kültür değişimlerinde, bu gibi zaman ve mekâna özel veya geçici tedbirler zorunlu hale gelebilmektedir.[1005]

Harem bölgesine has olan bu duruma kıyasla, gayri müslimlerin Allah'ın evi olan mescidlere girip girememeleri hususunda, İslâm hukukçularınca öteden beri ihtilâf yapılmıştır. Hanefîlere göre Yahudi ve Hıristiyan olan gayri müslimler bütün mescidlere girebilirler. Zira bu âyet, ya nüzul zamanındaki müşrik ve putperestler için indirilmiştir,[1006] ya da bu âyetle müşriklerin hac için Mekke'ye girişleri menedilmiştir.[1007] Şâfiîlere göre, yukarıda verilen âyetin yasaklayıcı hükmü gereğince Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte müşrikler, Mescid-i Harâm hariç Müslümanların izniyle bütün mescidlere girebilirler.[1008] Ancak Şâfiîlerden Mâverdî (ö. 450/1058) müşriklerin mescide girişlerini iki şekilde değerlendirmiştir. Ona göre müşriklerle yapılan zimmet akdinde mescidlere girmeyeceklerine dair hüküm varsa,

---

yediklerinden manevi olarak kirli sayılırlar. (Komisyon, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,** Ankara 2017, c. 2, s. 249).

[1004] Tevbe, 9/28.

[1005] Komisyon, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,** c. 2, s. 249.

[1006] Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), c. 10, s. 156.

[1007] Ebû Bekir Ahmed b. Ali Cessâs er-Râzî (ö. 370/981), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** İhyâü't-turâsi'l-arabî nşr., Beyrut 1992, c. 4, s. 280.

[1008] Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 279-280; Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), c. 10, s. 155; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 216; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Mısrî (ö. 1004/1596), **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003, c. 8, s. 89-90.

asla mescide giremezler, şayet böyle bir hüküm yoksa girebilirler.[1009] Hanbelîlere göre ayetin açık hükmü gereğince, Mescid-i Harâm'ı da kapsayan Mekke haremine giremezler. Diğer mescidlere girebilirler.[1010] Mâlikîlere göre ise Müslümanlar izin verse bile müşrikler mescidlere giremezler. Zira harâm/saygınlıkta bütün mescidler Mescid-i Harâm'a kıyas edilir.[1011] Bu nedenle müşriklerin hükmi necaset olan "Allah'a şirk koşma" vasıfları devam ettiği sürece mescidlere girişleri mümkün değildir.[1012] İbn Kayyım Hz. Peygamber'in uygulamasına dayanarak şöyle demektedir: "Müslümanların izin vermeleri ile gayri müslimlerin de istismar ederek adet haline getirmemeleri kaydıyla gayri müslimler mescide girebilirler ve içinde ibadetlerini icra edebilirler."[1013]

Uygulamada ise İslâm tarihinde olduğu gibi günümüzde de Hanefîler ile Şâfiîlerin cevaz veren görüşlerine göre amel edilmekte ve bütün bileşenleriyle gayri müslimler mescidlere girmekten men edilmemektedirler. Nitekim bu sayede, bazen gayri müslimlerin Allah'ın kelamını duyup hidayetlerine de vesile olunmaktadır.

Kutsiyeti âyet ve hadislerle sabit olan ve yeryüzünde yaşamış/yaşayan bütün Müslümanların namaz ve niyazlarında yöneldikleri yegâne kıbleleri olan Mescid-i Harâm ve Kâbe'nin diğer mescidlerden farklı bazı özellikleri vardır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

a) Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'in Hac sûresinde Kâbe'yi Kendisine izafe etmiştir.[1014]
b) *Havf* hali ve nafile namazlarının bazı durumları hariç Müslümanların farz, vacip ve nafile namazlarda Mescid-i Harâm'a yönelmeleri gerektiği hususunda fukahâ ittifak etmiştir. Nitekim suyun derinliklerinde seyreden

[1009] Mâverdî, **el-Hâvi'l-kebîr,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1994, c. 2, s. 268.
[1010] Mansur b. Yunus b. Salâheddin b. Hasan b. İdris el-Buhûtî el-Hanbelî (ö. 1051/1641), **Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ',** Beyrut 1983, c. 3, s. 134.
[1011] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 5. s. 515.
[1012] Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (İbnü'l-Arabî), **Ahkâmü'l-Kur'ân** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Beyrut 2003, c. 2, s. 469; Cessâs, **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 279-280; Ayrıca Bkz. Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** Dımaşk 1985, c. 1, s. 489.
[1013] İbn Kayyım, **Zâdü'l-meʿâd fî hedyi hayri'l-ʿibâd',** (thk. Şuayb Arnaut, Abdulkadir Arnaut), Müessesetü'r-risâle nşr., Beyrut 1998, c. 3, s. 556-557.
[1014] *İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut."* Hac, 22/26.

deniz altı araçları[1015] ile dağların en zirvesinden de Kâbe'ye yönelerek namaz kılmak gerekir.[1016] "Dağların zirvesi"ne, günümüzde mutad ulaşım aracı haline gelen uçaklar da hamledilebilir. Nitekim günümüzde nakil vasıtaları çoğalmış, insanlar deniz araçları kadar havayolu, demiryolu ve karayolu vasıtaları üzerinde de seyahat gerçekleştirmektedirler. Bu araçlarda Müslümanların, özellikle farz namazları nasıl eda edecekleri zaman zaman problem teşkil etmiştir. Bu itibarla bazı fakihler bu konuda şöyle bir çözüm yolu geliştirmişlerdir: Eğer binilen araç insanların kontrolünde seyrediyorsa, aracı durdurup namaz kılmak daha faziletlidir. Keza karayolunda seyreden araç, eğer namazın tamamında kıbleye doğru seyrediyorsa, içindeki insanların bu şekilde aracı durdurmadan farz namaz kılmaları da sahihtir. Tren ve uçak içinde namaz kılmanın hükmü ise farklıdır. Çünkü uçağın kıbleye dönük havada durma imkânı yoktur. Tren ise belli istasyonlarda durabilmektedir. Yani ikisi de her istedikleri yerde duramazlar ve binen insanların bu araçlara tahakküm etme gücü yoktur. Hudayrî'nin "seyyar mescidler"[1017] olarak nitelediği tren ve uçak gibi toplu taşıma araçlarında namaz kılma hususunda şöyle bir alternatif geliştirilebilir: Tren veya uçakların iç bölümlerinde kontrol odası tarafından kolaylıkla kumanda edilip sürekli kıbleye doğru tutulan ve mıknatıs cihazlarıyla yönlendirilen odalar/mekanizmalar oluşturulabilir. Bu odalar içinde namaz kılanları kıbleye yönlendiren ve zaman ve mekânı gösteren gerekli işaretler konulabilir. Bu şekilde sürekli kıbleye dönük olunacağından bu araçlarda (ferdi veya) cemaatle namaz kılınabilir.[1018] Bu hususta bir başka alternatif de, farz namaz vakitlerinde uçağın rotasının kıbleye dönük olduğu bir zaman diliminde ve bu kıbleye dönük rota süresinin namaz kılmak için yeterli olduğu vakitte, pilotaj ekibi tarafından uçakta bulunanlara namazların kılınabileceği anons edilebilir. Bu sayede sünnet olan umre ziyareti gibi bir ibadet yüzünden, farz olan namaz ibadeti kazaya bırakılmamış olur.

[1015] Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** c. 1, s. 606.
[1016] Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** c. 1, s. 597.
[1017] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 312.
[1018] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,**, c. 1, s. 315.

c) Kâbe'ye, dua ederken, Arafat vakfesine dururken yönelmek sünnetken, vefat eden Müslümanların naaşlarının kabre konulmasında kıbleye doğru yöneltmek Şâfiî[1019] ve Hanbelîlere[1020] göre vacip, Hanefî[1021] ve Mâlikîlere[1022] göre sünnettir.

d) İslâm'ın Mekke döneminin tamamında ve Medine döneminin ilk yıllarında Müslümanların kıblesi Kudüs'teki Beytülmakdis iken,[1023] Hz. Peygamber'in şiddetli arzu ve talebi sonucunda Yüce Allah'ın emriyle Kâbe'ye çevrilmiştir. Aşağıdaki âyet ve hadislerde geçtiği üzere, Yüce Allah tarafından verilen emir ve tespitle Hz. Peygamber ikindi (veya öğle) namazı kılarken Mescid-i Harâma doğru döndü.[1024] Bu nedenle Kâbe'nin ebedi olarak Müslümanların yegâne kıblesi olduğuna bütün âlimler icma ederler.[1025] İlgili âyet ve hadisler şu şekildedir:

"Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."[1026]

"Hz. Peygamber Medine'ye ilk geldiğinde Ensar'dan dedeleri veya dayılarına gitti. Burada Hz. Peygamber on altı veya on yedi ay Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kıldı. Fakat her zaman Kâbe'ye karşı namaz kılmayı isterdi. Hz. Peygamber'in Kâbe'ye dönük ilk namazı ikindi namazıydı. Onunla başka insanlarda namaz kıldı. Onunla birlikte (Kâbe'ye dönük) namazı kılanlardan birisi çıktı, mescidde olup rükû halinde olanların yanına

[1019] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 38.
[1020] İbn Kudâme, **el-Kâfî,** c. 2, s. 66.
[1021] Şeybânî, **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** c. 1, s. 393.
[1022] Hattâb, **Mevâhibü'l-celîl li Şerhi Muhtasarı Halîl,** Darü Âlemi'l-Kütüb nşr. byy, tsz, c. 3, s. 44.
[1023] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Îmân,* 30, *Merdâ*, , *Cuma,* 29, *Teravih,* 1.
[1024] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** c. 1, s. 242.
[1025] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 385.
[1026] Bakara, 2/144.

giderek, 'Allah şahidim olsun ki, ben Hz. Peygamber'le Mekke'ye doğru namaz kıldım" dedi. Bunun üzerine onlar da Kâbe'ye doğru yöneldiler."[1027]

"İnsanlar Kubâ mescidinde sabah namazı kılarlarken biri geldi ve 'Bu gece Hz. Peygamber'e Kur'ân âyetleri indi ve kıble olarak Kâbe'ye dönmesi emredildi. Siz de Kâbe'ye dönün' dedi. Onların yüzü Şam'a (Kudüs) dönüktü. Bunun üzerine Kâbe'ye döndüler."[1028]

e) Mâlikî'nin görüşü ile Şâfiî'nin kadim görüşüne göre diğer mescidlerde cemaatle kılınan namazların aksine Kâbe'de imamın arkasında namaz kılan me'mûm durumundaki kişi, imamın önünde iken de ona tabi olabilir.[1029]
f) Hicr-i İsmâil'de nafile namazlar kılınabilir. Ancak Hicr-i İsmâil'in Kâbe'den sayılması hususu, kat'î değil zannî'dir. Zira buna dair rivayet âhâd haberdir. Bu sebeple burada farz namazlar kılınamaz.[1030] Ayrıca Hicr-i İsmâil'de nafile namaz da olsa sırtı Kâbe'ye vermek caiz değildir ve namaz bozulur.[1031]
g) Hanbelîler hariç[1032] diğer mezheplere göre, namaz kılan kişinin önündeki Kâbe duvarının bir miktar yüksek olması kaydıyla Kâbe'nin içinde de namaz kılınabilir. Ayrıca altında ve çatısında namaz kılınabilir.[1033] Nitekim İmâm-ı Şâfiî de şöyle der: "Kâbe içinde nafile namaz kılmak caiz ise, içinde farz namaz kılmak da caizdir. Çünkü temizlik ve fazilet açısından yeryüzünde oradan daha evla bir mekân yoktur. Ancak biz yine de cemaatle namaz kılmayı öneririz. Cemaatle namaz da Kâbe duvarlarının dışında kılınmaktadır. Ancak kazaya kalmış namazların Kâbe'nin içinde kılınması daha

[1027] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Kıble,* 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, **er-Risâle** (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut tsz., s. 125.

[1028] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Âhâd,* 1; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Salât,* 24, *Kıble,* 3.

[1029] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 491; İbn Tahir, **el-Fıkhü'l-mâlikî ve edilletühü,** c. 1, s. 341; Abdurrahmân b. Muhammed Avd el-Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 339.

[1030] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 336.

[1031] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 336; Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 70.

[1032] **Menârü's-sebîl** (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş), c. 1, s. 77.

[1033] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 335; Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 1, s. 70; Hattâb, **Mevâhibü'l-Celîl li Şerhi Muhtasarı Halîl,** c. 2, s. 195; Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. 1, s. 167-168.

makuldür."[1034] Ancak Cezîrî'ye (ö. 1360/1938) göre, buralarda namaz kılmak caiz olmakla birlikte, heybet ve itibarının zedelenme riskine karşı duyarlı olmak amacıyla söz konusu yerleri dileyen herkese açmamak gerekir. Zira buralarda namaz kılmak için Müslümanları serbest bırakmak, hem etrafında tavaf edenlere tehlike oluşturabilir hem de Kâbe'yi küçümsemeye yol açabilir.[1035]

h) Güneş'in istiva, doğuş ve batış anı gibi mekruh olan bazı vakitlerdeki namazlar Kâbe'de mekruh değildir. Keza Kâbe'de tavaf için de mekruh vakit bulunmamaktadır.[1036]

i) Kâbe'yi ilk görme vaktinde yapılan dua makbuldür.[1037] Sadece Kâbe'ye bakmak veya Kâbe'nin içine girmek de sevaba sebeptir.[1038]

j) Kâbe'nin çevresindeki Mescid-i Harâm'da kılınan namazlar, diğer mescidlerden kılınan namazlardan yüz bin kat daha faziletlidir.[1039]

k) İsrâ olayının ilk adımı, Kâbe'nin içinde bulunduğu Mekke'den başlamıştır. Bilindiği gibi Hz. Peygamber Hz. Hatice'nin veya Ümmü Hânî'in evinden Mescid-i Aksâ'ya götürüldü, oradan da Mi'rac'a yükseltildi.[1040]

l) Kâbe'ye komşuluğu, ona saygısızlık getireceği endişesiyle mekruh görenlerin aksine, içinde yapılacak ibadetlerin sevabının daha faziletli oluşu sebebiyle İmâm-ı Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre müstehaptır.[1041]

m) Erâk ağacı gibi misvak olarak kullanılan veya kuruyanların dışında Harem içindeki ağaçların satışı veya yaprak ve dallarının kesilmesi caiz

---

[1034] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 1, s. 98; Şirbînî, **Muğnî'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 1, s. 144.

[1035] Cezîrî, **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** c. I, s. 168.

[1036] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 105.

[1037] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 241; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 109.

[1038] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 111.

[1039] İlgili hadis şu şekildedir: *"Benim şu Mescidimde (Mescid-i Nebevî) kılınan bir namazın sevabı, Mescid-i Harâm dışındaki mescidlerde kılınan namazlardan bin kat daha hayırlıdır. Mescid-i Harâm'da kılınan bir namazın sevabı benim Mescidimde kılınan namazdan yüz kat (=yüz bin) daha hayırlıdır."* (Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** Fadâilü's-salât fî mescidi'l-Medîne, 1, Küsûf, 14/1133; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** Hac, 94/1394; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** c. 1, s. 184, c. 3, s. 343; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** Menâkıb, 67/3942; Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** Menâsik, 124/2897; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** İkâme, 195/1404; Dârimî, Salât, 131/1418, 1/388; İbn Hibban, Salât, 6/1620, 4/499).

[1040] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 8. s. 14.

[1041] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 147.

görülmemiştir. Haremde yapılacak avlar ile otların yolunması ihramlı-ihramsız herkese haramdır.[1042]

n) Genel manada Mescid-i Harâm hariç müşriklerin mescidlere girmesinde beis görülmemiştir.[1043] Keza Kâbe ve harem bölgesi, Yüce Allah tarafından eman ve güven yurduna çevrilmiştir. Dolayısıyla gayri müslimler savaşmadıkça harem bölgesinde onlarla savaşılmaz. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm'de dile getirilmiştir:

"...Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışırlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!"[1044]

o) Kâbe'nin defalarca yıkılıp inşa edilmesi bize göstermektedir ki, bugün bile zaruret hâsıl olması durumunda, Kâbe yıkılıp önceki hudutlarında yeniden inşa edilebilir/onarılabilir. İhtiyaçtan dolayı yıkılacak Kâbe duvarlarının ya günümüzdeki temel ya da Hz. İbrâhim tarafından tespiti yapılan temeller üzerinde inşa edilmesi ve Hacerülesved'in şu an bulunduğu yerden ve yönden alınmaması gerekmektedir.

p) Namazda Kâbe'ye veya Kâbe bulunmadığı takdirde, onun cihetine yönelmek şarttır. Bu konuda Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyuruyor:

"...Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin...."[1045]

Bu itibarla, namazın sıhhati için, gücü yeten kişinin Kâbe'ye dönük namaz kılması şarttır.[1046] Ancak Kâbe veya Hacerülesved şu anda bulundukları yerden nakledilseler veya yıkılsalar bile -asıl yerine herhangi bir işaret konulsun veya konulmasın- Müslümanların kıblesi değişmeyecek ve mescidlerin mihrapları o yöne doğru bakmaya devam edecektir.

[1042] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 303-306.
[1043] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 201.
[1044] Bakara, 2/191.
[1045] Bakara, 2/144.
[1046] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 2, s. 330.

q) Abdullah b. Osman'dan gelen bir rivayete göre, Makam-ı İbrâhim, Rükn-i Yemâni, Zemzem kuyusu ve Hacerülesved arasında hacca gelen ve orada vefat eden yetmiş yedi peygamberin kabri mevcuttur. Ayrıca Hz. İsmâil ve annesinin kabirleri Hicr-i İsmâil'de olduğu bilinmektedir.[1047]

r) Kâbe duvarının içinde bulunan Hacerülesved'in cennetten geldiği hususu, Nesâî'de (ö. 303/915) geçen hadis ile sabit omuştur. İbn Abbâs'ın rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Hacerülesved cennetten inmiştir."[1048]

s) İhramlı olanların Mescid-i Harâm'a girerken tavaf yapma yerine nafile namaz kılmaları fakihlerce hoş karşılanmamıştır. Zira tavaf yapmak tahiyyetü'l-mescid yerine geçer. Mescid-i Harâm içinde bulunan Zemzem suyunun abdestte kullanılması caiz olup, necaseti gidermede kullanılması ise mekruhtur. Aynı zamanda yağmur yağdığı esnada özellikle tavafa girmek, Zemzem suyunu beden ve elbiselere sürmek, cemaatle namaz kılınırken Sa'yı bırakmayıp farz namazın cemaatine iştirak etmemek, Sa'yı Safâ tepesinin tam dibinden yapmak, Kâbe örtüsünden bir parça almak, Kâbe duvarına isim yazmak veya tavsiye etmek de sonradan icat edilen ve uyulması bid'at sayılan hususlardır.[1049]

t) İbn İshak'a göre Kâbe'yi ilk defa Dîbâc'tan[1050] giydiren el-Haccâc; Zübeyr'e göre Abdullah İbn Zübeyr; Fâkihî'ye göre ise Abdülmelik b. Mervân'dır.[1051]

u) Mescid-i Harâm'a ilk defa kandilleri koyan kişi Hz. Muâviye'dir. Daha sonra 1335/1917 yılında Mekke Emiri Şerîf Hüseyin (ö. 1350/1931) lüküs lambalarıyla onu aydınlattı. Sonra da 1338/1920'de metaf alanını da elektrikle aydınlattı ki Şerîf Hüseyin ilk defa Mescid-i Harâm'a elektrik ve lüküs lambaları koyan kişi oldu.[1052]

[1047] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 194.
[1048] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** c. 4, s. 226.
[1049] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 395-398.
[1050] Dîbâc: Atkısı da geçkisi de ipek olan kumaş, atlas (Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** s. 103).
[1051] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 52.
[1052] Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 117.

v) Dinler tarihçisi Eliade'ın (ö. 1986) Kisâî'ye (ö. 189/805) dayandırdığı tespitine göre Kâbe, yeryüzünün merkezinde bulunmaktadır. Zira "kutup yıldızı", Kâbe'nin gökyüzünün merkezinin karşısında bulunduğunu göstermektedir.[1053]

2.2.14. Mescid-i Nebevî İle İlgili Hükümler

Hz. Peygamber'in hadislerinde cennetten bir parça olarak nitelenen, Ravza-i Mutahhara'yı içinde barındıran ve ibadet amacıyla ziyaret edilebilen üç mescidden biri olan Mescid-i Nebevî, fazilet bakımından Mescid-i Harâm'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Bu hususlara daha önce değinmiştik. Bu sebeple Mescid-i Nebevî ile ilgili bazı hükümler şu şekilde zikredilebilir:

a) Hz. Peygamber zamanında Medine'de çok amaçlı olarak inşa edilen Mescid-i Nebevî, Efendimiz'le beraber bu ümmetin seçkinleri olan Muhacir ve Ensar tarafından gönüllülük esasında yapılmıştır. Dolayısıyla arsası için Sehl ve Süheyl adındaki genç sahabilere verilen ücret dışında hem malzemenin temin ve hazırlanmasına hem de mescidin yapımında çalışan Muhacir ve Ensar'a herhangi bir ücret ödemesi yapılmamıştır.
b) Mescid-i Nebevî'de kılınan namazlar, diğer mescidlerde kılınan namazlardan bin kat daha faziletlidir.[1054]
c) Mescid-i Nebevîde Cennet'ten bir parça mevcuttur. Zira Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Evim ile minberimin arası cennet'ten bir bahçedir."[1055]

d) Diğer bazı mescidlerdeki mihrapların yönü konusunda ictihad yapılabiliyor olsa da Mescid-i Nebevî'nin mihrabının kıbleye istikameti kat'î bir şekilde tespit edildiğinden ictihad yapılamaz. Çünkü Hz. Peygamber bu tespiti Hz. Cebrail rehberliğinde yapmıştır. O, yanlış üzerine karar kılamayacağından yaptığı kıble tespiti doğrudur.[1056]

[1053] Mircea Eliade (ö. 1986), **Patterns in Comparative Religions,** London 1976, s. 375.
[1054] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü's-salât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne,* 1, 6; *Sayd,* 26; *Savm,* 67; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac,* 415, 511, 512, 513; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkame,*196.
[1055] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fedâilü'l-Medîne,* 1888; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** 1390.
[1056] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362), **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-füru** (thk. Abdurrahmân Abdulmuhsin et-Türki),

2.2.15. Mescid-i Aksâ İle İlgili Hükümler

Müslümanlar tarafından Mekke ve Medine'den sonra üçüncü dinî merkez/başkent olarak kabul edilen Mescid-i Aksâ ve fazileti hakkında bazı kaynaklarda varid olan şu hususlar zikredilebilir:

a) Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın sevabının katları hususunda Buhârî'nin daha önce verilen *Fadlu's-salât fî mescidi mekke ve'l-medine* babındaki rivayeti, Mescid-i Aksâ'yı da kapsamaktadır.[1057]
b) Deccal, Mekke ve Medine'ye (bir rivayete göre de Tûr Mescidine) giremediği gibi Mescid-i Aksâ'ya da giremez.
c) Zerkeşî'ye göre, Mescid-i Aksâ'daki sahre (taş), Mescid-i Harâm'daki hacerülesved mesabesindedir.[1058]
d) Mescid-i Aksâ Hz. Îsâ'nın doğum yeridir.
e) Kâbe'ye benzeterek Kubbetüssahre'yi tavaf etmek, onda Hz. Peygamber'in ayak ve sarık izinin olduğunu iddia etmek, Hz. İbrâhim'in (a.s.) kabrinin yanında namaz kılmak bid'at olarak değerlendirilmiştir.[1059]
f) İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlar bir süre Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kılmışlardı. Beyt-i Makdis, Müslümanlarca kutsal sayılan bir yer olup, Emevîler döneminde Mescid-i Aksâ adıyla bir mescid inşa edilmiştir.[1060]

Darü'l-müeyyide, Müessesetü'r-risâle nşr., Beyrut 2003, c. 2, s. 122; Diyârbekrî, **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** c. 1, s. 344; Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 258.

[1057] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Fadlü's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne,* 1, 6; *Sayd,* 26; *Savm,* 67; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Hac,* 415, 511, 512, 513; İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *İkame,*196.

[1058] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 289-291.

[1059] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 401.

[1060] Güç, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** s. 291-292.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESCİDLERE İLİŞKİN BAZI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

İslâm dini evrensel ve son din olup kıyamete kadar yeryüzünde hüküm sürecektir.[1061] O hâlde her devirde ferdi veya ictimai alanda ortaya çıkabilecek problemlere köklü çözüm yolları geliştirmektedir. Bu itibarla İslâm hukuku aciz olmayıp çıkabilecek her türlü soruna hazırlıklıdır. Zira "kıyas" ve "ictihad" gibi çözüm odaklı kavram ve prensiplere sahiptir ki bunlar sayesinde İslâm dini tarih boyunca en dinamik din olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim İslâm hukukçularının ilgisini çeken meselelerden biri de mescidlere ilişkin problemler olmuştur. Bu sebeple bu bölümde, başta ülkemiz olmak üzere mescidlerle ilgili yaşanan bazı problem ve çözüm yollarına değinmek istiyoruz.

3.1. MESCİD İNŞASINA MADDİ KATKI İLE İSİM BELİRLEME

Müslümanların günlük olarak uğradıkları ibadethâneleri ile diğer bazı önemli ihtiyaçlarının merkezi olan mescidlerin kimler tarafından inşa edildiği önem arz etmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır:

"Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve Ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."[1062]

Mescidin imarı, manevi imar anlamına geldiği gibi fiziki yani maddi imar anlamına da gelmektedir.[1063] Bu nedenle mescidlerin fiziki olarak inşa edilmeleri ve

[1061] Mâide, 5/3: "…Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim…"
[1062] Tevbe, 9/18.

onarılmaları Müslümanlar tarafından yapılmalıdır ki bu, kişiler veya ortak girişimlerle gerçekleştirilebilir. Nitekim yukarıdaki âyet-i kerîme'den anlaşıldığı üzere, Müslümanların mescidleri ancak zikredilen nitelikleri haiz müminler tarafından imar edilebilir. Şu hâlde mescidler gayri müslimler tarafından imar edilemez. Keza Hanefî fakihlere göre, mescidin inşası gibi gayri müslimler tarafından onarılmasına yönelik vasiyet de geçersizdir.[1064]

Mescidin imarı hususunda Hz. Peygamber de müminleri teşvik etmiştir:

"Kim ki (dünyada) Allah rızasını kazanmak amacıyla bir mescid inşa ederse, (o mescid gibi) Allah da ona cennette bir ev yapar."[1065]

Nevevî, hadiste geçen "mislehü" tabirinin iki anlama geldiğini söylemektedir. Buna göre, ya evsafı tarif edilemeyecek ve düşünülemeyecek derecede güzel olan ve adına "ev" denen bir yer anlamında kullanımıştır, ya da mescidin bu dünyada diğer evlere üstün olduğu gibi, cennette verilecek ev de, cennetin diğer evlerinden üstündür, anlamında kullanılmıştır.[1066] Şevkânî'ye göre, yukarıda verilen hadiste geçen sevaba nail olmak, mescidin bizzat ve fiziki olarak meydana getirilmesiyle mümkündür. Herhangi bir toprak parçasını, bina yapmadan ihata duvarıyla çevreleyip mescid olarak kullandırmak ise bunun dışındadır.[1067]

Bu itibarla, herhangi bir farziyet/vücubiyet bulunmasa da Müslümanlar, yukarıda verilen ilahî ve nebevî teşviklerle asırlar boyunca ihtiyaç duyulan yerlerde yardımlaşarak mescid inşa etmişlerdir.[1068] Tarihte olduğu gibi günümüzde de mescidlerin Müslümanların bireysel yardımlarıyla yapılması teamül haline gelmiştir. Keza mescidlerin masrafları gönüllü ve hayırseverler tarafından karşılanmaktadır. Bununla birlikte bazı ülkelerde mescidlerin yapımı ve masrafları devlet hazinesi tarafından karşılanmaktadır.

[1063] Sâbûnî, **Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân,** c. 1, s. 413.
[1064] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 5, s. 545.
[1065] İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce,** *Mesâcid,* 9.
[1066] Nevevî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Sahîh-i Müslim,** c. 5, s. 14-15.
[1067] Şevkânî, **Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr,** c. 3, s. 553.
[1068] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 304-305.

Mescidin mekânı/arsası Müslümanlar ile Müslüman yönetimler tarafından teberru edilebileceği gibi, gerektiğinde satın da alınabilir. Ancak mescid olarak değerlendirilen mekânlar Müslümanların ortak malı sayılmaktadır. Bu nedenle tüm Müslümanların ibadetine açık olması gereken mescidler özel mülkiyette yapılamaz. Yapıldığı takdirde, mâliki tarafından insanların namaz kılmasına veya cemaatle namaz kılmalarına izin verilmesiyle veya vakfettiğine dair ağzından bir söz çıkmasıyla özel mülkiyetten çıkar ve vakıf mülkü olur.[1069] Vakıf mülkü üzerinde yapılan mescidin asla satılamayacağı hususunda da mezheplerin ittifakı vardır.[1070] Evin bir bölümünde mescid olarak kullanılan yer ise mescid hükmünü almaz.[1071] Bu nedenle vakıf olarak değerlendirilmemiştir. Bu hususta Aynî (ö. 855/1451) şöyle demektedir: "Mahallelerde müstakil olarak açılan mescidlerin aksine evlerde mescid olarak kullanılan yerler, ev sahibinin mülkiyetinden çıkmaz."[1072]

Günümüzde insanlar, hayırla anılmak istemeleri sebebiyle okul, hastane ve mescid gibi kamuya ait müesseselere, kendilerinin, sevdiklerinin, atalarının adını koymak istemektedirler. Bu itibarla, Müslümanların inşa ettikleri mescidlere kendi isimlerini vermek istemeleri zaman zaman problem olarak ortaya çımaktadır. Ancak İslâm dini Müslümanlardan yapacakları tüm ibadetleri ihlasla yapmalarını tavsiye etmektedir. Zira sırf bu dünyada isimlerini yaşatmak amacıyla mescidlere isim koymak söz konusu ihlas ve samimiyete zarar vermektedir. Nitekim ihlaslı olan kişi sadaka-i cariye olan mescidin yapılıp yapılmadığına bakar, mescide isminin verilip verilmediğine önem vermez. Bununla birlikte âlimlerin çoğunluğuna göre mescidlere kişi isimlerinin verilmesinde fıkhî açıdan sakınca görülmemiştir.[1073] Nitekim Hz. Peygamber bir hadîsinde Mescid-i Nebevî'yi kendisine izafe etmiştir:

"Kim hiçbirini kaçırmadan kırk namazı "benim mescidimde" kılarsa, ona cehennem ateşinden, azap edilmekten beraat yazılır ve münafıklıktan da beri olur."[1074]

[1069] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 216-217; Kudûrî, **Muhtasaru'l-kudûrî,** s. 128; Râfiî, **el-Azîz Şerhu'l-vecîz,** c. 6, s. 263.
[1070] Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** c. 8, s. 219-227.
[1071] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 6, s. 218; Zeylaî, **Tebyînü'l-hakâik Şerhu kenzi'd-dakâik,** c. 1, s. 168.
[1072] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 251.
[1073] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 234.
[1074] Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** 23.

Keza İslâm'ın ilk devirlerden beri, Müslümanlar tarafından konulan sahâbe ve diğer bazı kişilerin ismiyle zikredilen mescidler mevcuttur: Mescid-i Benî Zurayk,[1075] Mescid-i Benî Ğıfâr, Mescid-i Benî Sâide[1076] gibi.

Nehaî (ö. 96/714) ise, mescidlerin Allah'ın evi olması hasebiyle "falanca ailenin mescidi/namazgâhı" demeyi mekruh görmüştür.[1077] Ancak Nevevî'ye göre bu tabiri kullanmakta bir sakınca yoktur. Çünkü mescidlere isim koymak izafe/sahibi anlamında olmayıp, diğer mescidlerden ayrılma anlamında kullanılmaktadır.[1078] İsim vermekle de mescid özel mülkiyete geçemez.[1079]

Mescidlerde, üzerine isim koyanlar tarafından satılma, kiralama gibi herhangi bir tasarruf yapılamaz. Bu hususta Zerkeşî şöyle demektedir: "Tahâvî'ye (ö. 321/933) göre, bütün insanların içinde eşit olduğu Mescid-i Harâm'da, hiç kimsenin içinde kendine özel bir ev (veya mekân) yapması ya da herhangi bir yerini işgal etmesi caiz değildir. Bu hüküm, kamuya ait olan ve kimsenin özel mülkü olmayan bütün yerler için de geçerlidir."[1080] Tahâvî'ye atfedilen bu görüşe istinaden, kişilerin özel mescidlerinin olamayacağı hükmü çıkarılabilir. Bu durumda olan mescidler bulunsa dahi, bunların içinde namaz kılmak isteyen her Müslümana açık olması gerekir.

3.2. MESCİDLERİN TEZYİNATINDA İSRAF

Başta Müslümanların ferdi katkılarıyla yapılanlar olmak üzere, mescid yapımında dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Mesela, eğer mescidler hayırseverler tarafından inşa ediliyorsa sade bir şekilde yapılması gerekir. Zira belki de Müslümanlar, güçlükle temin ettikleri mallarından, hatta kendi çocuklarının rızkından kısarak bağış yapmaktadırlar. Eğer mescid yapımı devlet hazinesinden karşılanıyorsa tezyininde israfa kaçmamak gerekir. Çünkü devletin hazinesi Müslümanların ortak malıdır ve bu hazineye fakir ve yetim Müslümanlar da ortaktır. Şayet mescid vakıf malıyla inşa ediliyorsa, gereğinden fazla yapılan süsleme

[1075] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât*, 41; İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 4, s. 321.
[1076] İbn Ebî Şeybe, **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** c. 2, s. 438.
[1077] İbn Hacer, **Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî,** c. 2, s. 316.
[1078] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 208.
[1079] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 384-385.
[1080] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 150.

harcamaları haram görülmüştür.[1081] Bu sebeple mescidleri asıl amacı doğrultusunda ibadet ve ilimle ihya etmek, onların tezyininden, bezenmesinden önce gelir. Bu sebeple sade olması gereken mescide yapılacak gereğinden fazla tezyin masrafından kaçınmak gerekir. Zira israftan kaçınmak İslâmî bir gerekliliktir. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de müsrifleri kınamıştır:

"Çünkü savurganlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan da rabbine karşı çok nankördür."[1082]

İbn Abbâs'ın rivayetine göre Hz. Peygamber bir tespitte bulunarak Müslümanların zaman içerisinde mescidleri süslemelerinden endişelenmiş, bu sebeple gereğinden fazla mescid süslenmesini nehyetmiştir:

"Yahudi ve Hıristiyanların mâbedlerini süsledikleri gibi siz de (bir gün mutlaka) mescidlerinizi süsleyeceksiniz."[1083]

Şevkânî'nin İbn Reslân'dan (ö. 868/1464) aktardığına göre hadiste geçen "تشييد / teşyîd" kavramı "yükseklik" anlamına da gelmektedir. Bu itibarla süslemesi gibi mescidi gereğinden fazla yükseklikte ve büyüklükte yapmak da nehyedilmiştir.[1084] Zira Hz. Peygamber, inşa edilecek mescidin Müslümanların ihtiyacını karşılaması ve yeterli ölçülerde olması gerektiği hususunda riyadan uzak yani Allah rızası gözetilerek inşa etmeyi ve yapımında da israfa kaçmamayı, bânîleri şahsında Müslümanları uyarmıştır:

"İnsanların mescid inşa etmekle böbürlenmeleri (kibir taslamaları) kıyamet alametlerindendir."[1085]

"Mescidin tavanı ilk önce hurma dallarındandı. Hz. Ömer mescid inşa etmelerini istedi. (Hz. Ömer ustaya) şöyle dedi: İnsanları yağmurdan koru(yacak şekilde yap). (Onda) insanların fitnesine sebep olacak (sarıya kırmızıya boyamak gibi) renkler kullanmaktan sakın. (süsleme!)."[1086]

[1081] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 431; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc,** c. 3, s. 551.

[1082] İsrâ, 17/27.

[1083] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât,* 12;

[1084] Şevkânî, **Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr,** c. 3, s. 558.

[1085] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** s. 3032.

[1086] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Babü bünyâni'l-mescidi,* (Bab: 62, s. 120). (Kimi kaynaklara göre bu sözler Hz. Ömer'in (ra) cami ustalarına tavsiyesidir. Nitekim Sahîhu'l-Buhârî'de adet olduğu her

Nevevî'ye göre, namaz kılanların kalbinde meşguliyet yapmaması amacıyla, mescidlerin gereğinden fazla tezyin edilmemesi gerekir.[1087] Nitekim o mezhep görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: "Duvar ve elbiselerin Kur'ân âyetleri ve Allah'ın isimleriyle nakşedilmesi mezhebimize göre mekruhtur."[1088] Keza Hanbelî fakih Bühûtî'ye göre de mescidi altın ve gümüşle bezemek caiz değildir.[1089] Ancak Hanefîlerin mezhep görüşüne göre, tazîm ve saygınlığı artıracağından bahisle, Kâbe gibi mescidi de altın suyuyla süslemekte beis yoktur.[1090] Nevevî, Atâ b. Dînâr'ın (ö. 126/744), mescidin kıble tarafında Kur'ân ayetlerini yazmada beis görmediğini aktarmaktadır.[1091] İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) ise mihrap hariç mescidin nakşedilebileceğini söylemektedir. Ancak namaz kılanın zihnini meşgul eder endişesiyle başta kıble tarafındaki duvar olmak üzere derinlemesine süslemesinin mekruh olduğunu da ilave etmektedir.[1092]

Günümüzde inşa edilen ve adeta külliyeleri andıran bazı mescidlerde kullanılan tezhip/hat süslemeleri ve tefrişlerle lüks ve israfa kaçıldığı görülmektedir. Ancak esas olan mescidleri, değerli süs ve eşyaların sergilendiği müzelere çevirerek ifrattan, günün şartlarına cevap veremeyecek şekilde yapmak veya fakir ülkeleri, köy ve mezraları mescidsiz bırakarak da tefritten kaçınmaktır. Bu itibarla mescid duvarlarına; namaz kılanların dikkatlerini dağıtmasına ve hüşûlarının zarar görmesine sebep olan çeşitli İslâmî motif ve nakışlar yapmak; Kur'ân-ı Kerîm âyetleri, hadis-i şerifler ve özlü sözlerden levhalar asmak; özellikle mescidin kıble duvarında "Allah", "Muhammed", "Ebû Bekir", "Ömer", "Osman", "Ali", "Fatıma" başta olmak üzere çeşitli İslâm büyüklerinin isimlerini yazmak; Kâbe, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ benzeri mescid resimlerini asarak mescidi adeta bir sergi salonuna çevirmek İslâm âlimlerince hoş karşılanmamıştır.[1093] Cemaatin rahat ve huzurlu olması için mescidin sade, yüksek ve havadar olması yeterlidir.[1094] Nitekim canlı varlık resimlerinin evlerin duvar ve tavanı ile giyim-kuşamda kullanılması

---

hadise verilen numara, burada verilmemiştir); Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 301; Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 413.

[1087] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 208.

[1088] Nevevî, **et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân,** s. 176.

[1089] Bühûtî, **Şerhu Müntehâ'l-îrâdât** (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), c. 4, s. 389.

[1090] Zeylaî, **Tebyînü'l-hakâik Şerhu kenzi'd-dakâik,** c. 1, s. 168.

[1091] Nevevî, **et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân,** s. 176.

[1092] İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 430-431.

[1093] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 31.

[1094] Gönenç, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** c. 1, s. 194.

nehyedilmiştir.[1095] Şu hâlde İslâm kültüründe ev'den daha önemli ve saygın olan mescid duvarlarını, yukarıda verilen ve önem atfedilen isim ve sûretlerle nakşetmek, teşvik edilen hususlardan değildir. Keza mescid duvarlarını, harflerin birbirine geçirilmesiyle okunamayan ve bu sebeple istifade edilemeyen haddinden fazla Kur'ân'ı Kerîm âyetleriyle süslememek gerekir.[1096]

İslâm kültüründe mescide atfedilen önem büyüktür. Müslümanlar mescidleri hep güzel görmek-göstermek istemişlerdir. Nitekim mescidler her devrin en güzel sanat ve hat örnekleriyle bezenmişlerdir. Bununla birlikte hiçbir zaman doğa manzaraları veya canlı resimleri/figürleri mescid tezyininde kullanılmamıştır. Şu hâlde mescidler, mübalağa yapılmadan tezyin edilmeli, çevresindeki binaların standartlarında, uygun zeminlerde ve kaliteden ödün verilmeden sağlam bir şekilde yapılıp Müslümanların şeref ve itibarına yakışmalıdır. Fukahâ tarafından yukarıda verilen tezyin ruhsatıyla birlikte, bir denge dini olan İslam'da, Kâbe hariç[1097] mescid yapımında israfa kaçmamak ve özel bir amaç gütmüyorsa altın ve gümüş gibi değerli madenlerle süslememek gerekir.

3.3. IRK VE MEZHEB TAASSUBUNA DAYALI MESCİD EDİNME

Müslümanların inanç ve kişiliklerini oluşturma ile onları İslâm bayrağı altında "bir"leştirme gibi ulvî bir amaç güden cami/mescid, tarihte yer yer olduğu gibi ne yazık ki günümüzde de kimi yerlerde bu önemli fonksiyonu yerine getirmekten uzak bırakılmıştır. Oysa Yüce Allah Kur'ân'da müminlerin birbirlerinin düşmanı olmadıklarını, aksine dost olduklarını şu şekilde beyan etmektedir:

"Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Raesûlüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."[1098]

Keza müminlerin birbirlerini kenetleyip kollamaları ile ilgili Hz. Peygamber şu tespiti yapmaktadır:

[1095] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 180-181.
[1096] Zerkeşî, **İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid,** s. 378.
[1097] Hudayrî'ye göre Ka'be de istisna edilemez. (Hudayrî, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye,** c. 1, s. 334).
[1098] Tevbe, 9/71.

"Mümin mümine karşı, parçaları birbirini bağlayıp tahkim eden bina gibidir."[1099]

Bir genelleştirme yapmak yanlış olmakla birlikte, bugün ülkemizde Alevî/Şîî/Caferî mezheplerinden olduklarını iddia edenlerden bir kısmının, cemevi/ibadethâne dedikleri kültür evlerine gidip bütün Müslümanlara ait olan mescidlere uğramadıkları müşahade edilmektedir. Yine bazı tasavvufi inanış ve taassuplardan dolayı bir tarikat veya cemaat mensubu, bir başka tarikat / cemaat mensubuna ait mescide uğramayarak adeta kabilecilik yapılmaktadır. Keza İran, Pakistan ve Endonezya gibi çeşitli Müslüman ülkelerde bulunan bazı Şîî mezhep mensupları, bir kısım itikadi ihtilâflardan dolayı mescidlerden ayrı olarak "Hüseyniyye"[1100] adı altında ibadethâne inşa etmişlerdir. Buralarda mescidin genel ibadet fonksiyonundan farklı olarak çeşitli matem merasimleri de icra edilmektedir.

Günümüzde mezhep taassubunun zirve yaptığı İran'da, başkent Tahran'da halen Sünnîlere ait bir mescid bulunmamaktadır. Bu şehirde bulunan Sünnî Müslümanlar dışlanmakta ve Pakistan, Afganistan gibi devletlerin büyükelçilik-konsolosluklarındaki mescidlerde Cuma namazı kılabilmektedirler. Şîî Müslüman nüfusun yoğun olduğu bazı şehirlerde, az sayıda da olsa bazı mescidler bulunmaktadır. Ancak, Gadîr-i Hum[1101] olayı ile Hz. Hüseyin'in şehadet yıldönümü veya çeşitli siyasi saiklerle, yer yer Sünnîlere ait mescidlerin Şîî fanatiklerce taşlandığı görülmektedir. Mezhepsel fikir ayrılıklarından kaynaklanan ve Müslümanların mescidde bile birleşmelerine engel olan bu durum, gurbette de

---

[1099] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Birr,* 65.

[1100] Hüseyniyye, ilk olarak IV./X. yy.'da Bağdat'ta kurulmuştur. Başlangıçta Şîa'nın muharrem ayında toplu matem merasimlerini icra ettiği yerlerin genel adı iken günümüzde çeşitli ibadetlerin de icra edildiği ibadethâne/kültür evlerine dönüşmüştür. (Mustafa Öz, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 19, s. 28).

[1101] Gadîr-i Hum olayı bazı kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Bütün Şiî gruplara göre Hz. Peygamber Veda haccı dönüşü (18 Zilhicce 10 / 17 Mart 632), aslında dinlenmeye elverişli bir yer olmadığı hâlde önemli bir hususu bildirmek maksadıyla Gadîr-i Hum denen yerde konaklamış, bu sırada, kendisine indirilen her vahyi tebliğ etmesini emreden, bunu yapmadığı takdirde elçilik görevini yerine getirmiş sayılmayacağını belirten âyet (Mâide, 5/67) nâzil olmuştur. Resûl-i Ekrem, kafilenin önde giden ve geride kalan bütün fertlerinin toplanmasını istemiş ve onlara şu şekilde hitap etmiştir: "Size paha biçilmez iki şey bırakıyorum: Allah'ın kitabını ve Ehl-i beytimi... Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz." Resûl-i Ekrem konuşmasını bitirdikten sonra Hz. Ali'yi sağ tarafına almış, elini tutup kaldırmış ve şöyle demiş: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!" (Ethen Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1996, c. 13, s. 279).

onların peşini bırakmamıştır. Bunun bir sonucu olarak, gayri müslim ülkelere göç eden her Müslüman ırk kendi mescidini inşa etmek durumunda kalmıştır. Öyle ki, günümüzde iltica edilen Batı ülkelerinde; Araplar, Türkler, Kürtler, Pakistanlılar vs. herkes kendi ırkının mescidinde namaz kılmakta ve diğer mescide uğramamaktadır.

Oysa bir muhitte yeterli kapasitede bir mescid varken başka bir mescidin inşa edilmesi hususunda Kurtubî şöyle demektedir: "Âlimlerimiz demişler ki, mescidin dar olması gibi bir sebep yoksa bir mescidin yanında başka bir mescid inşa etmeye izin verilmez. İnşa edilse de yıkılması ve yerine başka mescidin yapılmaması gerekir. Zira var olan mescidin cemaati yeni yapılan mescide gitmek durumunda kalacak ve eski mescid cemaatsiz kalacaktır."[1102] Bu nedenle Müslümanların ikamet ettiği yerlerde mezhep ve meşreplere göre küçük küçük mescidler inşa etmek caiz görülmemiştir.[1103] Kurtubî'nin de değindiği üzere, mevcut mescidin kapasitesinin yetersizliği gibi bir zaruret nedeniyle inşa edilen yakın mescidlerde namaz kılmanın ise bir sakıncası görülmemiştir.[1104] Nitekim Mahmûd b. Rebî el-Ensarî'den rivayet edilen hadise göre, Hz. Peygamber, âmâ olan İtbân için evinde nafile namaz kıldırmış ve bu şekilde o mahalle için ihtiyaç olan mescid inşa edilmiştir:

"İtbân (ö. 50/670), gözlerinin rahatsız olması ve evinin Medine (şehir) dışında bulunması sebebiyle her zaman Resûlullah'la beraber bulunamazdı. Bir defasında Hz. Peygamber'e rahatsızlığından söz ederek geceleyin ve fırtınalı havalarda mescide gidip cemaate namaz kıldıramadığını söylemiş, evine gelerek orada namaz kıldırmasını rica etmiş, Resûl-i Ekrem de ertesi gün Hz. Ebû Bekir'le birlikte İtbân'ın evine gidip ev halkına ve oraya gelen diğer sahâbîlere iki rek'at namaz kıldırmış, Resûlullah'ın namaz kıldırdığı yeri mescid kabul eden İtbân o günden sonra kavmine burada imamlık yapmıştır."[1105]

Keza günümüzde hastane, okul, resmi kurum, işyerleri ve yol güzergâhlarındaki tesisler ile bazı göçebe kabilelerin toplu olarak yaşadıkları küme

[1102] Kurtubî, **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), c. 10, s. 372.
[1103] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362), **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu** (thk. Abdurrahmân Abdulmuhsin et-Türkî), Darü'l-müeyyide, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2003, c. 3, s. 56-57.
[1104] İbn Müflih, **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu,** c. 3, s. 57.
[1105] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 246.

evlerde küçük ve yakın mesafede de olsa mescid inşa etmek caiz görülmüştür.[1106] Zira buralarda mescide zaruri ihtiyaç vardır. Bu tür yerlerde mescid inşa etmek, Hişam b. Urva'nın babasından, onun da Hz. Âişe'den (ra) rivayet ettiği hadise hamletmek de mümkündür:

"Hz. Peygamber, mescidleri mahallelerde inşa etmemizi ve onu temiz tutarak güzel kokular sürmemizi emretti."[1107]

Bununla birlikte, tenha yerlerde "mescid" adı altında küçük namazgâhlar inşa etmek, Müslümanların bir toplum ve "cemaat" olma esprisini kaybettirmektedir. Yani onların siyasi birlikteliklerinin dağılmasına, parçalanmalarına sebep olabilmektedir. Bu itibarla, sunî ayrılıkları ortadan kaldırmak amacıyla, Müslümanlar tarafından inşa edilecek mescidlerin, her mezhep ve anlayıştan Müslümanların uğrayacağı, siyasi birlik ve beraberliklerine ev sahipliği yapacağı özellikte yapılması gerekir. Aksi hâlde alternatif mescidler inşa etmek, Avrupa ve Amerika'daki kiliselerde ve bağlı bulundukları dinlerde yaşandığı gibi, Müslüman mescidleri de çeşitli tarikat ve dernek üyelerinin aidatlarına bağlanmak durumunda kalacaktır. Bu ise Müslümanların iç huzur ve barışına zarar verecektir. Küçük çapta mescidler yapmak yerine, merkezi konumda bulunan mescidleri genişletmek veya onlara ikinci katlar/asma katlar eklemek, Müslümanlara verilecek mesaj ve birliktelik ruhuna daha uygundur. Zira büyük mescidlerde Müslümanları kitle halinde bir arada görmek, onların büyük bir dünya ailesi olarak görülmesine vesile olmakta, birlik ve beraberliklerini göstermek açısından moral ve motivasyon kaynağı olabilmektedir.

3.4. MESCİDLERDE KADIN, ENGELLİ, YAŞLI VE ÇOCUKLARIN DURUMU

İslâm dininde namazın farziyeti mükellef olan her Müslümanı kapsamaktadır. Bu nedenle İslâm'daki ibadette kadın-erkek ayrımı yapılamaz. Keza kadın da erkek gibi aile fertlerini terbiye ve eğitmekle mükelleftir. Hatta ailede çocuğun ilk eğiticisi kadındır. Şu hâlde kadınların mescidde çeşitli sohbet ve vaazlara katılmaları ile

[1106] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 246.
[1107] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât*, 13; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Cuma*, 64.

mescidde namaz kılmak istemeleri menedilemez. Hz. Peygamber kadınların mescidden istifade edebilecekleri hususunda şöyle buyurmaktadır:

"...Allah'ın, hanım kullarını mescidden menetmeyiniz."[1108]

"Sizden birinizin hanımı mescide gitmek için izin istediğinde, menetmeyin! (onlara izin verin!)."[1109]

Şafiî, bu hadisin yorumunda şunları söylemektedir: "Bir grup bana dedi ki; "âm" (genel) olup "has" olduğuna dair aksi bir delalet yoksa Hz. peygamber'den gelen "nehiy", sana göre "tahrim"i ifade etmektedir. Bu hadiste de genel bir "nehiy" olduğuna göre, kadınları mescidlerden menetmek haramdır. Ben de onlara dedim ki, buaradaki "nehiy", "hass"ı ifade eder. Zira haccın edası gibi farz olan seferlere, kadınlar mahremleri olmadan da çıkabilirler. Çünkü bir tarafta mahrem bulunmadığı için "masiyet" bulunsa da diğer tarafta farz olan bir ibadetin edası vardır. Nitekim farz olan bu seferdeki mescid ziyaretine (Mescidü'l-harâm) kıyasla kadınlar, diğer mescidlere gitmekten menedilmezler."[1110] Mâlikî fakih Berâziî, kadınların mescide girmelerinin menedilemeyeceğini, ancak, yağmur duası için kılınan istiska namazı ile bayram namazlarına ise yaşlı olan kadınların katılabileceğini dile getirmektedir.[1111]

Bu bağlamda başta yaşı geçkin olanlar olmak üzere, kadınlar da vakit namazlarına, bayram ve teravih namazlarına, hatta cenaze, hüsûf ve küsûf gibi sebepli namazlara, herhangi bir mekânda olabileceği gibi mescidde de iştirak edebilirler. Bundan tek istisna, kadınların, diğer Müslümanların ibadetlerine halel getirebilecekleri endişesidir. Zira kadınlar fitneye sebep olacaklarsa, mescid yerine evlerinde namaz kılmaları tavsiye edilmiştir. Hz. Peygamber yukarıda verilen hadise benzer bir rivayette şöyle buyurmuştur:

"Evleri onlar için daha hayırlı olmasıyla birlikte, hanımları mescidden menetmeyiniz."[1112]

Mescidde veya mescid hükmündeki yerlerde kılınabilen Cuma namazının farziyeti Kur'ân'ın naasıyla sabittir. Zira Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

[1108] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cuma*,13; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Salât*, 136 (Müslim'de geçen hadisin Arapça formatı şu şekildedir:
عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللهِ (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمْ) قَالَ: "لاَ تَمْنَعُوا إِمَاءَ اللهِ مَسَاجِدَ اللهِ."

[1109] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Mesâcid*, 238.

[1110] Şâfiî, **el-Ümm,** c. 10, s. 127-129.

[1111] Berâziî, **et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene,** c. 1, s. 276.

[1112] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Salât*, 135.

"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz, bu sizin için çok hayırlıdır."[1113]

Bu hususta Hz. Peygamber'den rivayet edilen bazı hadîsler de şu şekildedir:

"Cuma namazına iştirak etmek büluğ çağına girmiş herkese farzdır."[1114]

"Cemaatle Cuma namazı kılmak, her Müslüman'a farzdır. Ancak, köle, kadın, çocuk ve hastaya farz değildir."[1115]

Burada verilen âyet ve hadîsler müvacehesinde, Cuma namazının sadece erkek Müslümanlara farz tutulması ile köle, çocuk, hasta ve kadınların bu namazdan muaf tutulmaları anlayışı, asr-ı saâdetten beri fakihlerin üzerinde ittifak ettikleri bir hususdur.[1116] Kadınların üzerine farz olmamasıyla birlikte Cuma namazına katılmalarında fıkhî açıdan hiçbir engel bulunmamaktadır. Ancak Müslüman ibadet merkezlerinin en önemlisi olan Mescid-i Harâm, Mescid-i Aksâ ile Mescid-i Nebevî gibi simge mescidler hariç, kadınlar mescidlerde namaz kılmaya yeterli derecede ilgi göstermediklerinden, onların vakit, Cuma ve bayram namazlarına iştirak etmeleri arzu edilen seviyede olmadığı müşahede edilmektedir. Bunun önemli sebeplerinden bir tanesi mescidlerin fiziki açıdan kadınların cemaatle namaz kılmalarına uygun tarzlarda yapılmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu nedenle hepsi olmasa bile bazı mescidleri kadınların cemaatle namaz kılabilecekleri duruma getirmek, mescid yapımıyla uğraşan makamların göz önünde bulundurması gereken bir hususdur. Bu bağlamda başta merkezi konumda olan mescidlerde, kadınların ayrı kapılardan mescide girebilecekleri, imamı-müezzini duyacabilecekleri, rahatça namaz kılabilecekleri uygun bölümler oluşturmak ile erkeklerinkinden ayrı abdest ve lavabo ihtiyaçlarını giderebilecekleri mekânlar temin etmek uygun görülmektedir.

Günümüzdeki mescidlerin problemlerinden bir tanesi de fiziksel engelli Müslümanların mescide ulaşmadaki sorundur. İslâm dini, her konuda olduğu gibi bu konuda da temel referanslar vermiştir. Zira Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de insanlara

---

[1113] Cuma, 62/9.
[1114] Nesâî, **es-Sünenü'l-kübrâ,** *Cuma,* 2.
[1115] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât,* 217.
[1116] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 4, s. 349; İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** c. 2, s. 60; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 216.

bahşettiği şerefi (iyi-kötüyü bilme, akletme, konuşma, okuma-yazma, anlama, düşünme gibi) şu şekilde dile getirmiştir:

"Andolsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık."[1117]

İslâm'ın engellilere verdiği değer ve haklar asr-ı saâdette bir âmâ şahsında ortaya çıkmaktadır. Zira Hz. Peygamber bile âmâ bir sahâbî olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) ile ilgili bir tasarrufunda Yüce Allah tarafından uyarılmıştır:

"Suratını astı, yüzünü çevirdi. Çünkü ona gözü görmeyen biri gelmişti. Sen nereden bileceksin, belki o arınacaktı. Yahut o öğüt alacak da öğüt kendisine fayda verecekti."[1118]

Hz. Peygamber'den rivayet edilen şu hadîs göstermektedir ki, İslâm insanların bedeninden ziyade kalplerini önemsemiştir:

"Allah sizin ne biçimlerinize ne de bedenlerinize bakar fakat o sizin yüreklerinize bakar."[1119]

Günümüzde engellilik; görme, işitme, fiziksel ve zihinsel olarak gruplandırılmıştır. Fakihler, mükellefiyetin şartlarından birinin, mükellefin akıl sahibi olması gerekliliğinden bahisle, zihinsel engellilerin ibadetlerle mükellef olmadıkları hususunda ittifak içindedirler.[1120] Zira İbadet yükümlülüğü, ibadeti "yerine getirebilme gücü" (istitâat) ile yakından ilgilidir. Klasik fıkıh usulü kaynaklarındaki "itaat, istitâatı gerektirir" ilkesi, bu hususu vurgulamaktadır.[1121] Nitekim bu husus Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetine dayandırılmaktadır.[1122]

[1117] İsrâ, 17/70.
[1118] Abese, 80/1-4.
[1119] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Birr,* 45.
[1120] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 1. s. 356.
[1121] İhsan Akay, **İslâm Hukukunda Engellilerin Durumu,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2010, s. 74.
[1122] Bakara, 2/185, 286; Nisâ 4/28; Hac, 22/78.

Engellilerin diğer grupları ise başta namaz olmak üzere çeşitli ibadetlerle mükellef tutulmuşlardır. Zira Hz. Peygamber zamanından âmâ olan İtbân'ın, uzakta olmasına rağmen Mescid-i Nebevî'de cemaatle namazlara iştirak ettiği bilinmektedir.[1123] Bu itibarla, Hanefîlere göre, kendisini mescide götürecek bir kılavuz bulabilirse görme engellinin cuma namazı kılması farz olur. Çünkü bu durumda o Allah'ın zikrine koşmaya, mescide gitmeye muktedir olur. Bu hâldeki âmânın durumu, kaybolmuş, yolunu kaybetmiş kimse gibidir. Kendisini camiye götürecek birini bulduğuna göre, onun da mescidde Cuma namazını kılması farz olur.[1124] Şâfiîlere göre de görme engelli kimse, kendisin Cuma namazına götürecek bir kılavuz bulsa Cuma namazını terk etme konusunda mazur görülmez; Cuma namazına gidip iştirak etmesi gerekir. Çünkü Cuma namazı sık tekrarlanan namazlardan değildir.[1125] Bu hususta, işitme ve fiziksel engellilerin durumu da görme engelli olanların durumuna kıyas edilebilir.

Yaşlı olan Müslümanlar mescidlerle ilgili durumları engelli ve hastaların durumuna benzemektedir. Nitekim yaşlı olan insanlar, genelde çeşitli hastalıklara maruz kalırlar. Hasta olanlara Cuma namazının farz olmadığı hususu da fıkıh mezheplerinin ittifak ettikleri bir hususdur.[1126] Zira "istitâat" kavramı hasta ve yaşlıları da kapsamaktadır.

Hayatta her insanın karşılaşabileceği "engellilik" günümüzde popüler olan bir kavramdır. Zira toplumun refah düzeyini yükseltmek isteyen bazı beşeri kurumlar, çeşitli bildirgelerle fiziksel ve sosyal yetersizliği olan insanlara kimi imkânlar sağlamaktadır. Bir kolaylık dini olan İslâm ise, engelli Müslümanlara sağlanacak imkânlar hususunda beşeri sistemlerin sağladığı imkânlardan daha fazlasını sunmuştur. Şu halde İslâm hukukunda mükellefiyette diğer Müslümanlarla eşit tutulan engelliler için, cami içinde rahat bir şekilde namaz kılabilecekleri bölümler hazırlanmalı, yüksek ve basamaklı olan cami girişleri engelli araçları için uyumlu hale getirilmeli, âmâ olanlar için yerde baston yönlendiren mekanizmalar kurulmalı, işitme engelliler için başta Cuma hutbesi olmak üzere işaret diliyle dinî hizmetler

[1123] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 246.
[1124] Mevsılî, **el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr,** c. 1, s. 82.
[1125] Zühaylî, **el-Mu'temed fi'l-fıkhi'ş-Şâfiî,** c. 1, s. 496.
[1126] Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 1. s. 359; İbn Kudâme, **el-Muğnî,** c. 3, s. 217; Serahsî, **el-Mebsût,** c. 10, s. 22.

sunulmalıdır. Bu şekilde, tarihte ve çeşitli muharref dinlerde tanrının gazabı ve cezası olarak görülen ve bu yüzden ölüme terkedilen engellilerle[1127] İslâm'ın en güzel şekilde muamele ettiğini göstermek gerekir.

Keza biyolojik olarak yaşlanan insanlar ölümden sonrasını daha fazla düşündüklerinden, vakit namazlarını cemaatle kılmak dâhil, ibadet ve dinî sorumluluklarını da bu ölçüde yerine getirirler. Bu nedenle cami cemaati, daha çok yaşlı Müslümanlardan oluşmaktadır. Şu halde mescidlerin, yaşlıların da rahatça ibadet edebilecekleri konuma sokmak gerekir.

Hayvanları, özel bir gerekçesi yoksa kirletmelerinden korkulan zihinsel engellileri ile mümeyyiz olmayan çocukları mescide sokmak uygun görülmemiştir.[1128] Şayet böyle bir korku yoksa zihinsel engelli ile mümeyyiz olmayan çocuklar camiden uzaklaştırılamazlar. Mescidin tazimi nedeniyle çocukların uzaklaştırılması ise bid'at olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber zamanında hiçbir surette çocuklar mescidden alıkonmamışlardır.[1129] Nitekim Hz. Peygamber'in omuzunda çocuk varken namaz kıldırdığı hadislerde mevcuttur. Bu hususta Ebû Katâde el-Ensârî'den şu hadis rivayet edilmiştir:

"Ben Hz. Peygamber'in omuzunda torunu (Hz. Zeyneb ile Ebi'l-Âs'ın kızı olan Ümâme) varken insanlara namaz kıldırdığını gördüm. Rükûa vardığında omuzundan indiriyordu, secdeden kalktığında da omuzuna tekrar alıyordu."[1130]

Nevevî, Hz. Peygamber'in çocuklarla ilgili tasarrufunun, farz-nafile namazları kılanın/kıldıranın namaz esnasında çocuklar (kız-erkek) ile temiz canlıları taşıyabileceklerini gösterdiğini ve bunun Şâfiî mezhebinin görüşü olduğunu söylemektedir.[1131] Berâziî, yaramazlık yapsa dahi, uyarıldığında yerinde duruyorsa, çocuğun mescidden menedilemeyeceğini söylemektedir. Mescidde farz namazı kılan

---

[1127] Yahya Özsoy, **Özel Eğitime Giriş,** Karatepe Yayınları, Ankara 1997, s. 247.

[1128] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 204; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 2, s. 429; Cemalüddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed el-Hanefî ez-Zeylaî (ö. 762/1361), **Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye,** (thk. Muhammed Avâme), Cidde 1973, c. 2. s. 491 ile Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî'nin (1250/1834) **el-Fevâidü'l-mecmua fi ehâdîsi'l-mevzua,** s. 25 adlı eserinde bu hadisin mevzu olduğu vurgulanmaktadır.

[1129] Vanlı, **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** s. 370.

[1130] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Salât,* 106; Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Mesâcid,* 41.

[1131] Nevevî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Sahîh-i Müslim,** c. 5, s. 32.

anne-babasının, sıkılan çocuğa şefkat amacıyla nafile namazları kılmadan mescidden çıkabileceklerini de ilave etmektedir.[1132]

Bu nedenle İslâm'ı geleceğe taşıyacak olan çocuklar, mescidde bulunmaktan menedilemezler. Zira çocuklar İslâm'ın ahlak ve terbiyesini en iyi buralarda öğrenirler. O hâlde geçerli bir mazeret yoksa çocuklar mescidden uzaklaştırılmamalıdır. Aksine anne-babaların çocuklarını beraberlerinde mescide götürmelerinin teşvik edilmesi ile özellikle cemaatle namazlar kılınırken çocukların büyüklerin arasına karışmalarının sağlanması gerekir.

Hz. Peygamber ve sonrasındaki İslâm medeniyetlerinde mescidlerde çocukların ibadeti için özel bir bölüm uygulamasına rastlanmamıştır. Bu nedenle mescidin içinde çocuklar için özel bölmeler yapılmasına gerek duyulmamıştır. Ancak günümüzde çocukların camiyle buluşturmalarını sağlamak amacıyla, mescidin heybetine halel getirmeyecek ve ibadet etmeyi gölgelemeyecek şekilde, mescid müştemilatında çeşitli etkinlikler için çocuk oyun grupları oluşturulabileceği değerlendirilmektedir.

3.5. MESCİDLERİN TEMİZLİĞİ VE BUNA İLİŞKİN PROBLEMLER

İslâm bir temizlik dinidir. İslâm'da ibadet de temiz hâlde ve temiz yerlerde yapılır. Nitekim Hz. Peygamber'e yeryüzünün tahir/temiz kılınması,[1133] namaz gibi bazı ibadetlerin temiz olan yerlerde kılınması gerektiğini gösterir. Yüce Allah temizlik hususunda şunu beyan etmiştir:

"Hani biz İbrâhim'e, Kâbe'nin yerini, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle" diye belirtmiştik."[1134]

"Bir zamanlar İmrân'ın karısı şöyle demişti: "Rabbim! Karnımdakini kayıtsız şartsız sana adadım, benden kabul buyur; kuşkusuz sensin her şeyi işiten, her şeyi bilen."[1135]

[1132] Berâzîî, **et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene,** c. 1, s. 276-277.
[1133] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Teyemmüm*, 1; *Salât*, 56.
[1134] Hac, 22/26.

Zühaylî, ayette geçen *"İmrân'ın karısı"*nın, Hz. Meryem'in annesi olduğunu, adının Cennet bint Fakudâ olduğunu, çocuk doğurması için Allah'a adak adadığını, Allah'ın onun duasını kabul ettiğini, onun da çocuğunu ibadete ve Beytülmakdis'in hizmetine verdiğini, bu tür adağın onların şeriatında caiz olduğunu, çocuğa da itaat etmek düştüğünü, ifade eder.[1136] Beytülmakdis'in bir mescid oluşu nazar-ı itibara alınırsa, mescid bakım ve temizliğinin İslâm'dan önceki şeriatlarda da var olduğu görülmektedir.

Asr-ı saâdette de mescidler temizlenmiştir. Nitekim mescidlerin temiz tutulması ve güzel kokular sürülmesiyle ilgili hadisler rivayet edilmiştir. Buna göre bizzat Hz. Peygamber mescid temizliğiyle ilgilenmiştir. Zira Vekî'in Yakûb b. Zeyd'den rivayet ettiği hadis şu şekildedir:

"Hz. Peygamber cerîde (süpürge haline getirilen soyulmuş hurma dalları) ile mescidin tozunu temizlerdi."[1137]

Mescidin temizlendiğine delil gösterilen rivayetler arasında aşağıdaki hadis de zikredilmektedir:

"(Peygamberimiz) Mescidlerin mahallelerde inşa edilmesini, temiz tutulmasını ve güzel kokular sürülmesini emretti."[1138]

Hz. Peygamber, mescidi tükürerek kirletmeyi hata işlemekle eş değer tuttuğu gibi, bu gibi yerlerden insanlara eziyet verecek şeyleri kaldırmayı/temizlemeyi, sevap açısından en iyi amellerden görmüştür.[1139]

Keza Cuma namazı için mescide giden Müslümanların gusletmeleri,[1140] güzel kokular sürünmeleri[1141] ve bulacakları en güzel elbiseleri giyinmeleri[1142] ile ilgili sahih hadisler de mescidin temizliği ile ilişkilendirilebilir.

Hz. Peygamber zamanıyla birlikte, o'nun halifeleri Hz. Ebû Bekir zamanında mescidin süpürüldüğü, Hz. Ömer zamanında da Kubâ mescidi temizliğinin yapıldığı

[1135] Âl-i İmrân, 3/35.
[1136] Zühaylî, **et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci,** c. 2. s. 230-231.
[1137] İbn Ebû Şeybe, **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** c. 2, s. 321; Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 340.
[1138] Ebû Dâvûd, **Sünenü Ebî Dâvûd,** *Salât,* 13; Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Cuma,* 64; İbn Mâce, **Sünenü ibn Mâce,** *Mesâcid,*1.
[1139] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 205.
[1140] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cuma,* 2.
[1141] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cuma,* 3.
[1142] Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** *Cuma,* 7.

kaynaklarda geçmektedir.[1143] Nevevî'ye göre, mescidin ihdası ve imarı ile birlikte temizlik açısından bakımı da sünnettir.[1144] Mescidlerin temizliği için gerekirse eleman tutulabilir.[1145] Bu nedenle mescidi kirletme endişesi taşımayan gayri müslim kadınlar da mescidi temizleyebilirler. Ancak, hayızlı vs. hükmi kirlilikleri olan Müslüman kadınların mescidlerde, özürleri devam ettiği süre zarfında istihdam edilmeleri uygun görülmemiştir.[1146]

Bu itibarla, günümüzde mescidlerin temiz tutulması kapsamında, onun günün şartlarına uygun olarak boya-badanasının yapılması, halı ve seccadelerinin belli aralıklarla yıkanması, cemaatinin yoğun olduğu zamanlarda havalandırılması da değerlendirilebilir.

Kirlenme ve istihfaf korkusu yoksa mescidin içinde ayakkabılarla yürümekte sakınca görülmemiştir. Namaz kılarken ayakkabıları önüne koymak bid'at, mescidin içinde seccade üzerine namaz kılmak ise caiz görülmüştür. Zaruret yoksa mesciddeki halı üzerine ayrıca ferdi olarak seccade sermek uygun değildir. Zira bu durum, diğer namaz kılanlar üzerinde mescid halısının temiz ve üzerinde namaz kılmaya elverişli olmadığı hissi uyandırabilir. Ancak günümüzde yaşandığı gibi salgın hastalık vs. endişesi varsa herkesin kendi seccadesini kullanmasını teşvik etmek gerekir. Hz. Peygamber zamanında ise halı-hasır vs. az bulunabildiğinden çoğu zaman sadece taş-toprak üzerine namaz kılınırdı.

İslâm dini manevi kirlerden arınmayla birlikte maddi temizlenmeye de büyük önem atfetmiştir. Bazı hadîslerinde Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Temizlik imanın yarısıdır."[1147] *"Temizlik imandandır."*[1148]

Maddi temizlenmeyi imanın bir parçası kılan İslâm, bunu sözde bırakmayarak bazı ibadetler için bedeni temizlik olan abdest ve guslü şart koşmuştur. Mesela namaz kılmak için hem guslün yapılmış olması hem de abdestin alınmış olması şart koşulmuştur.[1149]

[1143] İbn Ebû Şeybe, **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** c. 2, s. 321.
[1144] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), c. 2, s. 208.
[1145] Aynî, **Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,** c. 4, s. 342.
[1146] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 449.
[1147] Tirmizî, **el-Câmiu'l-kebîr,** *Deavât,* 86.
[1148] Müslim, **Sahîhü'l-Müslim,** *Tahâre,* 1.
[1149] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 400, 402.

Bu itibarla mescidlerden ayrı, ancak yakın olan yerlerde bu amaçla abdest alma yerleri (şadırvan) yapılmalıdır. Hatta bunun yanında gusül abdesti için günümüz şartlarına uygun duşluk-banyo yapılmalıdır. Zira her meslek ve uğraştan Müslümanların uğradığı mescidlerde bunlara ihtiyaç vardır. Yapılacak bu yerler kamu ortak kaynaklarından yapılmalı ve kullanımı da ücretsiz olmalıdır. Bu yerler, bulunduğu şehrin/mahallin örf ve adetlerine uygun düzenlenmeli, imkânlar nispetinde tuvaletler (wc, lavabo) mescidden uzak yapılmalı, kıbleye dönük yapılmamalıdır.[1150] Keza kadın-erkek tuvalet ve abdest yerleri ayrı ayrı yapılmalı, mümkünse tuvalet ve abdest alma yerleri birbirinden uzak yerlerde dizaynedilmeli, tuvalet ve lavabolarda sabun ve temizleyiciler, sıcak/soğuk su temin edilmeli, gerekli uyarı ve açıklama tabelaları takılmalı ve ihtiyaçlar nispetinde ısıtma-soğutma mekanizmaları sağlanmalıdır.

3.6. MESCİD ÖNLERİNDE DİLENME

Arapçadaki "سائل/sâil", "se-'e-le" fiilinden türemiş olup, Türkçede bunun için dilenme işini yapan kimse anlamına gelen "dilenci" kavramı kullanılmaktadır.[1151] Bir terim olarak "dilencilik" en geniş anlamıyla şöye tarif edilmiştir: "İhtiyaç ve zaruret dışında herhangi bir sebeple bireysel veya örgütsel biçimde sokaklar, caddeler, iş merkezleri ve bilhassa ibadethâneler gibi insanların yoğun olduğu yerler mesken tutularak sadaka ve daha başka menfaatler elde etmek gayesiyle din ve vicdan sömürüsü, hile, aldatma vb. birtakım metotlarla imalı veya ısrarlı bir şekilde el açarak iyilik ve bağışta bulunmayı istemek"[1152] demektir.

Fakir-miskin grubunda olup zekât düşen sınıflar arasında bulundukları değerlendirilen dilencilerin, genel anlamda eğer namaz kılanlara eziyet etmiyorlarsa ve insanlara yapışıp sadaka vermeleri için ısrar etmiyorlarsa, mescid önlerinde dilenmelerinde beis görülmemiştir.[1153] Zira Hz. Peygamber zamanında da dilenen insanlar vardı. Hatta Hz. Ali'nin rükû'da iken yüzüğüyle tasadduk ettiği, bu sebeple Yüce Allah'ın onu şu âyetle medhettiği rivayet edilir:

[1150] Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 1, s. 155.
[1151] Geniş bilgi için bk. İhsan Akay, **İslâm Hukukunda Dilencilik,** Fecr Yayınları, Ankara 2019, s. 29-34.
[1152] Akay, **İslâm Hukukunda Dilencilik,** s. 298.
[1153] Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** c. 2, s. 203; İbn Âbidîn, **Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn),** c. 3, s. 42.

"Sizin velîniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir."[1154]

Dilencilik hakkında Akay şunları dile getirmektedir: "İslâm hukukçularının, dilenmenin aslında meşru olmadığı hususunda görüş birliği içinde olduklarını peşinen ifade ertmek gerekir. Daha net bir ifadeyle söylemek gerekirse hiçbir zaruri itiyacı bulunmayan, çalışıp kazanma gücüne sahip olan, sağlıklı veya maddi durumu yerinde olan zengin kişilerin dilenmesinin haram olduğu noktasında fakihler hemfikirdirler. Ancak Kur'ân-ı Kerîm özelinde dilenmeye ilişkin hükümlerin tafsilatlı bir şekilde mevzubahis olmaması, haram olduğuna delalet eden kat'î bir delilin yer almaması ve sınırlı sayıda da olsa bazı ayetlerin dilenmenin meşru olduğuna işaret etmesi ve zaruret şeklindeki hususlara binaen dilenmenin caiz olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca konuya dair hadislerin varlığı ve bazı âlimlerin bir kısım nasların umumi mana ve ilkelerinden hareketle zaruret veya ihtiyaç hallerinde gerekli olan şeyi istemenin caiz olduğunu dile getirmeleri de bu hükmü desteklemektedir."[1155] Bununla birlikte, mescid önlerindeki dilenmeye ihtiyatla yaklaşan Akay'a göre, "Müslümanların yoğun bir şekilde katılım sağladıkları Cuma ve vakit namazları öncesi-sonrasında, aslında mescid önlerinde dilenmenin caiz olmadığını söylemek mümkündür. Zira mescid önlerinde dilenen kimselerin gerçekten ihtiyacı olup olmadığı hiçbir zaman bilenemez."[1156]

Bu itibarla, günümüzde başta metropol kentlerde ve cami önlerinde olmak üzere, yerli-yabancı birçok kimsenin dilendiği bir vakıadır. Kuşkusuz bunlar arasında sadakaya müstahak olan da vardır, olmayan da. Ancak kimin müstahak olduğunu tam anlamıyla ortaya çıkarmak mümkün görülmemektedir. Bu sebeple konumuz açısında şunu söylemek mümkündür: Herhangi bir sebeple cami önlerinde, cami cemaatinden dilenen kimselerden, ekonomik açıdan zor durumda kalanlarının durumu o muhitteki cami görevlilerine bildirilebilir. Bu şekilde görevli, kendi çapında bu durumdaki muhtaç kimselere yardımcı olabilir.

[1154] Mâide, 5/55.
[1155] Akay, **İslâm Hukukunda Dilencilik,** s. 183-184.
[1156] Geniş bilgi için bk. Akay, **İslâm Hukukunda Dilencilik**, 296-306.

3.7. GAYRİMÜSLİMLER TARAFINDAN MESCİD OLMAKTAN ÇIKARILAN İBADETHÂNELER

Tarihte ülkeler değişik dinlerin ve yönetim tarzlarının etkisine girebilmişlerdir. Başta Avrupa kıtası olmak üzere, dünya medeniyetine önemli etkisi olup Târık b. Ziyâd (ö. 102/720) komutasındaki Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs (İspanya), 897/1492 yılına kadar Müslümanlar tarafından yaklaşık sekiz asır yönetildi. Ancak bu tarihten sonra Endülüs gayri müslimlerce yönetilmektedir. Keza 1541-1687 yılları arasında Müslüman Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Macaristan, günümüzde gayri müslimler tarafından yönetilmektedir. Bu nedenle başta adı geçen ülkelerde olmak üzere başlangıçta mescid olarak yapılan ancak daha sonra kilise ve katedrale[1157] çevrilen veya yıkılarak/yakılarak mescid olmaktan çıkarılan Müslüman ibadethâneleri bina olarak halen mevcut olup günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Tarihte, Müslümanların ibadethânesi olan mescidin bu işlevinden çıkarılma örneğine ilk olarak Müslüman Endülüs Emevî Devletinde rastlandığını az önce belirtmiştik. Zira Endülüs'ün başkenti Kurtuba'da (Cordoba) 170/786 yılında inşa edilen ve bölge halkı tarafından hala mescid olarak tanınan Kurtuba Ulucamii, yaklaşık sekiz asır önce (634/1236) kiliseye çevrilmiştir.[1158] Aynı zamanda Endülüs İslâm mimarisinin muhteşem örneklerinden olan ve Müslümanlar yönetimdeyken inşa edilen Gırnata el-Hamra Sarayı (Kasrü'l-hamrâ) Mescidi (el-Mescidü'l-kebîr), 897/1492 tarihinden itibaren Santa Maria Kilisesine çevrilmiştir.[1159] Muvahhid'lerin Endülüsteki idare merkezleri İşbîliye'de (Sevilla) 1171-1176 tarihinde yaptırılan İşbîliye Ulucamii katedrale çevrilmiştir.[1160] Keza Osmanlı medeniyetinde mescid iken, daha sonra kiliseye çevrilen ibadethâneye rastlanmaktadır. Zira Macaristan'da Kanuni Sultan Süleyman tarafından XVI. yy.'da inşa edilen Kasım Paşa Camii, 1190/1776 tarihinden itibaren Hıristiyanlar tarafından kiliseye çevrilmiştir.[1161]

[1157] Bir şehrin büyük kilisesi, piskoposluk kilisesi (Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 717).

[1158] Mü'nis, **el-Mesâcid,** s. 170; Engin Beksaç, "Kurtuba Ulucamii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2002, c. 26, s. 453.

[1159] Mehmet Özdemir, "el-Hamra Sarayı", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s. 31.

[1160] Beksaç, "Endülüs", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s. 227.

[1161] Eyice, "Kasım Paşa Camii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. 24, s. 548.

Yakın tarihte de bu tür uygulamalarla karşılaşmak mümkündür. Nitekim Hindistan'daki Müslümanların bariz ibadethânelerinden olan ve 934/1528 yılında Hindistan-Ayodhya'da inşa edilen Babri Mescidi, 1413/1992 yılında Hindular tarafından yıkılmıştır.[1162] Günümüzde ise Hindistan makamları tarafından buraya mâbed yapılması kararı alınmış ve Hindu mâbedi olarak temeli atılmıştır.

İslâm hukukunda Cumhur'un görüşüne göre mescid olarak kullanılan mekânların vakıf malı olarak değerlendirildiğini daha önce belirtmiştik.[1163] Bu itibarla ülke olarak Müslümanların yönetiminden çıkmış olsa bile bu tür yerlerin vakıf malı olarak kalması gerektiği ve vakfiyeyi işletenlerin veya diğer Müslümanların uhdesine verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Keza günümüzde devletlerarası hukukta garanti altına alınan mâbed/ibadet özgürlüğünün Müslümanlara da teşmil edilmesi, zamanla mescidden kilise-katedrale çevrilen veya ibadete kapatılan ibadethânelerin yönetiminin, o çevrede bulunan Müslümanlara teslim edilmesi, çeşitli uluslararası hukukun da gereğidir.

3.8. GAYRİMÜSLİM ÜLKELERDEKİ MÜSLÜMANLARIN İBADETHÂNE PROBLEMİ

Müslümanların gayri müslim yönetimindeki ülkelere yaptıkları ilticalar, daha çok kendi ülkelerindeki yönetim şekillerine itiraz şeklinde olup siyasi saiklerle yapılmaktadır. Bazen de din ve mezhep çatışmalarından kaçıp daha düzenli çalışma ortamına girerek müreffeh bir hayat standardı yakalamak, daha iyi ekonomik şartlar elde etmek ile güvenli bir gelecek hazırlamak için yapılmaktadır. Nadiren de deprem ve sel gibi doğal afetler sonucu tamamen zorunlu sebeplerden kaynaklanan bu göçlerin neticesinde, gayri müslim memleketlerde azınlık hayatı yaşayan Müslümanlar profili oluşmuştur. Neticede Müslümanlar, iltica ettikleri devletlerin ya asli veya geçici vatandaşlıklarını kazanmışlardır. Ancak buralardaki yeni nesil Müslümanlar, dinî vecibelerini yerine getirmede çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır.

[1162] Beksaç, "Hindistan", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18, s. 105.

[1163] İbnü'l-Hümâm, **Fethu'l-kadîr, Şerhu'l-Hidâye,** s. 445; el-Ezherî, **Cevahirü'l-iklîl Şerhu muhtasarı eş-şeyh Halîl,** c. 2, s. 209; Şîrâzî, **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî,** c. 3. s. 689; Nevevî, **el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî), s. 264; Şirbînî, **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc**, c. 3, s. 551; el-Makdisî er-Râmînî, **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu,** c. 3, s. 58, c. 7, s. 384.

Bu minvalde *gurbetteki Müslüman*'ların mescidlerle ilgili problemleri ortaya çıkmıştır.

Günümüzde, Birleşmiş Milletlerin beşerî yasaları çerçevesinde her şahıs özgür düşünme, vicdan ve din hürriyetine sahiptir. Bu hak, din veya kanaat değiştirme hürriyetini ve alenen veya hususi tarzda ibadet ve ayin veya öğretimini yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini/kanaatini izhar eylemek hürriyetini kapsamaktadır. Din veya kanaatleri izhar etme hürriyeti, demokratik bir cemiyette ancak amme güvenliğinin, amme nizamının, genel sağlığın veya umumi ahlâkın yahut başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zaruri olan tedbirlerle ve kanunla tahdit edilebilir.[1164] İslâm hukukunun gayri müslimlere tanıdığı haklar, bugüne kadar diğer beşeri hukuk sistemleri tarafından kabul edilmiş veya uygulamaya konulmuş değildir. 1789, 1948 ve 1950 tarihli İnsan Hakları Beyannamelerinin üstünden geçen uzun zamana rağmen, bu beyannamelere kaynaklık eden Hıristiyan kültürlerinin yaşandığı ülkelerdeki hukuki mevzuatta, Müslümanlara bu derece geniş haklar tanınmış değildir.[1165] Bu sebeple devletlerarası mütekabiliyet esasına dayalı olarak beşeri hukukların bile azınlıklara tanıdığı ibadet/mâbed hürriyeti, gayri müslim yönetimlerdeki ülkelerde mülteci veya vatandaş durumundaki Müslümanlardan esirgenerek ayrımcılık yapılmış ve bunun neticesinde Müslümanlar ibadetlerinden / mescidlerinden mahrum bırakılmışlardır.

İslâm dini gönüllülüğü esas alan bir dindir. Batıdaki bazı dinlerde olduğu üzere, İslâm herhangi bir mezhebin, cemaatin veya derneğin tekelinde değildir. Bu nedenle gayri müslimlerce yönetilen ülkelerde Müslümanlar mescid edinmede çeşitli problemler yaşamaktadır. Bu problemlerin başında, buralarda ibadethâne amacıyla cami/mescid için yer temin etmek gelmektedir. İslâm dini bireysel olduğu kadar insanlara toplumsal bir hayat tarzı da sunmaktadır. Bu sebeple günün beş vaktinde cemaatle namaz kılmak, dinî bayramlarda bir araya gelmek, Cuma günü mescidde vaaz ve istişare için toplanmak, hutbe dinlemek ve farz olan Cuma namazını cemaatle kılmak, belli kriterdeki Müslümanların mükellefiyetidir.

[1164] Bkz. Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme, Madde-9, Roma, 4 Kasım 1950.

[1165] Servet Armağan, **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,** DİB Yayınları Ankara 2005, s. 85.

Batı'da hâkim olan laik sistemlerin seküler bir toplum düzeni oluşturmaya çalıştığı bir gerçektir. Daha çok kiliseye tepki amacıyla ortaya çıkan bu sistemler, bir bakıma İslâm dâhil her dine karşı olumsuz tavır alırlar. Bununla birlikte bazı ülkelerde diğer din ve mezhep mensuplarının mâbedlerine herhangi bir engel çıkarılmadığı hâlde, Müslüman azınlıklar mescid edinmede çeşitli engellerle karşılaşırlar. Müslümanların nüfusça yoğun olduğu Avrupa kıtası devletlerinde söz konusu engellemeler daha fazla yaşanmaktadır. Mesela imar görmüş yüzlerce arsalar bulunduğu hâlde buralarda mescid yapımına izin verilmez. Dahası hem yerel halk hem de eyalet ve şehirlerdeki resmi makamlar tarafından türlü engeller çıkarılarak mescidlerin ruhsat işlemlerinin aylarca hatta yıllarca sürmesine sebep olunmaktadır. Öyle ki Müslümanlar, evlerinden/meskûn mahallerden uzak sanayi sitelerinde, eski fabrikalardan dönüştürülen metruk binalarda mescid açmak durumunda kalmaktadırlar. Büyük zorluklar neticesinde izin verilebilen mescidler için de çeşitli şartlar koşulmaktadır. Örneğin cami komşularının rahatsız edilmeyeceği, ezanın minarelerden değil içerden okunacağı, mescidde minarenin-kubbenin yapılmayacağı gibi. Nadiren de olsa minare-kubbe için ruhsat alınsa bile bunların boyut ve ebatlarına mimari ve fiziki müdahaleler yapılmaktadır.

Günümüz dünyasında çatışmaların kimlik ve değer olarak benimsenen semboller üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Avrupa ülkelerinde cami ve minare yapılmasının yasaklanması yapısal ve sektörel anlamda bir yasak olmaktan öte cami ve minarenin sembolize ettiği kimlik ve değerlere karşı oluşun bir göstergesidir.[1166] Başta Avrupa kıtasında yaşamakta olan Müslümanların, kendi çabalarıyla oluşturdukları İslâm kültür merkezleri ve mescidleri ile evleri, İslâmofobi yüzünden ırkçı gruplar tarafından çeşitli fiziki baskılara maruz kalmakta; mescidlere fiili saldırılar yapılmakta ve içindeki kutsal kitabımız Kur'ân-ı Kerîm yakılmaktadır.[1167] Yakın tarihte bunun çokça örnekleri yaşanmıştır. Nitekim 2018 yılında Avrupa'daki İslâmofobi hakkında yapılan bir çalışmaya göre, Almanya'da bir yıl içerisinde mescidlerin 40 defa saldırıya uğradığı kayıtlara geçirilmiştir. Aynı raporda 170 Müslüman sığınma evi, göçmen ve Müslüman karşıtlarının hedefi olduğu

[1166] Şuayip Kurnaz, **Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013, s. 5.
[1167] https://www.diyanet.tv/danimarka-da-kuran-i-kerim-e-cirkin-saldiri (Erişim Tarihi: 08/07/2020).

aktarılmıştır.[1168] Avrupa ülkelerinde oransal olarak en çok Almanya'da yaşayan Müslümanlarla ilgili bir başka tespite göre, Almanya'da sadece üç yılda gerçekleşen İslâmofobik saldırılar 141 adettir. Bu saldırılar bazen başörtüsü takan Müslüman hanımların başörtülerine yönelik fiili saldırılar şeklinde gerçekleşse de genelde Müslümanların ibadet mekânları olan cami ve mescidleri hedef almaktadır. Nitekim cami kapılarına kesik yaban domuzu kafası bırakılması, cami kapı ve duvarlarına kırmızı boya ile haç işareti çizilmesi, bazı ev ve camilerin duvarlarına ırkçı sloganlar yazılması, camilerin önlerine ve içine hayvan dışkılarının bırakılması, camilerin kundaklanması, tahrip edilmesi ve namaz kılanlara küfredilmesi ile fiili saldırılar biçiminde gerçekleştirilmektedir.[1169]

3.9. FARKLI DİNLERE AİT MÂBEDLERİN BİR ARADA YAPILMASI

Günümüz dünyası, ilerleyen teknolojiyle birlikte küresel bir köy halini almıştır. Eski dünya düzeninde var olan sade ve homojen yapılar günümüzde asgari düzeye inmiştir. Öyle ki aynı köyde, aynı ailede inananlarla birlikte hiç inanmayanlar, hatta farklı din inananları bulunmaktadır.

Kökü, silm/barıştan gelen ve bu içeriğe göre hareket eden İslâm, tarih boyunca Müslümanların gayri müslimlerle birlikte yaşamalarına karşı çıkmamış, aksine onaylamıştır. Zira İslâm, gayri müslimlere hak dini anlatmayı istemesiyle birlikte, onların kati surette ve zorla dinlerini değiştirmelerini istememiştir.[1170] Bu itibarla Müslümanlar, gayri müslimlerle aynı toprak ve coğrafyayı ilk yıllardan itibaren hep paylaşmıştır. Öyle ki Müslümanların gayri müslimlerle birlikte yaşamaları vahyin onayına mazhar olmuştur. Nitekim kaynaşma ve yakınlık açısından gayri müslimlerden bazılarının Müslümanlara karşı farklı tutumları Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilmiştir:

"Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere

[1168] https://www.setav.org/setadan-avrupada-islam-karsitligi-raporu/ (Erişim Tarihi: 08/07/2020).
[1169] Özarslan, "Avrupa'da İslâmofobi ve Cami Saldırılarının Arka Yüzü", **Diyanet Aylık Dergi,** Ankara 2017, S. 315, s. 32-33.
[1170] Meâlen: *"Dinde ikrâh (zorlama) yoktur."* (Bakara, 2/256).

sevgi bakımından en yakın olanların da "Biz Hıristiyanız" diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar."[1171]

Ancak gayri müslimler tarafından yönetilen ülkelerde; Yahudi, Hıristiyan, hatta ilahi din olmayan Hinduizm ve Budizm mâbedlerini yan yana görmek mümkünken, bunların yanında Müslüman mescidini görmek çok nadirdir. Hıristiyan ve Yahudilerin çokça bulunduğu Müslüman ülkelerde ise; İslâm'ın sağladığı hürriyetler sayesinde ilk dönemlerden günümüze kadar, tarihi ve görkemli mescidleri, kilise ve havraları yan yana görmek mümkündür. Nitekim Dımaşk'ın fethinden sonra sahâbe, Dımaşk'taki Yuhanna adındaki kilisenin doğu kısmını bedel karşılığında mescide çevirerek, batı kısmını Hıristiyanlar için kilise olarak bırakmışlardır.[1172] Bu itibarla, aynı yerde de olsa, her ibadethânenin kendi salikleri tarafından kullanılmasında ve mâbedlerin, mescidlerin yanında kasıt olmaksızın inşa edilmesinde herhangi bir beis görülmemiştir. Bu, İslâm'ın farklı inançtaki insanlara ve mâbedlerine karşı müsamahasının bir tezahürüdür.

Ancak bazı Müslüman devlet ve hükümetlerin, mescid ile diğer dinlere ait mâbedleri aynı seviyede tutarak Müslümanların hazinesinden gayri müslimlere ait mâbedleri inşa ettikleri görülmektedir. Bazıları da gereğinden fazla hoşgörü göstererek Müslüman memlekette kilise vs. inşa etmeyi sıradanlaştırmaktadır.[1173] Son zamanlarda ise içine İslâmı ve Kur'ân'ı da katarak "dinleri ve dinlerin kitab'larını birleştirme" çabaları ortaya çıkmıştır. Bununla Kur'ân-ı Kerîm, Tevrat ve İncil'in aynı kitap içinde bastırılması ile aynı müştemilât içinde mescid, kilise ve havranın inşa edilmesi istenmektedir. Kimi kaynaklara göre[1174] kökü İhvân-ı Safâ Cemiyetine[1175] kadar götürülen bu masonik[1176] hareketlerin, "İbrâhimî dinler" adı

[1171] Mâide, 5/82.
[1172] İbn Kayyım, **Ahkâmü ehli'z-zimme,** c. 2, s. 142.
[1173] Bkz. Komisyon, "Hıristiyanların Körfez Ülkelerindeki Mevcudiyeti", **Mecelletü el-Müctema',** S. 553, s. 20-23.
[1174] https://www.milligazete.com.tr/makale/5491815/siyami-akyel/ihvan-i-safanin-dinleri-birlestirme-ve-mezhepsizlik-tesebbusu. (Erişim Tarihi: 31/10/2020).
[1175] İhvân-ı Safâ, 10. yy'da Basra ve Bağdat'ta, İslâm dünyasında bilim anlayışını ve felsefi düşünceyi hâkim kılmak amacıyla kurulan gizli cemiyet. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 185).
[1176] Masonluk (Biraderler cemiyeti): Dışa kapalı bir sır dini görünümünde olan gizli cemiyet. Masonlukta bir tanrıya inanç vardır. (Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü,** s. 250); Din ve millet ayrımı yapmadan bütün insanlar arasında kardeşlik ve sevgi prensiplerini yaygınlaştırmak iddiasında

altında vahiy kaynaklı olan, hatta Budizm gibi herhangi ilahi bir öğretisi olmayan dinler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırma teşebbüsleri bulunmaktadır. Dinî bir kisveye bürünerek Müslüman ve gayri müslim ülkelerde rastlanan bu teşebbüsler tarafından aynı müştemilât içindeki ortak ibadethânelerde birlikte ibadet edilmektedir.[1177] Bu hareketlerin gayesi ise Müslümanların; Hıristiyan, Yahudi veya diğer dinleri kabul etmiş olmaları, aynı zamanda onların Kur'ân ve Hz. Peygamber'in inkâr edilmesine rıza göstermeleri ile tevhid inancı ile teslisi cem etmeyi kabul etmelerini sağlamaktır. Asıl amaç ise Müslümanları İslâm'dan uzaklaştırıp onları "Hıristiyanlaştırmak" veya "Yahudileştirmek"tir. Kötü niyetin sezildiği bu durumdaki mâbedler, birçok açıdan tehlike arz etmektedir ve İslâm dininin müsamaha ve anlayış kültürüne aykırıdır. Nitekim bu amaçla mescidin yanında yapılan gayri müslim mâbedlerine fukahâ müsaade etmemiş ve içinde namaz kılmaya cevaz vermemişler.[1178] Zira Tâbiî fakih Tâvûs b. Keysân'dan (ö. 106/725) şöyle bir söz rivayet edilmiştir:

"Rahmet evinin (mescidin) yanına azap evi (mâbed) bulunmasını uygun bulmam."[1179]

Müslümanlar için tehlike arz eden söz konusu durumlardan bazılarını maddeler halinde şu şekilde zikretmek mümkündür:

a) Bu mâbedlerin aynı ortamda inşa edilmesi, mensuplarının dinine razı olmak ve hükümranlıklarını kabul etmek anlamına gelecek ve bütün dinlerin aynı derecede önemli olduğu kabul edilecektir. Oysa bu inançta olmak Allah'ı inkâr etmek anlamını taşır.
b) Bu çabalar Kur'ân'ın açık hükmüne aykırıdır. Zira İslâm "son dindir" ve kıyamete kadar başkaca dinlerin egemenliğini kabul etmez. [1180]

---

bulunan azaları arasında menfaat ilişkilerini gözeten bir teşkilatlanmaya dayanan, ülkelerin iktisadi siyasi ve idari hayatında tesirli bir rol oynayan esasta gizli beynelmilel teşkilat. (Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük,** s. 870).

[1177] https://www.dw.com/tr/tek-çatı-altında-üç-din/a-15209906 (Erişim Tarihi: 31/10/2020).

[1178] Usaymî, **Ahkâmü'l-maâbid,** s. 304.

[1179] Kasım b. Sellâm, **Kitâbü'l-emvâl,** c. 1, s. 181.

[1180] *"Allah katında din kesinlikle İslâm'dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur."* (Âl-i İmrân, 3/19); *"Kim İslâm'dan başka bir din*

c) Müslümanların bu şekildeki bir ibadethâne olgusunu kabul etmeleri, İslâm dininin üzerinde ittifak ettiği Hz. Muhammed'in "Allah'ın elçisi" ve "son peygamber" [1181] oluşunu da inkâr etmeleri anlamına gelir.

d) Bu mâbedleri ibadethâne kabul edip onaylamak, Kur'ân-ı Kerîm'in "son kitap"[1182] olup öncesindeki kitapların hükmünü neshettiği hükmü ortadan kalkmış olacaktır.

e) Bütün dinlerin eşit olduğu iddiası, insanların herhangi bir dine inanmasında sakınca olmadığı anlamı çıkmaktadır ki, az önce dediğimiz gibi Müslümanlar için bu açıkça "küfür" anlamına gelmektedir.

f) Bu şekildeki bir uygulamadan, mescid dışında diğer mâbedlerin de Allah'ın yeryüzündeki evleri olabileceği hususu kabul görecektir. Oysa Müslümanlara ait mescid dışında Allah'ın evi denilebilecek bir mekân yoktur.[1183]

g) Mâbedin müştemilâtında inşa edilecek bir mescid, benzer bir şekilde inşa edilmiş Mescid-i Dırâr'a hamledilebilir. Zira her bu mâbed türünde Müslümanlar arasına fitne sokma ve İslâmı ve şiârını ortadan kaldırma amacı güdülmektedir. Yüce şöyle buyurmaktadır:

"Bir de şunlar var ki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve Resûlü'ne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. "Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı" diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancıdırlar."[1184]

İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), bu ayet tefsirinde şunu dile getirmektedir: Müslümanlar bir mescidde bir cemaat olarak bulunuyorlardı. Münafıklar mescid inşa etmekle ibadetlerini dağıtmak ve bu şekilde aralarını bozmak istediler. Oysa cemaat olmanın esprisi kalpleri bileştirmesi ve kulluk bilinci oluşturması gütmelidir ki Müslümanlar bir arada bulunmakla ünsiyet

---

arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyan edenlerden olacaktır." (Âl-i İmrân, 3/85).

[1181] *"Muhammed içinizden hiçbir erkeğin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi bilmektedir."* (Ahzâb, 33/40).

[1182] *"Onlardan (Kitap ehlinden) bir grup var ki, Kitab'dan olmadığı hâlde Kitab'dan sanasınız diye (okudukları) Kitap'tanmış gibi dillerini eğip bükerler ve "Bu, Allah katındandır" derler. Hâlbuki o, Allah katından değildir. Bile bile Allah'a karşı yalan söylerler."*(Âl-i İmrân, 3/78).

[1183] *"Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur."* (Tevbe, 9/18).

[1184] Tevbe, 9/107.

sağlasınlar ve kalpleri kin ve nefretten temizlesinler.[1185] İslâm hukukçuları, fitne vs. amacıyla mescidin yanında başka mescidi inşa etmeyi men ettikleri gibi, aynı şekilde mescidin yanında bu amaçla mâbedler inşa etmeyi de men etmişlerdir.[1186]

[1185] İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** c. 2, s. 582.

[1186] Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Düveyş, **Fetâvâ'l-lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmiyyeti ve'l-iftâ,** Dârü'l-âsıma nşr., Riyad 1998, c. 12, s. 281.

SONUÇ

İslâm inancına göre yaratılan ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem, insanları Allah'a ibadete davet ettiğinden ilk mâbedi de onunla başlatmak mümkündür. Zira Kur'ân'ı Kerîm'de insanlar için inşa edilen ilk mâbedin Kâbe (beyt) olduğu bildirilmektedir. Onun ilk bânîsinin Hz. Âdem olduğu rivayeti esas alınırsa, mâbed geleneğinin ilk insanla başlamış olduğu anlaşılır. Hz. Âdem'den itibaren peygamberler insanları Allah'a ibadete davet etmişlerdir. Onların davetine icabet edip inananlar, kutsal varlığa karşı duydukları şükrü ifade etmek gibi bazı merasimleri icra etmek için ibadethâneler inşa etmişlerdir. Bu sebeple ibadetle birlikte "ibadethâne" bütün dinlerin ıstılahına girmiştir. İslâm terminolojisinde gayri müslim ibadethâneleri için genel anlamda mâbed, Müslümanlarınki için mescid denmiştir.

Müslümanlarla birlikte, gayri müslimlerin (ehl-i kitap olsun veya olmasın) temel hak ve hürriyetleri, Kur'ân-ı Kerîm ile Peygamber'in sünneti'nde yer almıştır. Nitekim Kur'ân'da öngörülen inanç ve mâbed hürriyeti, fiili yansımasını Hz. Peygamber döneminde bulmuştur. Hz. Peygamber'in Medine'de ilk İslâm toplumunun temelini atarken yazdığı "Medine Vesikası"nda, Yahudiler, Müslümanlarla birlikte asıl vatandaş olarak kabul edilmişlerdir. O dönemde Medine ve çevresinde Yahudilere kendi mâbedlerinde ibadet hürriyeti tanındığı gibi, uzak yerden gelip Hz. Peygamber'le anlaşma yapan Necran Hıristiyanlarına da aynı haklar tanınmıştır.

Cezîretülarab'da mâbedlerin inşa edilememesi hususu, bu bölgeyle ilgili rivayet edilen bir takım hadîslerden kaynaklanmaktadır. Bu hadîslerden çıkarım yapan bazı âlimler, Cezîretülarab içerisinde bulunan Müslüman devletlerde yeni mâbed inşa etmenin caiz olmadığını savunurlar. Cezîretülarab dışında da savaşla alınan topraklarda mâbedlerin inşa edilmesine genel anlamda cevaz verilmemekle birlikte, Zeydîler ile Mâlikîlerden bazı müctehidlerce, Müslüman yetkililerin izin

vermeleri kaydıyla cevaz verilmiştir. Nevevî'ye göre sulhen alınan beldelerde, mülkü İslâm devletine ait olması kaydıyla kiliseler yıkılmaz. Zimmet sözleşmesiyle de gayri müslimlere yeni mâbed inşa etmelerine izin verilir. Nitekim Hz. Peygamber devrinden günümüze tevarüs edilen uygulamalar gösteriyor ki, Cezîretülarab'da bulunan bazı ülkeler dâhil Müslüman devletlerde gayri müslimler için yeni mâbedlerin inşa edilmesine ruhsat verilmiş ve harap olanlar onarılmıştır. Birkaç istisna dışında mevcut olanlar da yıkılmamıştır.

Bütün yeryüzü mescid olarak tanımlanmakla birlikte, bilinen şekliyle mescidlerde Müslümanlar; farz namazlar, Cuma namazı, itikâf ile ilim tahsil etme gibi ibadetlerin önemli bir kısmını icra etmektedirler. Bununla birlikte mescid zaruret halinde birçok alanda değerlendirilebilir. Bu bağlamda mescidlerde eğitim, yargılama ve liân olayları icra edilebilir, hapishane ve hastane olarak kullanılabilir. Mescidlerde nikâh akdetmek müstehap görülmüş, fukaha tarafından, lukatanın usûlüne uygun olarak mescid önlerinde ilân edilmesi uygun görülmüştür. Keza mescidlerin temiz tutulması istenmiş, önlerinde dilenilmesine pek karışılmamıştır.

Kâbe'yi de kapsayan Mescid-i Harâm, yeryüzünde Allah'a ibadet amacıyla kurulan ilk mâbed olup bütün mescidlerin kıblesidir. Kâbe'ye bu ismin verilmesi ile ilk "mâbed" olduğu hususu bizzat Yüce Allah tarafından beyan edilmiştir. Kâbe tarihte defalarca yıkılıp yeniden inşa edilmiştir. Bu sebeple bugün de malum fiziki şekli yıkılsa, yeniden inşa edilebilir veya inşa edilmese bile onun bulunduğu yer Müslümanların kıblesi olmayı sürdürür.

Mescidlerin manevi imarının yanında fiziki imarı da Müslümanların sorumluluğundadır. Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleriyle ve Hz. Peygamber'in hadîsleriyle Müslümanlar, yardımlaşarak mescid inşasına teşvik edilmişlerdir. Kâbe hariç mescid yapımında israfa kaçılmaması ve altın ve gümüş gibi değerli madenlerle tezyin edilmemesi tavsiye edilmektedir.

İbadetin hem kadın ve erkeğe hem de sağlıklı ve engelliye farz olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu itibarla mescidlerin hem kadınlar hem de engellilerin rahatça ibadet edebilecekleri tarzda inşa edilmesi gerekir. Zira hem

ibadet hem de merhamet dini olan İslâm, bütün bileşenleriyle Müslümanlara en güzel şekilde muamele etmeyi telkin etmektedir.

Günümüzde "dinî" olarak tabir edilen bir takım gün ve gecelerin fazileti hususunda birçok ayet ve hadis mevcuttur. Bununla birlikte söz konusu gün ve gecelerin, mescidlerde ilahiler eşliğinde ve adeta eğlence tarzında düzenlenen merasimlerle kutlanması, Hz. Peygamber ve Halifeler döneminde vuku bulan hususlar değildir.

Ezan, İslâm tarihi boyunca mescidlerle özdeşleşmiş ve sesi güzel olan müezzinler tarafından canlı olarak okunmuştur. Ezanın çeşitli ses kayıtlarından okunması, ona atfedilen değere aykırı görülmektedir. Günümüzde çeşitli vesilerle okunan "salâ", fıkıh kaynaklarında herhangi bir hükmü görülmemiş olmakla birlikte, İslâmın ilk devirlerinden itibaren mescidlerle özdeşleşmiştir. Bu itibarla günümüzde, Müslümanların Cuma vakti ve namazından haberdar edilmesi gibi bazı dinî gün ve gecelerde mescidlerin hoparlörlerinden salâ okunmasının herhangi bir mahzuru görülmemektedir.

Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ile Ahmed b. Hanbel'in bir görüşüne göre, (zaruret yoksa) bir şehirde birden fazla mescidde Cuma namazı kılmak caiz görülmemiştir. Ancak, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed ile Ahmed b. Hanbel'in kuvvetli görüşüne göre, bir şehrin muhtelif mescidlerinde Cuma namazı kılınabilir.

Ebû Hanîfe'nin bir görüşü ve Ebû Yûsuf ile Hanbelîlerin essah görüşüne göre atıl hale gelen mescid, hâkim kararıyla satılır ve elde edilen gelir, yakın başka mescidlere harcanır. Ahmed b. Hanbel, harabeye dönüşüp bir daha onarımı mümkün olmayan mescidin satılabileceği ve onun parasıyla başka bir mescidin yapılabileceği görüşündedir. İmam Muhammed'e göre, vakıf malı olan mescid ve çevresi istifade edilemeyecek duruma geldiğinde vakfedene, o da ölmüşse varislerine döner. Buna göre mescid atıl hale gelip eski sahiplerine döndüğünden satılabilmektedir. Bu nedenle mescide ait hasırların da eskiyip çürümesi durumunda, satılarak değerlendirilmesi ile alınan ücretlerin mescidin yararına harcanması uygun görülmektedir.

Mezhep imamlarınca müşriklere ait mezarların kazılıp yerine mescid inşa etmek caiz görülmüştür. Kabirler üzerinde mescid inşa etmek, buralarda namaz kılmak, bu kabirlere dönük dua etmek ise bid'at olarak değerlendirilmiştir.

Günümüzde Müslümanlar için gayri müslim memleketlerde ibadethâne amacıyla yer temin etmek problem teşkil etmektedir. Müslümanların, kendi çabaları ile oluşturdukları İslâm kültür merkezleri ve mescidleri ile evleri, İslâmofobi yüzünden çeşitli fiziki baskılara maruz kalmaktadır. Bu nedenle Müslümanlardan esirgenen mâbed/ibadet özgürlüğü tekrar sağlanmalıdır. Nitekim bu, günümüz çeşitli uluslararası hukukun da gereğidir.

Aynı mekânda da olsa, her ibadethânenin kendi salikleri tarafından kullanılmasında ve mâbedlerin mescidlerin yanında kasıt olmaksızın inşa edilmesinde herhangi bir beis görülmemiştir. Ancak günümüzde bazı cemiyetler tarafından yapılan ve Müslümanlar arasına fitne sokma amacı taşıdığı anlaşılan "dinleri/dinlerin kitab'ını birleştirmek" veya aynı müştemilât içinde mescid, kilise ve havrayı inşa etmek asla caiz görülmemiştir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM

ABDULLAH, İzzeddin, **el-Kânûnu'd-devlî el-hâss el-Mısrî,** Kahire 1954.

ACLÛNÎ, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâî (ö. 1162/1749), **Keşfü'l-hafâ᾽,** Mektebetü'l-ilmi'l-hadîs, tsz., byy.

ADAM, Baki, **Yaşayan Dünya Dinleri** (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010.

_____, **Dinler Tarihi,** Grafiker Yay. Ankara 2019.

ADEVÎ, Ali b. Ahmed b. Mükrim es-Saîdî (ö. 1189/1775), **Haşiyetü'l-Adevî alâ kifâyeti't-talibi'r-rabbânî**, Dârü'l-fikr, Beyrut 1414.

AĞIRMAN, Mustafa, **Hz. Muhammed (s.a.v.) Devrinde Mescid ve Fonksiyonları,** Ravza Yayınları, İstanbul 2018.

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh (ö. 241/855), **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** (thk. Şuayb Arnavût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001.

AKAY, İhsan, **İslâm Hukukunda Dilencilik,** Fecr Yayınları, Ankara 2019.

_____, İslâm Hukukunda Engellilerin Durumu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2010.

AKMAN, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri, **İLAM Araştırma Dergisi,** c. 1, S. 2.

AKYÜZ, Vecdi, "İkâmet", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. 22.

ALBAYRAK, Kadir, "Dinsel Bir Sembol Olarak Haççın Tarihi", **Dinî Araştırmalar Dergisi,** c. 7.

ALİ, Muhammed Kürd, (ö. 1372/1953), **el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye,** Kahire 1968.

ALİYYÜ'L-MUTTAKÎ, Alâeddin (ö. 975/1567), **Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâli ve'l-af'âl,** Beyrut 1979.

ARMAĞAN, Servet, **İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,** DİB Yayınları, Ankara 2015.

ARSEVEN, Celal Esad (ö. 1971), **Sanat Ansiklopedisi,** İstanbul 1975.

ATAR, Fahrettin, **İslâm Adliye Teşkilâtı,** DİB Yayınları, Ankara 2020.

ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,** İstanbul 1983.

ATEŞ, Süleyman, **Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri,** Ankara 1982.

AVCI, Casim, "Leşker-i Bâzâr", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27.

AVRUPA İNSAN HAKLARI VE ANA HÜRRİYETLERİ KORUMAYA DAİR SÖZLEŞME, Madde-9, Roma 1950.

AYDIN, Mahmut, **Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi; Tarih, İnanç ve İbadet,** Ensar Yayınları, İstanbul 2016.

AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451**), Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî,** Dârü'l-fikr nşr. Beyrut tsz.

BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö. 463/1072), **el-Fakih ve'l-mütefakkih,** Riyad 1969.

BAKKAL, Ali, **İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbedlere ve Manevi Değerlere Saygı** (Sempozyum), ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010.

BEGAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' (ö. 516/1122), **Şerhu's-sünne,** Beyrut 1983.

BEKSAÇ, Engin, "Endülüs", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11.

_____, "Hindistan", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18.

_____, "Kurtuba Ulucamii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2002, c. 26.

BELÂZÜRÎ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), **Fütûhu'l-büldân,** Beyrut 1983.

BELHİ, Ebu'l-Hasan Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) **Tefsîrü Mukâtil b. Süleyman,** (nşr. Abdullah Mahmud Şehhate), Kahire 1983.

BERÂZİÎ, Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kâsım b. Süleymân el-Ezdî el-Kayrevânî (ö. 430/1039), **et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene** (thk. Muhammed el-Emîn, Veled Muhammed b. Sâlim eş-Şeyh), BAE 2002.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1065), **es-Sünenu'l-kübrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003.

_____, Şu'abü'l-îmân (thk. Ebi Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 2000.

BİLGİN, Vecdi, **Dinî Sosyalleşme ve Bilinçleşmede Caminin Yeri ve Önemi**, Ensar Yayınları, İstanbul 2009.

BİLHAN, Saffet, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğrahan Tağmaç Medresesi: Vakıf Belgesi", **Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Dergisi,** Ankara 1982, c. 15, S. 2.

BOYCE, Mary (ö. 2006), **On the Zoroastrian Temple Cult of Fire,** XCV 1975, S. 95/455.

_____, "Ataskada" **Encyclopedia İranica,** (ed. Ehsan Yarshater), Nwe York 1989, c. 1.

BUHÛTÎ, Mansur b. Yunus b. Salâheddin b. Hasan b. İdris el-Hanbelî (ö. 1051/1641), **Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ',** Beyrut 1983.

_____, Şerhu Müntehâ'l-îrâdât (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü er-Rîsâle nşr., 2000.

BÜYÜKCOŞKUN, Kudret, "Cezîretülarab" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 3.

BOZKURT, Nebi, "Cami", **Şamil İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul 1990, c. 1.

BRANDON, S.G.F. (ö. 1971), **A Dictionary of Comparative Religion,** London 1970.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), **Sahîhu'l-Buhârî**, Darü İbn Kesîr nşr., Dımaşk 2002.

BULAÇ, Ali, "Medine Vesikası", **Bilgi ve Hikmet Dergisi,** İz Yayınları, İstanbul 1986, Kış/194, S. 5.

BÜCEYREMÎ, Süleyman b. Muhammed b. Ömer (ö. 1221/1806), **Hâşiyetü'l-Büceyremî alâ Şerhi'l-menhec,** Matbaatü'l-halebî, Mısır 1950.

CANTAY, Tanju, "Avlu", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4.

CESSÂS, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razî (ö. 370/981), **Ahkâmü'l-Kur'ân,** İhyaü't-turâsi'l-arabî, Beyrut 1992.

CEVAD, Ali (ö. 1408/1987), **"el-Mufassal fi tarîhi'l-arabi kable'l-İslâm",** Bağdat 1993.

CEZÎRÎ, Abdurrahmân b. Muhammed Avd (ö. 1360/1938), **el-Fıkhu ala'l-mezâhibi'l-arba'a,** Kahire 2006.

CHOKSY K., Jamsheed, "Ateshgah" **Encyklopedia of Religion** –second edition-, ed. Lindsay Jones, USA 2005.

COLE, W. Owen-MORGAN, Peggy, **Six Religions in the Twentienth Century,** Great Britain 1987.

ÇAKAN, İsmail L., **Cami ve Hayat,** DİB Yayınları, Ankara 2019.

ÇAKMAK, Ahmet, "Diyarbakır Ulucamii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2012, c. 42.

ÇETİN, Abdurrahman, "Ezân", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12.

DÂREKUTNÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö. 385/995), **es-Sünen** (thk. Abdullah Haşim), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1966.

DEMENHÛRÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilmün'im b. Yûsuf el-Mezâhibî (ö. 1192/1778), **İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire,** Kahire 1433.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hinduizm", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 18.

DESÛKÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe (ö. 1230/1815), **Hâşiye ʿale'ş-Şerhi'l-kebîr,** Darü ihyai'l-kütübi'l-arabiyye nşr., tsz.

DİMYÂTÎ, Ebû Bekir (Bekrî) Osman b. Muhammed Şeta eş-Şâfiî (ö. 1310/1892), **İânetü't-tâlibîn alâ helli elfâzi Fethi'l-muîn,** Dârü'l-fikr nşr., Beyrut 1997.

DİYÂRBEKRÎ, Kadî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 990/1582), **Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs,** Dârü Sâdır nşr., Beyrut tsz.

DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük,** Pınar Yayınları, İstanbul 2005.

DOUGLAS, D. J., **The New Bible Dictionary,** London 1982.

DROWER, Lady (ö. 1972), **es-Sâbietü'l-mandeiyyûn** (Terc. Nuaym Bedvi-Gassân Rûmi), Bağdat 1969.

DÜVEYŞ, Ahmed b. Abdürrezzâk, **Fetâvâ'l-lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmiyyeti ve'l-iftâ,** Dârü'l-âsıma nşr., Riyad 1998.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak b. el-Ezdi es-Sicistâni (ö. 275/888), **Sünenü Ebî Dâvûd,** Humus 1969.

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), **Kitâbü'l-harâc,** Dârü'l-marife, Beyrut tsz.

_____, Kitâbü'l-harâc, A. A. el-Kubeysî nşr. (trc. Ali Öztek), İstanbul 1970.

EBÛ ZEHRE, Muhammed (ö. 1394/1974), **İslâm'da Beşeri Münasebetler** (Terc. Hüseyin Algül-Osman Şekerci), Şamil Yayınları, İstanbul tsz.

ELİADE, Mircea (ö. 1986), **Patterns in Comparative Religions,** London 1976.

ENSÂRÎ, Zekeriya b. Muhammed b. Zekeriya (ö. 926/1520), **Esna'l-metâlib fi şerhi ravdı't-tâlib** (thk. Muhammed ez-Zehrî el-Gamrâvî), byy., 1895.

ENSÂRİ, İsmail b. Muhammed b. Mahî (ö. 1417/1996), **Hükmü binâi'l-kenâisi ve'l-ma'âbidi fi bilâdi'l-müslimîn,** byy., tsz.

ERDEBÎLÎ, Cemalüddin Yusuf b. İbrâhim (ö. 779/1327), **el-Envâr li a'mâli'l-ebrâr,** Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübrâ, Mısır tsz.

ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,** Ensar nşr. İstanbul 2019.

ERZİNCAN, Tuğba, "Mihrap", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30.

ESYÛTÎ, el-MİNHÂCÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Abdülhalık (ö. 880/1475) **İthâfu'l-ehıssâ bi fedâili mescidi'l-Aksâ,** Mısır 1982.

EZHERÎ, Salih Abdussemî el-Âbî (ö. 1335/1917), **Cevahirü'l-iklîl Şerhu muhtasarı eş-Şeyh Halîl,** Beyrut 1418.

EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 250/864), **Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr,** Mektebetü'l-üsdî nşr. Mekke 2003.

EYİCE, Semavi, "Kasım Paşa Camii", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. 24.

_____, "Ayasofya", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4.

_____, "Cami", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7.

FAYDA, Mustafa, **Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler,** Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

FEYYÛMÎ, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî, (ö. 770/1368-69), **el-Misbâhü'l-münîr,** Dimaşk 2016.

GÖNENÇ, Halil, **Günümüz Meselelerine Fetvalar,** İlim Yayınları, İstanbul 1992.

GUTMANN, Joseph (ö. 2004), **The Jewish Sanctuary,** Leiden 1983.

GÜÇ, Ahmet, **Dinlerde Mâbed ve İbadet,** Ensar nşr., İstanbul 2005.

_____, "Mâbed" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27.

_____, "Mâbed ve İbadet" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 43.

GÜNDÜZ, Filiz, "Minare", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30.

GÜNDÜZ, Şinasi, **Hıristiyanlık,** İSAM Yayınları, Ankara 2017.

_____, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

_____, Sâbiîler Son Gnostikler, İstanbul 2016.

_____, "Sâbiîlik" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. 35.

_____, Yaşayan Dünya Dinleri (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010.

GÜNEŞ, Kadir, **Arapça-Türkçe Sözlük,** Ravza Yayınları, İstanbul 2009.

GÜRKAN, Salime Leyla, "Yahudilik", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 43.

_____, Yahudilik, İSAM Yayınları, Ankara 2018.

GAMRÂVÎ, Muhammed ez-Zührî (ö. 1918 sonrası), **es-Sîrâcü'l-vehhâc şerhu metni'l-Minhâc,** Mısır 1933.

HAMEVÎ, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-büldân,** Beyrut 1968.

HAMİDULLAH, Muhammed (ö. 1422/2002), **İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları,** İstanbul 1962.

_____, İslâm Anayasa Hukuku, Beyan Yayınları, İstanbul 1988.

_____, İslâm Müesseselerine Giriş, Beyan Yayınları, İstanbul 2013.

_____, İslâm, Geschichte, Religiou, Kültür, TDV Yayınları, Ankara 1966.

_____, İslâm Peygamberi (Terc. Salih Tuğ), İstanbul 1990.

_____, Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih (Çev. Kemal Kuşçu), İstanbul 1967.

HARBÎ, İbrahim b. İshak, **el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve meʿâlimü'l-Cezîre** (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1969.

HASAN, Hasan İbrâhim (ö. 1388/1968), **Tarihü'l-İslâm,** Mısır 1964.

HASENÎ, Es-Seyyid Abdurrezzak (ö. 1418/1997), **es-Sâbietü kadîmen ve hadîsen,** Mısır 1931.

_____, es-Sâbiûn fi hâdirîhim ve mâdîhim, Saydâ 1955.

HASSÂF, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Müheyr eş-Şeybânî (ö. 261/875), **Ahkâmü'l-Evkâf,** Kahire 1904.

HATTÂB, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân er-Ruaynî (ö. 954/1547), **Mevâhibü'l-celîl li Şerhi muhtasarı Halîl,** Darü âlemi'l-kütüb nşr. byy., tsz.

_____, Mevâhibü'l-celîl li Şerhi muhtasarı Halîl (thk. Muhammed Yahya b. Muhammed el-Emîn el-Yakûbî), Dârü'r-rıdvân, byy., 2010.

HAVVÂ, Said (ö. 1354/1935), **İslâm-Sosyal ve Ahlâki Hayat** (Terc. Salih Uçan), Petek Yayınları, İstanbul 1987.

HERTZBERG, Arthur (ö. 2006), **Judaizm,** New York 1962.

HİNNELS, John R. (ö. 2018), **Dictionary of Religions,** Great Britain 1988.

HİTTİ, Philip K. (ö. 1978), **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, byy., tsz.

HUDAYRÎ, İbrâhim b. Sâlih, **Ahkâmü'l-mesâcidi fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye,** Dârü'l-fadîle nşr., Riyad 2001.

HÜSEYN, Abdullatif b. İbrâhim b. Abdullatif, **Tesâmühü'l-ğarbi ma'a'l-müslimîn fi'l-asrı'l-hâdır,** ed-Demmâm 1999.

İBN ABDÜLBERR, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071), **et-Temhîd li mâ fi'l-muvattai mine'l-maâni ve'l-esânîd,** Rabat 1967.

_____, el-İstizkârü'l-câmiʿ li-mezâhibi fukahâʾi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvattaʾ min meâni'r-reʾy ve'l-âsâr, Beyrut tsz.

İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî el-Hanefî (ö. 1252/1836), **Reddü'l-muhtâr alâ'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidin),** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Riyad 2003.

İBN DUVEYYÂN, İbrâhim b. Muhammed b. Sâlim (ö. 1353/1934), **Menârü's-sebîl** (nşr. M. Züheyr eş-şâvîş), Dımaşk 1958.

İBN EBÎ ŞEYBE, Abdullah b. Muhammed (ö. 235/850), **el-Musannaf fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,** Riyad 1409.

İBN HACER, Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), **Fethu'l-Bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî** (thk. Abdülazîz b. Abdillah b. Bâz), Dârü'l-fikr, Beyrut 1993.

_____, el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 1995.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kasım (ö. 367/977), **Kitabu sûreti'l-arz** (thk. M.J. De Geoje), Leiden 1939.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî (ö. 456/1064), **el-Muhallâ bi'l-âsâr,** Beyrut 2003.

_____, Kitâbü'l-fisal fi'l-milel ve'l-ahvâ ve'n-nihel, Beyrut 1985.

İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdilmelik el-Himyerî (ö. 218/833), **es-Sîretü'n-nebeviyye,** Mısır 1375/1955.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), **Sahîhu İbn Huzeyme** (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî nşr., Riyad 2003.

İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), **Ahkâmü ehli'z-zimme** (thk. Taha Abdurrauf Sa'd), Dımaşk 1961.

_____, Îğasetü'l-lehfân min masâidi'ş-şeytân, Mısır 1357.

_____, Zâdü'l-meʿâd fî hedyi hayri'l-ʿibâd', Beyrut 1998.

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223), **el-Muğnî,** Kahire 1367.

_____, **el-Kâfî** (thk. Abdullah b. Abdilmühsin et-Türkî), Mısır (Cîze)1997.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim el-Bâhilî (ö. 96/715), **"el-Maarif"** (thk. Servet Ukkaşe), Mısır 1992.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886), **Sünenü İbn Mâce** (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire tsz.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim b. Ali (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab,** Beyrut 1968.

İBN MÜFLİH, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362), **Kitâbü'l-füru ve maahü Tashîhu'l-furu** (thk. Abdurrahmân Abdulmuhsin et-Türkî), Darü'l-müeyyide, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2003.

İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), **Ahkâmü'l-Kur'ân** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Beyrut 2003.

İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivâsî el-Hanefî (ö. 861/1457), **Fethu'l-kadîr Şerhu'l-Hidâye,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373) **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm,** İstanbul 1986.

_____, el-Bidâye ve'n-nihâye, Beyrut 1992.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebu'l-Farac Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Varrâk el-Bağdâdî (ö. 385/995), **el-Fihrist,** Mısır 1945.

İBN RÜŞD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 595/1198), **Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid,** Beyrut 2012.

İBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammed (ö. 230/845), **et-Tabakâtü'l-kübrâ,** Beyrut 1968.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), **Tarihu'l-Medîneti'l-münevvere,** byy., tsz.

İBN TAHİR, Habîb, **el-Fıkhü'l-mâlikî ve edilletühü,** Beyrut 1998.

İBN TEYMİYYE, Takiyüddin Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam el-Harrânî, el-Hanbelî (ö. 728/1328), **el-Fetâvâ'l-kübrâ,** Beyrut 1987.

İSLÂM KONFERANSI TEŞKİLATI, **Kudüs (Tarihi Belge)** (Terc. Acar Tanlak), Suudi Arabistan 1988.

KÂDÎHAN, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196), **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut 2009.

KALIN, İbrahim, **İslâm ve Batı,** İSAM Yayınları, Ankara 2018.

KALYÛBÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme (ö. 1069/1659), **Hâşiyetü'l-Kalyûbî ʿalâ Şerhi'l-Mahallî ʿale'l-Minhâc,** Mısır 1956.

KAPAR, Mehmet Ali, "Lahmîler", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27.

KARA, Cahid, **İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar),** Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2105.

KARADÂVÎ, Yusuf, **Gayrü'l-müslimîn fi'l mucteme'i-Îslâmi,** Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985.

_____, Fetâvâ Muâsıra, Darü'l-kalem nşr., Kuveyt 2009.

(KOMİSYON), KARAMAN, Fikret; KARAGÖZ, İsmail; PAÇACI, İbrahim; CANBULAT, Mehmet; GELİŞGEN, Ahmet; URAL, İbrahim, **Dinî Kavramlar Sözlüğü,** DİB Yayınları, Ankara 2006.

KARAKAYA, Ebru, "Kıbrıs", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 2002, c. 25.

KARAMAN, Hayreddin, "Cuma", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 8.

KÂSÂNÎ, Alâeddin Ebû Bekir b. Mesud el-Hanefî (ö. 587/1191), **Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâ'i,** Kahire 1328.

KÂSIM B. SELLÂM, b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd (ö. 224/838), **Kitâbü'l-emvâl** (thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb), Mısır 2007.

KAZICI, Ziya, **Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Câmi ve İfa Ettiği Hizmetler** (Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami), Ensar Yayınları, İstanbul 2009.

KENANOĞLU, M. Macit, **Osmanlıda Millet Sistemi,** Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KESLER, M. Fatih, **Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler ve Hıristiyanlar,** TDV Yayınları, Ankara 2017.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî (ö. 1962), **et-Terâtîbü'l-idâriyye (Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye),** Darü'l-erkam nşr., Beyrut tsz.

KIZIL, Hayrettin, **Mecûsîlikte Ateş Sembolü,** Diyarbakır 2014.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs et-Tücîbî (ö. 350/961), **el-Vülât ve'l-kudât,** Müessesetü Kurtuba nşr., Kahire tsz.

KOMİSYON, **Encyclopedia of Britannica,** USA 1970, c. 21.

KOMİSYON, **Hadislerle İslâm,** DİB Yayınları, Ankara 2014.

KOMİSYON, "Hıristiyanların Körfez Ülkelerindeki Mevcudiyeti", **Mecelletü el-Müctema',** Kuveyt 1970, S. 553.

KOMİSYON, **Kur'ân Yolu Meâli,** DİB Yayınları, Ankara 2014.

KOMİSYON, **Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,** DİB Yayınları, Ankara 2017.

KOMİSYON, **Türk Ansiklopedisi,** Ankara 1975.

KUDÛRÎ, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 428/1037), **Muhtasaru'l-kudûrî,** Beyrut 1997.

KURNAZ, Şuayip, **Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü,** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013.

KURTUBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî (ö. 656/1258), **el-Müfhim li ma eşkele min talhîsi kitabi Müslim,** Dımaşk 1417.

KURTUBÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Ensârî (ö. 671/1273), **el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân** (Tefsîrü'l-Kurtubî), Kahire 1983.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Müezzin", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

_____, "Hicaz" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 17.

LEWİS, Bernard (ö. 2018), **Tarihte Araplar** (Çev. Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Ubeydi (ö. 845/1441), **el-Mevâiz ve'l-itibâr bi zikri hitâti ve'l-âsâr** (thk. Halil Mansur), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 1998.

MALİK b. ENES, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** Kahire 1905.

_____, el-Muvatta', Kahire 1370, c. 1-2

MÂVERDİ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî eş-Şâfiî (ö. 450/1058), **el-Ahkâmü's-sultâniyye** (thk. Ahmed Câd), Dârü'l-hadis nşr., Kahire 2006.

_____, el-Hâvi'l-kebîr, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1994.

MERDÂVÎ, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed (ö. 885/1480), **el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf ʿalâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel** (thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî), Kahire 1955.

MERĞÎNÂNÎ, Burhanüddin b. Ali b. Ebibekir (ö. 593/1197), **el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî,** Mısır 1318.

MESÛDÎ Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 345/957), **et-Tenbîh ve'l-işrâf,** (nşr. Abdullah İsmail es-Savî), Bağdat 1938.

_____, Murûcu'z-zeheb ve maâdinu'l-cevher, Kahire 1946.

MEVDÛDÎ, Ebü'l-Alâ (ö. 1399/1979), **Hukûku ehli'z-zimme**, byy. tsz.

MEVSILÎ, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), **el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr,** Beyrut 1937.

MODİ, J. J. (ö. 1933), **The Religious Cerremonies and Costoms of the Parsees,** byy., tsz.

MOLLAND, Einar (ö. 1976), **Christendom: The Christian Churches, Their Doctrines, Constitutional Forms and Ways of Worship,** Great Britain 1961.

MOULTON, James Hope (ö. 1917), **The Treasure Of The Magi A Study Of Modern Zoroastrianism,** Bombay 1917.

MÜ'NİS, Hüseyn, **el-Mesâcid,** Âlemü'l-marife nşr., Kuveyt 1981.

MUSTAFA, İbrâhim-ez-ZEYAT, Ahmed Hasan-ABDULKADİR, Hâmid, EN-NECCÂR, Muhammed Ali, **el-Mu'cemu'l-vasît,** Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

MÜSLİM, Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbûrî (ö. 261/874), **Sahîhü'l-Müslim** (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1955.

MÜŞHİRU'L-HAK, "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Caminin Yeri" (Çev. Ahmet Güç), **Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi,** Bursa 1991, S. 3.

NARŞAHÎ, Muhammed b. Cafer (ö. 349/959), **Tarih-i Buhârâ** (thk. Emin Abdulmecid Bedevi-Nasrullah Mübeşir et-Tırâzî), Mısır tsz.

NESÂÎ, Ebu Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî (ö. 303/915), **es-Sünenü'l-kübrâ** (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut 1421.

NEVEVÎ, Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref eş-Şâfiî (ö. 676/1278), **el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb,** (thk. Muhammed Necîb el-Mutîî) Mektebetü'l-irşâd nşr., Cidde tsz.

_____, el-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb (thk. Râid Sabri b. Ebî Alfa), Amman 2005.

_____, el-Minhâc, Mektebetü eser, İstanbul tsz.

_____, et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kurʾân, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1994.

_____, Fetâva li'n-Nevevî (thk. Muhammed el-Haccâr), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye nşr., Beyrut 1996.

_____, **Ravdatü't-tâlibîn ve ʿumdetü'l-müftîn,** Beyrut 1991.

_____, el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc Sahîh-i Müslim, el-Mektebetü'l-Mısrıyye nşr., Mısır 1929.

_____, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî,** el-Matbaatü'l-Mısrıyye nşr., Mısır 1929.

_____, Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim, Beytü'l-efkâr ed-devliyye nşr. Ürdün tsz.

NİZÂM, Şeyh (ö. 1090/1679), **el-Fetâva'l-hindiyye,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2000.

ÖNKAL, Ahmet- BOZKURT, Nebi, "Mescid", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7.

_____, "Cami", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara 1993, c. 7.

ÖRS, Hayrullah, **Mûsâ ve Yahudilik,** İstanbul 1966.

ÖZ, Mustafa, "Hüseyniyye" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1999, c. 19.

ÖZARSLAN, Selim, "Dihlevi'ye Göre İslâm'ın Sembolleri", **Bilimname,** S. 18, 2010/1.

_____, "Avrupa'da İslâmofobi ve Cami Saldırılarının Arka Yüzü", **Diyanet Aylık Dergi,** Ankara 2017, S. 315.

ÖZDEMİR, Mehmet, "el-Hamra Sarayı", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11.

ÖZEL, Ahmet, **Dârulislâm Dârulharb (İslâm Hukukunda Ülke Kavramı),** İz Yayınları, İstanbul 2019.

ÖZSOY, Yahya, **Özel Eğitime Giriş,** Karatepe Yayınları, Ankara 1997.

PARRİNDER, Geoffrey (ö. 2005), **The World's Living Religions,** London 1977.

_____, Worship in the World's Religions, London 1961.

RÂFİÎ, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Kazvînî (ö. 623/1226), **el-Azîz Şerhü'l-vecîz,** Beyrut 1997.

RÂZÎ, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî (ö. 606/1210), **Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr),** Dârü'l-fikr nşr. Beyrut 1981.

RÂZÎ, İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm** (thk. Esad Muhammed et-Tayyib), Riyâd 1997.

RÂZÎ, Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdilkadir (ö. 666/1268), **Muhtâru's-sîhâh,** Dârü'l-marife, Beyrut 2010.

REMLÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er- el-Menûfî el-Ensârî el-Mısrî (ö. 1004/1596), **Nihâyetü'l-muhtâc îla şerhi'l-Minhâc,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 2003.

SABBÂĞ, Ebu Abdurrahmân Hâlid b. Ali b. Hüseyn, **el-İsâbe fi ma'rifeti mesâcidi Tâbe,** Medine 1421.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, **Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâti'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân,** Darü'l-ciyl nşr. Beyrut tsz.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dînar", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 9.

SAHNÛN, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854), **el-Müdevvenetü'l-kübrâ,** Beyrut 1994.

SÂLİHÎ, Ebibekr b. Zeyd el-Curâî, el-Hanbelî (ö. 883/1478), **Tuhfetü'r-râkiî ve's-sâcidi bi ahkâmi'l-mesâcidi,** Kuveyt 2004.

SÂMİ, Şemseddin (ö. 1322/1904), "Mâbed", **Kâmûs-ı Türkî,** İstanbul 1899.

SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî (ö. 211/826-27), **el-Musannaf,** Darü'ta'sîl nşr., Beyrut 2015.

SARIÇAM, İbrahim-ERŞAHİN, Seyfettin, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** TDV Yayınları, Ankara 2017.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Dinler Tarihi,** İstanbul 1983.

SÂVÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî (ö. 1241/1825), **Bülğatü's-sâlik li akrabi'l-mesâlik** (Haşiyetü's-Savî alâ'ş-Şerhi's-sağîr), Dârü'l-maarif nşr., byy. tsz.

_____, **Hâşiyetü's-Sâvî ʿalâ Tefsîri'l-Celâleyn,** Eser nşr., İstanbul tsz.

SCHİMMEL, Annemarie (ö. 2003), **Dinler Tarihine Giriş,** Ankara 1955.

SEMHÛDÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî (ö. 911/1506), **Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ** (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1955.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), **el-Mebsût,** Beyrut 1990.

SIDDIQUI, Iqtidar Husain, "Muhammed b. Kasım es-Sekafi", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30.

SİNANOĞLU, Mustafa, "Hürmüz", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1998, c. 18.

SMART, Ninian (ö. 2001), **Background to the Long Search,** London 1977.

SÜYÛTÎ, Celalüddîn Abdürrahmân (ö. 911/1505), **el-Eşbâh ve'n-nazâir fi'l-fürû',** Mısır 1359.

_____, el-Emru bi'l-itbâ' ve'n-nehyü 'ani'l-ibtidâ', Dârü'l-fikr nşr., Beyrut 1996.

_____, İ'lâmü'l-erîb bi hudûsi bid'ati'l-mahârîb (thk. İmâd Taha Furre), Dârü's-sahâbe, Mısır 1990.

ŞÂFİÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820), **el-Ümm,** Dârü'l-marife, Mısır 1410.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed Ali Muhammed b. Zahîra (ö. 986/1578)**, el-Câmiu'l-latîf fî fadli Mekkete ve ehlihâ ve binâi'l-beyti'ş-şerîf**, Mektebetü's-sakâfeti'd-dinîyye, Mısır 1423.

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), **el-Fevâidü'l-mecmua fi ehâdîsi'l-mevzua,** byy., tsz.

_____, Neylü'l-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr (thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk), Dârü ibnü'l-cevzî nşr., Demmâm 2006.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad (ö. 189/805), **Kitâbü'l-asl (el-Mebsût),** Beyrut 1990.

ŞEYBÂNÎ (İBNU'L-ESÎR), Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid (ö. 630/1210), **el-Kâmil fi't-târîh,** Kahire 1348.

ŞEYZERÎ, Ebü'l-Fezâil Celâlüddîn Abdurrahmân b. Nasr b. Abdillâh et-Taberî (ö. 589/1193), **Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe,** nşr. Seyyid el-Bâz el-Arînî, Kahire 1946.

ŞİBLÎ, Mevlâna (ö. 1332/1914), **Asr-ı Saâdet** (Terc. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1981.

ŞİHÂB, Ahmed Muhammed Ömer el-Hafâcî el-Mısrî, Allâme (ö. 1069/1659), **Nesîmu'r-Riyâd alâ Şifâi'l-Kadı Iyâd,** Mısır 1327.

ŞİMŞEK, Mehmet, **Süryânîler ve Diyarbakır,** İstanbul 2003.

ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf (ö. 476/1083), **el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiʿî** (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü'l-kalem nşr. Dımaşk 1996.

ŞİRBÎNÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (ö. 977/1570), **Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc** (thk. Abdurrezzak Şahûd en-Necm), Dımaşk 2009.

_____, Muğni'l-muhtâc îlâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 2000.

ŞİRVÂNÎ, Abdulhamîd b. Hüseyn ed-Dâğıstânî (ö. 1301/1882), **Hâşiyetu'ş-şirvânî 'ale't-tuhfe,** (Tuhfetu'l-muhtâc ve Hâşiye İbn Kâsım el-Abbâdî ile birlikte), el-Mektebetu't-ticâriyyeti'l-kübrâ, Kahire 1938.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), **el-Mu'cemü'l-kebîr,** Kahire 1994.

_____, el-Mu'cemü'l-evsat, Dârü'l-haremeyn nşr., Kahire tsz.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/923), **Tarihü'l-umemi ve'l-mülûk,** Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye nşr., Beyrut 1997.

_____, İhtilâfü'l-fukahâ, Leiden 1933.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Bursa'da Zaman", **Bütün Şiirleri,** Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

TANYU, Hikmet, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,** İstanbul 1979.

TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (ö. 279/892), **el-Câmiu'l'l-kebîr (Sünen-i Tirmizî),** (thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul 1984.

TUĞLACI, Pars, **Okyanus (Ansiklopedik Sözlük),** İstanbul 1972, c. 4.

TURNER, Harold W., **From Temple to Meeting House** (The Phenomenology and Theology of Places of Worship), Great Britain 1979.

TÜMER, Günay, "Budizm", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul 1992, c. 6.

USAYMÎ, Abdurrahmân b. Dahîl, **Ahkâmü'l-maâbid,** Künûzü İşbîliye Yayınları, Riyad 1430.

VANLI, Hayreddîn (ö. 1425/2004), **el-Mescidü fi'l-İslâm; ahkâmühü, âdâbühü, bida'uhü,** el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Amman 1414.

YAZICI, Nesimi, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi"**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi**, Ankara 2007.

YILDIRIM, Nimet, **Fars Mitolojisi Sözlüğü,** Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

YILMAZ, Hüseyin, "Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi", **Değerler Eğitimi Dergisi,** 2007, c. 5, S. 14.

YİĞİT, Metin, "Fıkhî Ölçüler Işığında Gayri Müslimlerin Hukukî Statüsü", **DÜ İlahiyat Fak. Dergisi,** Diyarbakır 2009, c. 11.

YİTİK, Ali İhsan, **Yaşayan Dünya Dinleri** (Komisyon), DİB Yayınları, Ankara 2010.

YURDAYDIN, H. Gazi (ö. 1999), **İslâm Tarihi Dersleri,** Ankara 1971.

ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 311/923), **Meʿâni'l-Kurʾâni ve iʿrâbühü** (thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Âlemü'l-kütüb nşr., Beyrut 1988.

ZERKÂ, Mustafa Ahmed, **Ahkâmü'l-Evkâf,** Dârü Ammâr nşr., Ammân 1997.

ZERKEŞÎ, Muhammed Bahâdır b. Abdillah eş-Şâfiî, el-Mısrî (ö. 794/1374**), İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmi'l-mesâcid** (thk. Mustafâ el-Merâğî), Kahire 1996.

ZEYDÂN, Abdülkerîm Behîc el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (ö. 1435/2014), **Ahkâmü'z-zimmiyyîn ve'l-müste'minîn fi dâri'l-İslâm,** Mektebetü'l-Kuds, Bağdat 1982.

_____, Mecmuatü buhûsin fıkhiyye, Müessesetü'r-rîsâle, Beyrut 1986.

ZEYLAÎ, Cemalüddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed el-Hanefî (ö. 762/1361), **Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye** (thk. Muhammed Avâme), Cidde 1973.

ZEYLAÎ, Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bâriî ez-Zeylaî (ö. 743/1343), **Tebyînü'l-hakâik Şerhu kenzi'd-dakâik,** Mısır 1315.

ZÜHAYLÎ, Muhammed, **el-Mu'temed fi'l-fıkhi'ş-Şafiî,** Dârü'l-kalem nşr., Dımaşk 2011.

ZÜHAYLÎ, Vehbe b. Mustafa, **el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü,** Dımaşk 1985.

_____, et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîdeti ve'ş-şerîati ve'l-menheci, Dârü'l-fikr neşr., Dımaşk 2009.

_____, Nizâmü'l-İslâm, Bingazi Üniv. Yayınları, Beyrut 1974.

İSTİFADE EDİLEN İNTERNET SAYFALARI

http://en.wikipedia.org/wiki/Ka'ba-i Zartosht (Erişim Tarihi: 23/02/2017).

http://mardinlife.com (Erişim Tarihi: 07/04/2018).

https://dosya.diyanet.gov.tr/DYYSDosya/Dergiler/Aylik/2001/ekim_2001.pdf (Erişim Tarihi: 30/10/2019).

https://kurul.diyanet.gov.tr (Erişim arihi: 12/02/2021)

https://www.diyanet.tv/danimarka-da-kuran-i-kerim-e-cirkin-saldiri (Erişim Tarihi: 08/07/2020).

https://www.setav.org/setadan-avrupada-islam-karsitligi-raporu/ (Erişim Tarihi: 08/07/2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ülkelere_göre_dinler (Erişim Tarihi: 03/05/2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cibal, (Erişim Tarihi: 25/10/2020).

https://www.dw.com/tr/tek-çatı-altında-üç-din/a-15209906 (Erişim Tarihi: 31/10/2020).

https://www.milligazete.com.tr/makale/5491815/siyami-akyel/ihvan-i-safanin-dinleri-birlestirme-ve-mezhepsizlik-tesebbusu. (Erişim Tarihi: 31/10/2020).